

ՐԱՖՖԻ

ՈՍԿԻ ԱՔԱՂԱՂ

Հրատարակություն՝

ՀԱՄԱԶԳԱՅԻՆԻ ՎԱՀԷ ՍԷԹԵԱՆ
ՏՊԱՐԱՆ-ՀՐԱՏԱՐԱԿՉԱՏԱՆ

ՊԷՅՐՈՒԹ - 2007

ԱՌԱՋԻՆ ՄԱՍ

Ա.

Բ... գիտի մէջ ամէնի ուշադրութիւնը գրաւել էր մի փոքրիկ տղայ, որ դեռ նոր էր մտել իր տասներկու տարեկան հասակը: Ժամասեր գիղացիները նրա ձայնովն էին զմայլած, դաշտից անցնելիս, նա էր, որ այնպէս քաղցր երգելով, վաղ առաւօտեան գառները պրածացնելու էր տանում:

Նրա անունը Գալուստ էր, բայց գիղացիները կրճատելով Կալօ էին կոչում: Մի հաստ ու պինդ տղայ էր Կալօն, որի ամուր կազմուածքը խոտտանում էր հարուստ մարմնական զօրութիւն: Կալոյի դէմքը նույնպէս վատ չէր, արեւից այրուած եւ համարեա սեւացած երեսի վրայ կարելի էր տեսնել մի քանի գեղեցիկ եւ կանոնաւոր գծեր, որոնց մէջ կրակոտ եւ վայրենի աչքերը արտայայտում էին խիստ զուարթ բնատրութիւն:

Կալօն որբ էր: Ծնողքը մեռել էին վերջին խոլերայից, թողնելով միակ զաւակը դառն աղքատութեան մէջ: Նրա հօրեղբայրը, բարեսիրտ Աւետը, «հոգու համար» վեր առաւ իր մօտ որբին եւ սկսեց հայրական խնամք տանել: Աւետը, որին բոլոր գիղացիները «ապեր» (եղբայր) էին կոչում, վայելում էր առանձին յարգանք իր դրացիներից: Նա հանդարտ եւ աշխատասէր մարդ էր եւ քիչ չէր պատահում, որ խաղաղացնում էր զանազան վեճեր, որ ծագում էին իր դրացիների մէջ:

Աւետ ապոր ընտանիքը շատ մեծ չէր: Ինքը, իր կին Եղիսաբէթը եւ երկու փոքրիկ երեխաները կազմում էին ամբողջ գերդաստանը, որի գլխին բարձրացած էր, որպէս ընտանիքի մայր, Օուշան տատը, եօթանասուն տարեկան մի պառաւ, որ իր ծերութեան հեղինակութեամբ իշխում էր բոլորի վրայ: Պառանկերը առհասարակ բարեսիրտ են լինում, եւ մանաւանդ Օուշան տատը, որ մի առանձին գութ ունէր դէպի իր թոռնիկը, Կալօն, որի մէջ գտնում էր մեռած որդու սիրելի պատկերը:

Փոքրիկ Կալօն տարուայ երեք եղանակներում օգնում էր իր հօրեղբօրը նրա տնտեսական գործերի մէջ, իսկ ձմեռը գնում էր տէրտէրի մօտ եւ ժամագիրք էր կարդում: Կարդալ ասելով՝ պէտք է հասկանաւ, որ նա անգիր սերտել էր այս գրքից մի քանի «փոխեր», շարականներ, աղօթքներ, թէեւ տառերն անգամ չէր ճանաչում:

Կալոյի տնային ծառայութիւնները, նայելով, թէ որքան շատ աշխատացնում են գիւղացի երեխաներին, մեծ չէին: Վաղ առաւօտեան նա վեր էր կենում, աղբիւրից սափորով ջուր էր բերում, մարագից թոնիրի համար վառելիք էր բերում, գաւիթը մաքրում էր եւ Եղիսաբէթին օգնում էր կովերը կթելու: Թէեւ այս գործերը աղջիկներն են կատարում, բայց Աւետ ապերը գութը էր աղջիկ զաւակից, եւ նրա երկու որդիքը դեռ շատ մանրիկներ էին: Երբ տանը նրան յարմար այլեւս գործ չկար, նա հագնում էր տրեխները եւ, մի կտոր ցամաք հաց գրպանը դնելով, ձեռքն էր առնում հովուական ծանր ցուպը, որ իր հասակի կրկին երկարութիւնն ունէր, եւ գառները քշում էր դաշտը արածացնելու համար: Տանեցիք հագի էր պատահում, որ ծեծէին նրան, որովհետեւ չափազանց կամակատար տղայ էր Կալօն:

Փոքրիկ հովիւը սիրելի էր եւ իր ընկերներին, որոնց հետ միանալով, գառները խառնում էին միասին եւ տա-

նում էին Արաքսի ափերի մօտ արածացնելու: Այս գետից հեռու չէր նրանց գիւղը: Նա իր ընկերների ուրախութիւնն էր. ի՞նչ խաղեր ասես չէր սարքում նա, ի՞նչ հանաքներ ասես չէր անում նա: Ծառ անգամ զուարճացնում էր նրանց իր քաղցր երգերով եւ շատ անգամ ուրախացնում էր նրանց իր եղէգնեայ սրնգի ձայնով, որ բառական վարպետութեամբ ածում էր: Կալօն իր ընկերների մէջ ստացաւ հերոսական փառք, սկսեալ այն օրից, երբ մի անգամ, Արաքսի ծանծաղուտներում լողանալու միջոցին, խեղդուելուց ազատեց իր ընկերներից մէկին: Այնուհետեւ նա պաշտելի դարձաւ:

- Կալօ, ե՛կ մեր հացիցը կեր, դու մայր չունես... մեր մայրը կարագ է դրել, սեր է դրել, ե՛կ միասին ուտենք, - ասում էին երեխաները եւ նրան հրաւիրում իրանց համեստ սեղանին բաժանորդ լինել, երբ կէսօրին նստոտում էին կանաչ խոտերի վրայ ճաշելու:

Բ.

Մեծ պատի վերջին շաբաթուայ օրերից մէկն էր: Այս շաբաթում գիւղացիները իրանց բոլոր լաւ բաները կրում են քաղաք, որ հարուստները լաւ Չատիկ անէին: Աւետ ապերն էլ, աքաղաղը կանչելուն պէս, կէս գիշերին վեր կացաւ, ճրագը վառեց, լուացոեցաւ, երեսը խաչակնքեց եւ սկսեց իր էջերը համետել: Ամբողջ ընտանիքը դեռ քնած էր, միայն Եղիսաբէթը օգնում էր ամուսնուն: Նա դեռ մի օր առաջ պատրաստել էր երկու տիկ իւղ, մի բեռնոր պանիր, երկու կթոց ձուաներ եւ մի քանի հատ հաւեր, որ պէտք է տանել քաղաք ծախելու համար:

Մի այսպիսի նշանաւոր խորհուրդը չէր կարող ծածուկ մնալ Կալոյի հետաքրքիր ուշադրութիւնից, որ իր հօրեղբօր առաջին ոտնաձայնը լսելով՝ գլուխը վեր բարձ-

րացրեց վերմակի տակից եւ ճրագի պէս վառուող աչքերը լայն բաց անելով, ասաց.

- Ինձ էլ պիտի տանեն: Ես էլ կը գամ:

- Ո՞ր,- հարցրուց հօրեղբայրը մի փոքր վրդովուած ձայնով:

- Քաղաք,- ասաց Կալօն:

Աւետ ապերը, չնայելով իրան յատուկ սառնասրտութիւնը, այն գիշեր ինչ որ բանի վրայ բարկացած էր եւ շատ տխուր էր երեւում: Այսպիսի մարդիկ երբեմն իրանց բարկութիւնը թափում են մի բոլորովին անմեղ առարկայի վրայ, եւ այդ առարկան եղաւ ողորմելի Կալօն:

- Ձէնդ կտրի՛, լակո՛տ,- գոռաց նա կատաղի կերպով.- քաղաք գնալդ էր պակաս...

Կալօն լռեց եւ գլուխը կրկին դրեց բարձի վրայ, երեսը թաքցրուց վերմակի տակ եւ սկսեց խուլ ձայնով լաց լինել: Նրա ձայնը զարթեցրուց պառաւ Օուշանին, որ միեւնոյն անկողնի մէջ իր թոռնիկի հետ միասին էր պառկած:

- Այ տղա՛յ, ի՞նչ կայ, ինչո՞ւ ես լաց լինում,- հարցրուց նա:

Կալօն յայտնեց պատճառը:

Նոյն միջոցին խրճիթը ներս մտաւ Աւետ ապերը, մնացած վերջին բեռը դուրս տանելու համար:

- Աւետ, որդի, ինչո՞ւ ես լացացնում խեղճ տղային,- հարցրուց պառաւը:- Ուզում է քեզ հետ գալ, դու էլ տար, էլ ինչո՞ւ ես սիրտը կտտրում:

- Ախար նրա ի՞նչ քաղաք գնալու ժամանակն է,- պատասխանեց Աւետը մի փոքր մեղմացած կերպով:

- Հրէն Պետրոսենց Գիւթին էլ է գնում... նա ինձանից խօս մեծ չէ՞...- վերմակի տակից լսելի եղաւ Կալոյի լալագին ձայնը:

- Տա՛ր քեզ հետ, որդի,- կրկնեց պառաւը համոզական եղանակով:- Տա՛ր, թող աշխարհ տեսնի. խօս աղջիկ

չէ, որ միշտ առիքի տակը մնայ, տնից դուրս չգայ. տղայ է, սիրտը ուզում է, բան կը սովորի, աչքը կը բացուի:

Պատառի խօսքերը առանց հետեւանքի չմնացին, մանաւանդ, երբ Աւետի կինը՝ Եղիսաբէթը, միւս կողմից սկսեց ամուսնին համոզել, որ Կալոյից իր հետ տանէ, անլացնելով, թէ ճանապարհին պէտք կը գայ, էշերը կը քշէ:

- Դէ՛, վեր կաց գնանք, մի՛ ուշացիր,- վերջապէս ասաց Աւետ ապերը:

Զատկին մօտ օրերում քաղաք գնալը գիւղացի երեխաների համար մի մեծ գուարճութիւն է. այնտեղ նրանց համար գնում են արխալուղ, գդակ, տրեխներ եւ վերջապէս մի բան, որ նրանց ուրախացնում է: Այս առաջին անգամն էր, որ Կալօն քաղաք պիտի տեսներ, եւ այս պատճառով նրա ուրախութեանը չափ չկար, երբ ստացաւ իր հօրեղբօր համաձայնութիւնը: Նա ծոփ պէս դուրս թռաւ իր քնաշորերի միջից, մի քանի րոպէ այս կողմ եւ այն կողմ վազեց, ինքն էլ չիմանալով, թէ ինչ բանի համար, եւ յետոյ սկսեց իր երկայն ցուպը պտտել:

Կալոյի համար երկար պատրաստութիւն պէտք չէր, նա շատ չուշացաւ, որովհետեւ իր սովորութեան համեմատ առանց հանուելու էր քնել. հարկատր էր միայն տրեխները կապել, այնուհետեւ ամէն ինչ վերջացած էր: Բոպէական արագութեամբ կատարուեցաւ բոլորը, յետոյ նա վեր առաւ իր հովուական ցուպը, մօտեցաւ պառուստառին եւ, փաթաթուելով նրա վզին՝ հարցրուց.

- Քեզ համար ի՞նչ բերեմ քաղաքից:

Պատարը ոչինչ չպատասխանեց, միայն համբուրեց նրան, եւ խորշոմած աչքերը լցուեցան արտասուքով:

Աւանակները արդէն բեռնած, պատրաստ էին բալում. Եղիսաբէթը ճրագը ձեռին կանգնած էր այնտեղ, իսկ Աւետը մտել էր ոչխարների գոմը: Նա դուրս բերեց մի չաղ երկու ամսական գառն եւ, կապելով բեռան վրայ, իր

մտքումը ասաց. «Էդ կը տանենք «սղայի» համար...»:

Դեռ բառական ժամանակ կար մինչև լուսանալը, երբ փոքրիկ քարաւանը ճանապարհ ընկաւ:

Գ.

Ճանապարհին միացան Աւետի հետ մի քանի ուրիշ գիւղացիներ, որոնք նոյնպէս ծախելու բան էին տանում քաղաքը, եւ հետզհետէ նրանց խումբը ստուարացաւ:

Եղանակը հանդարտ էր: Աստղերը խիստ անուշ ժպիտով փայլում էին պարզ երկնքից: Օդի մէջ տիրում էր գարնանային փափուկ թարմութիւն: Մի քանի օր առաջ եկած անձրեւը բոլորովին ցամաքել էր, եւ աւանակները իրանց ծանր բեռների տակ կարողանում էին առանց խրուելու առաջ գնալ: Կալօն մի քանի իր հասակակից եւ իրանից մեծ տղերքի հետ քշում էին աւանակները, իսկ նրանց յետեից կամաց-կամաց գալիս էին նրանց հայրերը, որոնք նոյն միջոցին զբաղուած էին մի այսպիսի խօսակցութեամբ.

- Տեսնենք ինչպէս կը գնայ ալիւրը,- ասաց գիւղացիներից մէկը:

- Ասում են, գլուխը բարձրացել է (թանկացել է),- պատասխանեց միւսը:

- Հիմա էլ լաւ չծախուի, ապա ե՞րբ պիտի ծախուի,- մէջ մտաւ երրորդը,- այս ձմեռ ձիւնի երես չտեսանք, ամառը վա՛յ մեր հալին... խմելու ջուր էլ չենք գտնի...

- Բայց այս վերջին անձրեւը բանը շինեց, թէ չէ արտերը իստակ կը չորանային:

- Մի անձրեւով ի՞նչ կը դառնայ. ուղտը քթալով չես ջրի... Մեր մեղքից երկինքը կապուել է:

- Տէրտէրն էլ խաչ-ատուարան չէ ման ածում, կարելի է Աստուած խղճայ,- մէջ մտաւ մի ուրիշ գիւղացի երեսը խաչակնքելով:

- Տերտերը անջախ անէօքի տոպրակը թեի տակը դրած՝ շուտ-շուտ «գործակալի» մօտն է վազում ու ամէն օր մի նոր հրաման է բերում՝ էս տոկ՝ք, էն տոկ՝ք... տալով հոգիներս դուրս եկա... չես իմանում որի՞ դարդը քաշես... ամէն կողմից ուզում են... բայց մի կոպէկի խեր չունենք...

Այս խօսքերը վիրատրեցիմ մի ծերունի գիղացու ջերմեռանդութիւնը, եւ նա պատասխանեց.

- Դէ եղպէս էք խօսում, որ Աստուած բարկանում է, երեսը մեզանից դարձնում է, ո՛չ ձիւն է տալիս, ո՛չ՝ անձրեւ: Տերտերը, ինչպէս էլ որ լինի, մեր հոգեւոր հայրն է, նրա աղօթքն է մեզ պահում:

- Իդը, ասում են, շատ է թանկացել,- խօսակցութիւնը ընդհատեց մի ուրիշը:- Դու քանո՞վ ծախեցիր, Մարկոս:

- Տասը մանէթով:

- Ձո՞ւն քանով:

- Հարիւրը մէկ մանէթով:

- Լա՛ւ է:

Այս բոլոր խօսակցութեան ժամանակ Աւետ ասպերը լուռ էր, յետոյ նա էլ մէջ մտաւ, ասելով.

- Ի՞նչ էք խելքներիդ գոռ տալիս. թէ թանկ ծախեք, թէ էծան ծախեք. դիպի մէկ է: Ի՞նչ պետք է տուն տանէք: Մենք որ կանք, քաղաքացիների նորտերն ենք: Տարին տասներկու ամիս աշխատում ենք, վարում ենք, ցանում ենք նրանց համար: Մեր ալիւրը, մեր իւղը, մեր պանիրը առնում են, ուտում են, փողն էլ իրանց ջիբն են դնում: Հին պարտքը մնում է ու մնում: Ամէն անգամ բեռներով քաղաք ենք գնում ու դատարկ ետ դառնում եւ ամօթով մտիկ ենք տալիս մեր կնիկների, մեր երեխերքի երեսին, երբ մեզանից հարցնում են, թէ «քաղաքից» ի՞նչ բերեցիր մեզ համար:

Այս խօսքերը ամէնի վրայ տխուր ազդեցութիւն գործեցին, եւ կայծակնահարի նման բոլորը լուցին: Ոչինչ բան այնքան դառն կերպով չէ խոցում գիղացու սիրտը,

որպէս այն տխուր յիշողութիւնը, երբ նա միտն է բերում, թէ պարտքեր ունի: Այստեղից հասկանալի էր Աւետ ապոր մի քանի ժամ առաջ ունեցած վրդովմունքի պատճառը, երբ նա իր աւանակները դեռ նոր էր բեռնում քաղաք տանելու համար, երբ նա մտածում էր, թէ այն բեռները, իր քրտինքի եւ աշխատութեան արդիւնքը, իրան չեն պատկանում...

Բայց Կալոյի ուրախ խումբը, որ առաջ ընկած քշում էին աւանակների քարաւանը, զբաղուած էր բոլորովին այլ խօսակցութեամբ: Նրանք ազատ էին իրանց ծնողների հոգսերից, որովհետեւ դեռ ոչ ոքի պարտամորհակ տուած չուներին:

- Սաքի,- հարցրուց Կալօն,- դու քաղաքը տեսել ես, այնտեղի գառները ո՞րտեղ են արածացնում:

Սաքին, որ հասակով իր ընկերներից մեծ էր, որ քանի տարի մնացել էր քաղաքում, պատասխանեց.

- Քաղաքացիները ոչխար չունեն, գառներ չեն պահում:

- Բա՛նրանց տղերքը ի՞նչ են շինում, որ գառներ չեն արածացնում,- կրկին հարցրուց Կալօն:

- Կարդում են:

- Նրանց տէրտէրը ինչո՞վ է ծեծում, երբ դասը չեն սովորում:

- Նրանք տէրտէրից դաս չեն առնում, ըշկոյումն են կարդում:

- Ըշկոյն ի՞նչ է:

Սաքին չգիտէր ինչ պատասխանել եւ հարեւանցիօրէն ասաց.

- Ըշկոյը ըշկոյ է... չե՞ս իմանում:

Մի ուրիշ տղայ հարցրուց.

- Քաղաքի տղերքը, ով գիտէ, ինչ լաւ տրեխներ կ'ունենան:

- Նրանք տրեխներ չեն հագնում, սապոկներ են հագնում,- պատասխանեց Սաքին:

- Սապոկը ի՞նչ է:

- Այն էլ ուի տրեխ է:

- Այնտեղ մոշ կա՞յ, գկեռ կա՞յ,- հարցրուց մի ուրիշը:

- Չկայ, ծմակը հեռու է քաղաքից:

- Բա՛ քաղաքի տղերքը ինչ են ուտում:

Սաքին չգիտեր ինչով գոհացնել իր ընկերների հետաքրքրությունը, որ դառնում էին նրան զանազան հարցերով: Նա կարճ կերպով նկարագրեց քաղաքի կեանքը, որքան իրան հասկանալի էր, ասաց, թե այնտեղ մեծ տներ կան, բազար կայ, թե եզան ու գոմէշի տեղ ձի են լծում, սալերը (կտրքերը) բանեցնում են միայն նստելու համար եւ անելացրուց, թե քաղաքացի տղերքը գիղացի տղային ծաղրում են եւ, պատահած ժամանակ, ծեծում են:

Վերջին խօսքը գրգռեց Կալոյի բարկությունը, եւ նա իր երկայն ցուպը բարձրացնելով՝ սպառնացաւ.

- Տեսնում ե՞ս մըհակս, էնպէս կը չափեմ նրանց բարակ մէջքից, որ «վա՛յ, նանի» կը կանչեն:

Դ.

Ե... քաղաքը գտնում էր այն գետի ափի մօտ, որ իր սկիզբն առնում է Գեղամայ լճից: Նա այն քաղաքներից մէկն էր, որ ի սպառ չէր թօթափել իրանից պարսկական փոշին, եւ ուր հայն էլ թուրք է, իսկ թուրքն անելի թուրք է, եւ որտեղ կնիկները իրանց ծամերը ներկում են հիմաշով, իսկ տղամարդիկը նեղ պանտալոնի հետ քօշեր են հագնում:

Երկրորդ ասուր երեկոյեան պահն էր, երբ Աւետ ապերը գիւղից բերած մթերքը ծախելուց լետոյ եկել, կանգնել էր մի հարուստ կրպակի առջեւ եւ գլուխը ծռած, իր երկայն մահակը կուրծքին նեցուկ տուած, անհամար-

ձակ կերպով նաչում էր դէպի խանութը, չիշխելով այնտեղ մտնել: Նա նոյն ժամում նմանում էր մի մարդու, որ սպասում է իր դատապարտութեան վճռին:

Երկար սպասում էր նա, մինչեւ իր վրայ ուշադրութիւն դարձնէին եւ ներս կանչէին: Նրա մօտ, նոյնպէս անմոռնչ եւ հանդարտ կերպով, կանգնել էր աղայի համար բերած զատկացու գառը, կարծես նա էլ տխուր էր, կարծես նա էլ, մոռանալով իր սովորական կայտառութիւնը, շատ չէր զանազանում իր տէրից, որ նոյն միջոցում գտնում էր հոգեկան դառն տրամադրութեան մէջ: Գառան մօտ նստած էր փոքրիկ Կալօն եւ բռնել էր նրա ոտից, որ չփախչէ: Նա միայն ուրախ էր, նա միայն անհոգ էր եւ հետաքրքիր աչքերով նաչում էր իր շուրջը, ուր ամէն մի առարկայ նրան զարմանք եւ հիացում էր պատճառում:

- Ապեր, աղան պատիկ տղայ ունի՞,- հարցրուց նա:
- Չունի,- պատասխանեց Աւետը անուշադիր կերպով:
- Բա՛ էդ գառան հետ ո՞վ պիտի խաղայ:

Աւետը ոչինչ չպատասխանեց:

Նոյն միջոցին մի ձայն զարկեց գիղացու ականջներին:

- Հը՛մ, Աւետ ապեր, եկե՛լ ես:

Այս ձայնը արթնացրուց նրան, նա ետ նայեցաւ եւ տեսաւ իր մօտ մի պատանի, որը հարուստ կրպակի գործակատարներից մէկն էր: Գիղացին ետ-ետ քաշուեցաւ եւ խոնարհ կերպով գլուխ տուեց:

- Երեւի աղային տեսնելու ե՞ս եկե՛լ,- հարցրուց պատանին:

- Առանց տեսնելու ո՞նց կարամ գնալ,- պատասխանեց Աւետը:

- Դրանի՛ց, դրանի՛ց բերե՛լ ես,- հարցրուց պատանին, աչ ձեռքի ցուցամատը եւ բթամատը միմեանց հետ շօշափելով:

Աւետը հասկացաւ, որ փողի մասին էր հարցը, եւ դրական կերպով շարժեց գլուխը:

Պատահին մտաւ կրպակը, եւ մի քանի ռոպէից լետոյ Աւետին ներս կանչեցին մուտքի առջեւը: Երկու զոհեր միասին սպասում էին մի ճակատագրական վախճանի...

Աննկարագրելի ահուդողով Աւետը ներս մտաւ եւ հեռուից խորին կերպով գլուխ տուեց մի կարճահասակ ալետր մարդու, որ նստած էր գրասեղանի մօտ եւ քրքրում էր իր առջեւը ածած թղթերի կոյտը:

Նրա առաջին երկրպագութիւնը աննկատելի մնաց, որովհետեւ աղան զբաղուած էր: Յետոյ գիղացին ծոծրակը քորելով, մի քանի անգամ հագաց, որ ցոյց տայ իր ներկայութիւնը: Աղան գլուխը վեր բարձրացրուց եւ տեսաւ նրան: Աւետը կրկնեց իր երկրպագութիւնը:

Աղան քաղաքավարի էր եւ մանաւանդ դէպի այն մարդիկը, որոնց հետ հաշիւներ ուներ: Հաշուի ժամանակ նրա մարդաստեղծութիւնը հասնում էր մինչեւ ցած կեղծատրութեան: Տեսնելով գիղացուն՝ նա իր կոշտ դէմքի վրայ ձեւացրուց մի անսովոր ժպիտ եւ հարցրուց.

- Բարով, Աւետ ապեր, ո՞նց ես, լա՞ւ ես, տղերքդ, տանեցիքդ լա՞ւ են:

- Աղօթարար ենք, աղա,- պատասխանեց գիղացին, թո՛ղ Տէր Աստուած մեր կեանքիցը կտրէ, ձերի վրայ դնէ:

- Անասուններդ, ցանքերդ լա՞ւ են:

- Անասունները, փառք Աստուծոյ, փատ չեն, բայց ցանքերը, Տէրը Ինքը մի ողորմութիւն անէ, ցամաքել, մնացել են: Մեր մեղքից ջուրը պակաս է այս տարի. անձրեւ էլ չի գալիս, գնացին տերտէրի մօտ, նա գիրը բացեց, ասաց, երկինքը կապել են...

Աղան մտածեց գիղացու սնահաւատութիւնից օգուտ քաղել:

- Ապա որ ես ձեզ ասում եմ, թէ ինչ պարտք որ անում

էք՝ իր ժամանակին բերեցէք, տուեցէք, բայց ձեր ականջը
չէ մտնում: Տեսնում ե՞ս, Աստուած էդպէս կը բարկանայ:
Ասել են՝ «ա՛ն եւ տո՛ւր, չեն ասել՝ ա՛ն եւ կո՛ւլ»: Ձեր վրայ չէ
խօսքս, Աւետ ասպեր, դու լաւ մարդ ես, քո հանգուցեալ
հայրն էլ լաւ մարդ էր, բայց էն անիրաւ Թաթոսեանց Գեօժն,
մի տարի է երեսը չեմ տեսել, քսան մասնէթս տարաւ, ինքն
էլ կորաւ, փողս էլ:

- Սեւերես է, աղա,- պատասխանեց գիղացին ողոր-
մելի ձայնով,- պէտք է եղաւ տանես, խեղճ է, քուլֆայթի
(ընտանիքի) տէր է, ի՞նչ անէ, որ չունէ, ունենայ, կը տայ,
իր հոգին կ'ազատէ:

- Ես խեղճ չե՞մ, ես քուլֆայթ չունե՞մ,- պատասխա-
նեց աղան բարկացած ձայնով:

- Աստուած ձեզ տուել է, թո՛ղ ատելի շատ-շատ տայ,
բայց նա աղքատ է:

- Չէ՛, Աւետ ասպեր, դու խելօք մարդ ես, բայց այսքա-
նը չես հասկանում,- գիղացու խօսքը կտրեց աղան մեղ-
մութեամբ,- ախար ամէն մարդ որ տարածը ետ չբերէ, ես
էլ ձեզ նման կը լինեմ:

- Դրուստ ես հրամայում, աղա, բայց ոնց որ ըլի,
պէտք է եղաւ տանես, գեղըցին փող չի ուտի, երբ ունենայ,
կը տայ: Մեր տէրը դու ես, վերելում Աստծուն ենք ճանա-
չում, ցածումը՝ քեզ... չենք ուտում, չենք խմում, մեր կրե-
խերքի բերնիցը կտրում ենք ու բերում քեզ տալիս, որ մեր
հոգին պարտական չմնայ:

Աղան կրկին սկսեց գրասեղանի վրայ անձած թղթե-
րի կոյտը քրքրել եւ նրա միջից գտնելով Աւետի պարտա-
մուրհակը, տուեց գործակատարներից մէկին, ասելով.

- Գիտեմ, Աւետը փող բերած կը լինի, նրա հաշիւը
տե՛ս:

Գիղացին հասկանալով, որ իր խօսակցութիւնը
աղայի հետ վերջացած էր, մօտեցաւ գլխատր գործակա-

տարին եւ հանելով իր ծոցից մի բուն թղթադրամ, առանց համբարելու ածեց նրա առջեւ:

Գիւղացու հաշիւը գործակատարին յանձնելը մի տեսակ խորամանկութիւն էր աղաչի կողմից, որպէս որ-սորդը երբեմն իր որսը շան առջեւն է ձգում նրան լա գզգզելու համար, որ իր բարակը աւելի խամոտի* եւ աւելի արեւան սովորի:

Գործակատարը համբարեց իր առջելը ածած թղթադրամները, նայեց պարտամուրհակին, համրիչի հատիկները այս կողմը դարձրուց, այն կողմը դարձրուց եւ ապա սասց.

- Բերած փողերդ դուրս գալուց յետոյ՝ կը մնաս յիսուն ոտքի պարտական:

Գիւղացին արսափի մէջ ընկաւ:

- Իմ պարտքը առաջ յիսուն ոտքուց աւելի չէր, - սասց նա սրտի նեղութիւնիցը խեղդուած ձայնով, - ապա էդ նոր տուած փողերս ո՞ր է գնում:

- Բա՛ տոկոսը չե՞ս հաշոււմ, - կոշտ կերպով պատասխանեց գործակատարը, - քո այժմ բերած փողը հագի տոկոսը կը լրացնէ:

Աղան, նկատելով գիւղացու եւ գործակատարի վիճաբանութիւնը, հեռուից ձայն տուեց.

- Աւետ ապեր, քեզանից հօ աւել չեմ առնի. որդի, ինչո՞ւ ես նեղացնում:

- Գրիգոր, - դարձաւ նա դէպի գործակատարը, - տոկոսից մի բան բաշխիր Աւետին, մեր մարդն է, թո՛ղ շնորհակալ լինի: Դուքնիցն էլ մի բան տուր, թո՛ղ տանէ իր երեխերքի համար, Զատիկ օր է գալիս, թո՛ղ ուրախանան:

* Խամոտիլ - ժողովրդական բառ է, նշանակում է արիւն խմելու կամ մարմին յօշոտելու սովորել:

Հաշիում անել վեր առնել, խաբել եւ կրպակից մի քան ընծայելով գիղացու աչքերը կապել, աղայի անտորրական տան հին սովորութիւնն էր: Աւետին ընծայեցին երկու գունաւոր աղլուխ եւ մի քանի արշին էծանագին շիթ: Նա ընդունեց ընծաները եւ օրհնեց աղայի կեանքը:

Գործակատարը գրեց մի նոր պարտամորհակ եւ գիղացու առջեւ դնելով, ասաց, որ մատը թաթախէ մելանի մէջ եւ կնիքի փոխարէն դնէ թղթի վրայ: Աւետը կատարեց պատուէրը, որովհետեւ վաղուց սովորած էր այս գործողութեանը:

Կալօն դրսումը վաղուց արդէն ձանձրացել էր մեծակ սպասելով, նա շուտ-շուտ գլուխը ներս էր բերում կրպակի դռնից, երկչոտ կերպով նայում էր եւ իսկոյն ետ քաշում, որ իրան չտեսնեն: Վերջացնելով իր գործը՝ Աւետը նոր յիշեց իր բերած գառը եւ կանչեց Կալոյին, որ ներս բերէ:

- Զատիկուայ համար գառն էլ ես բերել, շատ ապրեւ,- ասաց աղան, հետաքրքիր աչքով նայելով Կալոյի վրայ:- Այդ ո՞վ է,- հարցրուց Աւետից:

- Զեր ծառայի, մեռած եղբօրս որդին է:

- Տղայ, արջի քթոթ, մօտ եկ, տեսնեմ,- կանչեց աղան:

Կալօն ամաչելուց կարմրել էր, եւ քրտինքը կաթիլ-կաթիլ նրա ճակատից ցած էր թափում: Նրա կեանքում առաջին անգամն էր, որ իր վրայ ուշադրութիւն էին դարձնում այնպիսի մեծ մարդիկ:

- Քանի՞ տարեկան է,- հարցրուց աղան, դառնալով դէպի Աւետը:

- Տասներկուսի մէջ նոր է ուտ դրել,- պատասխանեց նա:

- Տեսնողը կ'ասէ տասներկու տարեկան է. ի՞նչ ասել է գիղացի... անկարգ կերել է, անկարգ՝ մեծացել...

Աղայի հետաքրքրութիւնը փոքրիկ Կալոյի մասին

ունէր իր առանձին պատճառները. վաղուց նրա կինը միշտ ասում էր, որ մի գիղացի երեխայ գտնէ տանը սպասարարութիւն անելու համար, պատճառ բերելով, թէ քաղաքացի տղերքը շատ սատանայ են լինում, ամէն բանից գողանում են, բայց անկարելի է լինում գողութիւնը բռնել, իսկ գիղացին միամիտ կը լինի եւ պարզ, նրան կարելի է ամէն ինչ հաստատալ: Այս մտքով աղան մտածեց կորզել Աւետի ձեռքից նրա եղբօր որդուն:

- Գիտե՞ս ինչ կայ, Աւետ ապեր,- ասաց նա իր սովորական մեղմ ձայնով,- քո հաճագեալ եղբայրը շատ լաւ մարդ էր, թո՛ղ Աստուած իր հոգին լուսաւորէ. դուն էլ լաւ մարդ ես, բայց նա ուրիշ էր: Ես ուզում եմ իմ հոգու համար նրան մի լաւութիւն անել, իմանում ե՞ս, լաւութի՛ւն անել... ես ուզում եմ նրա որդին վերառնել ինձ մօտ պահել, մեծացել եւ «մարդ» շինել... հասկանում ե՞ս, մարդ, ինձ նման մարդ, ոչ թէ տգէտ գիղացի...

«Մարդ» քառը աղայի լեզուով բոլորովին ուրիշ նշանակութիւն ունէր. մարդ ասելով՝ նա հասկանում էր հարուստ վաճառական, որովհետեւ, նրա կարծիքով, ով որ փող չունէր, նա մարդ չէր:

Լսելով աղայի խօսքերը, Աւետը մի քանի րոպէ մտատանջութեան մէջ մնաց, չգիտէր, թէ ինչ պէտք է պատասխանել: Վերջապէս անորոշ կերպով ասաց.

- Ինչ ասեմ, աղա, դու ես իմանում. ինչ որ քո ոտը գիտէ, այն մեր գլուխը չգիտէ:

- Օրհնեալ լինիս, որդի, լաւ հասկացար,- խօսեց նա ծանր կերպով:- Դու խելացի մարդ ես, դու չես թողնի, որ քո եղբօր որդին անբախտ մնայ: Մի բան էլ կայ, էն էլ պիտի գիտենաս, երբ որ քո եղբօր որդին մեզ մօտ կը մնայ, դու ատելի կը շահուիս մեզանից, կը գաս, կը գնաս, կ'ուտես, կը խմես, մեր դուռը քո առջեւը միշտ բաց կը լինի:

Կալօն համարեալ չէր լսում, թէ որպիսի վճիռ է կա-

տարում իր կրօնային կոնցեպտիվները, որոնք ուշադրությունը գրասել էին խանութում գտնուած անարկաները: Նա իր աչքը չէր հեռացնում կարդոնից շինած փոքրիկ ձիուց, որ կանգնեցրած էր նեղ տախտակի վրայ:

- Ի՞նչ լաւ պատիկ ձի է,- ասաց նա իր մօտ կանգնած խանութի փոքրիկ աշակերտին:- Ի՞նչ է ուտում:

Փոքրիկ աշակերտը, ժպտելով գիւղացու միամտութեան վրայ, նկատեց, որ սուս կենաց, ամօթ է:

- Հիմա հասկացա՞ր,- շարունակեց աղան,- դու կը թողնես այս տղային մեզ մօտ, կը հագցնեն, կը պահեն, ինչպէս իմ որդիս. երբ մեծացաւ, խելքը բանի հասաւ, ամսական էլ կը տամ:

Աւետը մի կողմից ուրախ էր, որ իր եղբօր որդին կը բախտատորուի եւ, աղայի ասածին պէս, «մարդ» կը դառնայ, բայց միւս կողմից՝ մտածում էր, թէ ինքը կը զրկուի մի լաւ գործիքից, որովհետեւ Կալօն շատ բանում օգնում էր նրան: Բայց վերջին մտածութիւնը, որքան եւ գործնական լինէր, այսուամենայնիւ նրա արտայայտել չէր կարող, քանի որ ինքը պարտական էր աղային, «պարտականի երեսը սեւ կը լինի, իսկ լեզուն՝ կարճ»:

Պայմանների մէջ համաձայնութեան, եւ, իսկն ասած, ամենեւին պայման չորրուեցաւ, միայն աղան խոստացաւ կերակրել, հագցնել Կալոյին եւ ժամանակով, երբ նա կարող կը լինի «օրինաւոր գործ» կատարել, ամսական մի բան կը ստանայ: Եւ այսպէս բոլոր յոյսը մնաց ապագայի վրայ...

Բայց Կալոյի կամքը ոչ ոք չէր հարցնում: Երբ Աւետը յայտնեց նրան իրա խորհուրդը, նա խիստ տհաճութեամբ պատասխանեց.

- Ես այստեղ չեմ մնայ:

Աւետը քաղցրութեամբ նրան համոզել սկսեց, թէ քաղաքը լաւ էր գիւղից, թէ աղայի տանը նրան լաւ կը պահեն, թէ ինքը շուտ-շուտ կը գայ նրան տեսնելու եւ

որիշ շատ խօսքեր ասաց, բայց համոզել չկարողացաւ:

- Ես այստեղ չեմ մնայ,- կրկնեց երեխան:- Ես քեզ հետ կը գամ:

Երբ հօրեղբայրը սկսեց անլի թախանձել, խեղճ տղայի աչքերում երեւացին արտասուքի կաթիլներ: Այդ արտասուքն էր, որ սկիզբն դրեց մի արտասուայի ապագայի...

Կալոյին համարեա զոռով բաժանեցին իր հօրեղբօրից եւ տարան աղայի տունը:

Հեռանալով քաղաքից, Աւետ ապերը միշտ այն տխուր մտածութեան մէջն էր գտնուում, թէ ի՞նչ ասէ Օուշան տատին, ո՞րպէս հանգստացնէ նրան: Որովհետեւ գիտէր, որ խեղճ պատարը առանց Կալոյին մի օր տեսնելու ապրել չէր կարող:

- Տարեցիք երեխիս, կորցրիր...- ասաց նա, երբ լսեց Աւետի խօսքերը:

Ե.

Ե... քաղաքի մի ետ ընկած փողոցում գտնուում էր մի յարկանի տուն, որ որոշում էր բոլոր տներից իր մաշուած պատերով, ցած դռնով եւ նեղ լուսամուտներով, որոնց նմանը կարելի է տեսնել միայն բանտերի մէջ: Երեւի նա շինուած է եղել այն դարերում, երբ դեռ եւրոպական ճարտարութիւնը մուտք չէր գործել այդ քաղաքում, եւ այժմ հարեւան տները փոխել էին իրանց կերպարանքը, իսկ նա մնացել էր իր պարսկական հին ձեւի մէջ: Նեղ դուռը ներս էր տանում մի բաւական ընդարձակ բակ, որ հովանաւորուած էր դարերոր թթենիներով, որոնց միջուկը բոլորովին փտել էւ դուրս էր թափուել, իսկ ծառերը իրանց պատռուած փորով ստացել էին հրէշաւոր կերպարանք: Նրանց հետ խառն, այստեղ ու այնտեղ, անկանոն

կերպով, տնկուած էին մի քանի ընկուզենիներ, ծերացած ուռիներ եւ կիսաչոր ծիրանիներ: Խաղողի որթը, փաթաթուելով այս գօսացած ծառերի բունին եւ վեր բարձրանալով մինչեւ նրանց կատարը, իր սաղարթախիտ ոստերով թաքցրել էր նրանց մերկութիւնը, զարդարելով իր գեղեցիկ կանաչութեամբ: Չնայելով, որ այս ծառատունկը մարդկային բնակութեան մէջ էր գտնուում, բայց կարծես աղամորդու ձեռք նրան բնաւ չէր դիպել, եւ ամէն ինչ բուսել, աճել, մեծացել էր իր վայրենի համարձակութեան մէջ:

Բակի զանազան կողմերում նույնպէս անկանոն կերպով գտնուում էին, գետնից հազիւ բարձրացած, մի քանի ծածկոցներ, հնացած, ծխի մէջ սեւացած եւ ծամանակից քայքայուած շինուածքով, որոնք իրանց ողորմելի կերպարանքով լրացնում էին ընդհանուր պատկերի տխրութիւնը: Առհասարակ այդ տունը այն տպատրութիւնն էր գործում, որպէս թէ նրա մէջ բնակուում էր այն լեզենդային ոգիներից մէկը, որ ինքնահաճ յամատութեամբ չէ ներում ոչինչ նորոգութիւն, որ սիրում է անշարժ աւերակներ, ուր տիրում է փտութիւնը մշտական փլատակների վրայ...

Այդ տան մէջ բնակուում էր քաղաքի ամենահարուստ մարդը, որին բոլոր գաւառում աղա էին կոչում: Այդ տան մէջ բնակուում էր Պետրոս Մասիսեանը, որի հետ ընթերցողը ծանօթացաւ նախընթաց գլուխներում:

Մասիսեանի անհոգութիւնը իր տան վերանորոգութեան վերաբերութեամբ չէր առաջ գալիս ժլատութիւնից, իսկապէս նա ժլատ մարդ չէր, այլ՝ մի նախապաշարմունքից, որ նրա համար աւանդական էր դարձել: Նրա կարծիքով, ամէն մի տուն ուներ իր խորհրդական ներգործութիւնը բնակիչների վիճակի վրայ, այսինքն՝ տան գերբնական յատկութիւնիցն էր կախուած նրանց թե՛ բախտաւորութիւնը եւ թե՛ անբախտութիւնը: Կան տներ, որոնց մէջ բնակիչների զաւակները մեռնում են, տէրերը շատ չեն

ապրում, չքատրությունը միշտ կապուած է լինում այն տան ճակատագրի հետ, եւ եթէ հարուստ մէկը բնակուելու լինի այնտեղ, շուտով կ'աղքատանայ: Եւ, ընդհակառակն, կան տներ, որ բարի ազդեցութիւն ունեն: Մասիսեանի տունը վերջին տեսակներից էր: Այսպիսի տների բախտը կապուած է լինում մի աներեւոյթ էակի կեանքի հետ. ըստ մեծի մասին նա լինում է մի օձ, որ գլխին գոհարեղէն պասկ ունէր եւ հագիւ անգամ աչքի էր երեսում: Բայց Մասիսեանի տան բախտը մի «ոսկի աքաղաղ» էր իր ոսկի հատի հետ, որոնք շատ անգամ երեսացել էին նրա պապերին իրանց ոսկի ճտերով: Այդ մասին Մասիսեանի ընտանիքի մէջ մնացել էր առասպելական ասանդութիւնների մի ամբողջ շարք, որ անցել էր սերունդից սերունդ:

Մասիսեանի հօր ժամանակ «ոսկի աքաղաղը» անհետացաւ, եւ այս պատճառով նրա «բախտը քնեց», նա աղքատացաւ, իսկ իր օրերում կրկին նա սկսեց գործ դնել իր բարերար ազդեցութիւնը: «Ոսկի աքաղաղը» կրկին յայտնուելով, կրկին նրա «օջախի» բախտը փոխուեցաւ դէպի բարին, տունը «վրայ եկաւ» նրան, եւ դրա համար, այս տան ամէն մի մաշուած աղիւսը, ամէն մի կտոր փտած փայտը ստացաւ նրա համար նուիրական նշանակութիւն, որ պէտք էր պահպանել իրանց անփոփոխ ձեռի մէջ, որ պէտք էր անշարժ թողնել, չիցէ թէ խանգարուէր տան խորհրդական գաղտնիքը:

Մասիսեանը այն տեսակ հարուստներից չէր, որ մեր մէջ սովորաբար կոչում են պարսկական բառովս «նովքիսա», այսինքն՝ նոր քսակի տէր, որ նշանակում է՝ աղքատութիւնից բարձրացած եւ փողի տէր դարձած մարդ: Այս տեսակ հարուստները զանազանում են ժառանգական դրամատներից մի քանի յատկութիւններով: Դրանք, իբրեւ «չտեսներ», ամէն արժանատրութիւն, ամէն կատարելութիւն արժաթի մէջն են գտնում: Դրանք երեսակալում են,

թէ խելք, գիտութիւն, ազնուութիւն, պատիւ, մի խօսքով՝ ամէն բան ունեն, որովհետեւ փող ունեն եւ սիրում են այս վերջինը իրաքանչիւր դէպքում երեսան հանել, աչքի ձգել:

Դրանք մի տեսակ հրէշներ են, որ իրանց այլանդակութիւնը ծածկում են ոսկի դիմակով:

Բայց Մասիսեանը յիշեալ տեսակներից չէր: Նա իր հարստութեամբ ո՛չ պարծենում էր եւ ո՛չ՝ հպարտանում, այլ, ընդհակառակն, նա խիստ համեստ մարդ էր եւ աշխատում էր, որքան կարելի էր, սակաւ ցուց տալ ժողովրդի աչքին այն, որքան ինքն ուներ: «Ներսէս ինձ է այրում, դուրսս՝ ուրիշին»: «Գումբազ էք տեսնում, բայց մէջը գորութիւն չկայ»: «Լաւ է մարդու աչքը դուրս գայ, քան թէ՝ անունը»: Ահա այսպիսի առածներով էր բացատրում նա իր վիճակը:

Մասիսեանը այլապէս էր մտածում փողի վրայ: Ոչ ոք չէ պարծենում, ասում էր նա, օրինակ, այսպիսի հարստութիւններով, որ երկու աչք ունի, երկու ականջ ունի, երկու ձեռք ունի եւ այլն, որովհետեւ բոլորովին բնական է համարում: Այնպէս էլ պէտք չէ պարծենալ փողի վրայ, որովհետեւ դա մի կենսական անհրաժեշտութիւն է, առանց որին, նրա կարծիքով, մարդը ապրել կարող չէր, եւ առանց որին պակաս էր մարդու համար մի ամենագլխատր գործիչ:

Բայց փող ձեռք բերելու եւ փող պահպանելու համար, բացի «ոսկի աքաղաղից», այսինքն՝ բացի բախտից, Մասիսեանը ուներ իր յատուկ օրէնքները: Նրա բարոյականութեան, նրա ամբողջ գործունէութեան նշանաբանը բովանդակում էր հետեւեալ հայկական առածի մէջ, թէ «Աշխարհս դմակ է, իսկ մարդը՝ դանակ», պէտք է աշխատի այս իդալի պատտանից կտրել եւ ուտել, եթէ ոչ՝ քաղցած կը մեռնի: Իսկ միջոցների մէջ նա զանազանութիւն չէր դնում. ամէն միջոց նրա համար սուրբ էր, երբ հասցնում էր նպատակին: Եւ այդ բոլորը անում էր նա ոչ

թէ գիտակցաբար, ոչ թէ շարամտութեամբ, այլ բոլորովին բնական էր համարում, եւ այս պատճառով նրա խիղճը միշտ հանգիստ էր:

Մասիսեանը մասվաճառի որդի էր: Նա մանկութեան հասակում օգնում էր հօրը իր արհմտո գործի մէջ: Մասվաճառը եւ դահիճը շատ չեն զանազանում իրանց արհեստով: Մէկը մարդիկ է մորթում, միւրը՝ անասուններ: Այստեղից Մասիսեանը ստացաւ իր բնատրութեան խտութիւնը, որ երբեմն նրա մէջ բարբարոսութեան էր հասնում: Բայց նրա խտասրտութիւնը անլի տնային էր եւ ընտանեկան: Նա այն տեսակ մարդերից էր, որոնց մասին ասում են՝ «տանը սատանայ, դուրսը քահանայ»: Ընտանեկան շրջանում նա բռնակալ էր, որպէս գազան, իսկ դրսումը՝ գառն: Նրա մարդահաճութիւնը օտարների հետ հասնում էր մինչեւ ստորաքարշ ցածութեան: Նա ուներ սողունի բոլոր յատկութիւնները: Օձի պէս դիրաթեք եւ առածգական էր. դէպի ամէն կողմ գալարում էր, ծուում եւ ծալում էր: Եւ նոյնպէս օձի նման իր թոյնը թաքցրած ուներ խայթոցի մէջ...

Այսպիսի յատկութիւններով Մասիսեանը նպատակ չուներ ոչ ոքին խաբելու, ոչ ոքի առջեւ կեղծատրելու եւ ոչ մտածում էր, թէ մեղանշում է պատուի դէմ, այլ համոզուած էր, թէ ուրիշ կերպ լինել կարելի չէ, թէ աշխարհը այդ է պահանջում, եւ իր վարմունքը արդարացնում էր այն սովորական խրատով. «Եթէ մտնելու լինիս մի քաղաք եւ տեսնես, որ մարդիկը միականի են, դու էլ աչքերիցդ մէկը դուրս հա՛ն, որ նրանց նմանես»: «Սարթ (դիրաթեկ) ամանը շուտով է կտրում», ասում էր նա, պէտք է փափուկ լինել, ճկուն լինել, պէտք է ամէն կողմ ծալուել, որ կարելի լինի պահպանել իր ամբողջութիւնը: Մասիսեանի մէջ մտացածին, կեղծ ոչինչ չկար: Ամէն ինչ թխում էր նրա մէջ հաստատ համոզմունքից: Նա հետեւում էր իրերի եւ

կեանքի պահանջների ընթացքին, եւ եթէ այդ ընթացքը ձգել էր նրան ծոռ ճանապարհի վրայ, նա մեղաւոր չէր, այլ մեղաւոր էր այն հոսանքը, որ նրան իր հետ էր տանում:

Մասիսեանը իր ասայարեզը սկսեց «չոդարութիւնով», այսինքն՝ թողնելով հօր արհեստը, մսավաճառութիւնը, սկսեց այնուհետեւ եղջիրաւոր անասուններ գնել գիւղերից եւ բերել քաղաքը, ծախել մսավաճառներին: Դա մի տեսակ գերեվաճառութիւն է: Ով որ ճանաչում է «չոդարին»՝ անասնավաճառին, նա մեզ հետ կը համաձայնի, որ չոդարը բնատրութեամբ շատ չէ զանազանում այն մարդերից, որ Աֆրիկայի ասիերի վրայ կատարում են ամօթալի առետուր:

Փոքր ինչ հարստանալով, Մասիսեանը ձեռք առեց ուրիշ զանազան տեսակ առետուրական գործեր. եւ ամէնի մէջ «ոսկի աքաղաղը» օգնում էր նրան, մինչեւ նա եղաւ իր գաւառի ամենահարուստ մարդը:

Բայց ստոր ծագումից բարձրացած մարդիկ, որպէս էր Մասիսեանը, միշտ աշխատում են իրանց տոհմային անցեալը մոռանալ տալ եւ մի կերպով ազնուացնել նրան: Մասիսեանը թէւ հեռու էր ամէն տեսակ փառասիրութիւնից, բայց այդ ախտից ազատ մնալ չկարողացաւ: Ինչը դրդեց նրան, յայտնի չէ, միայն ցանկացաւ ունենալ փոքր ինչ փայլուն տոհմանուն: Եւ դրա համար մի մեծ դժուարութիւն չկար, բաւական էր միայն նայել հայոց տարեգրութիւնների ցանկին եւ այնտեղից ընտրել մի պատմական անուն: Նա ընտրեց Մասիս անունը, որովհետեւ մնացեալ բոլոր անունները բռնուած էին:

Իր նախնիքների փառաւոր անունները գողանալ եւ հեռու մնալ նրանց առաքինութիւններից՝ դա մեր, այժմեան հայերիս մէջ, նոր բան չէ: Մենք ունենք այժմ Արշակունիներ, Բագրատունիներ, Մամիկոնեաններ, Ամատունիներ, Պահլաւունիներ, Կամսարականներ, եւ ի՛նչ պէտք

Է մի ըստ միոջէ թուել մեր լեռների, դաշտերի եւ գետերի անուններն անգամ միացած են սինյքոր մարդկանց տոհմանունների հետ, այնպէս որ, եթէ հայոց պատմագիրները նորից աշխարհ գալու լինէին, շատ պիտի զարմանային, տեսնելով, որ մեր բոլոր սպառուած նախարարական սերունդը կրկին յարութիւն էր առել:

2.

Մասիսեանի ընտանիքը փոքր էր: Նրա եղած որդիներից այժմ մնացել էին երկու աղջիկներ եւ մի տղայ միայն: Նրա աղջիկեկը, մեծ աղջիկը, մեռաւ մի ցաւալի մահով. նա իրան խեղդեց, պարանոցէն կախ ընկնելով փայտանոցի առաստաղից: Պատճառը մի գաղտնիք է, որը երեսն հանելով, մենք չե՛նք ուզում վիրաւորել անբախտ զոհի յիշատակը... Մեծից փոքրը, երկար ժամանակ սպասելով, բաւական պատաւելով, երբ նկատեց, որ հայրը իրան մարդու տալու միտք չունի, ծածուկ փախաւ հօր գործակատարներից մէկի հետ եւ գիղղումը պսակուեցաւ: Հայրը անիծեց նրան, բայց շուտով մոռացաւ, միայն երբեմն մտաբերում էր այս նախատական բառերով. «այն անգգամը»... Այն օրից աղջիկը բոլորովին զրկուած էր հօր տնից. մի քանի անգամ միայն բախտ ունեցաւ ծածուկ մտնել հօր տունը մօրը տեսնելու համար, որին շատ սիրում էր: Որդին՝ Ստեփանը, աւարտել էր գիմնագիայում, հայրը արգելեց նրան համալսարան մտնել, մտածելով, թէ ուսումը վնասակար բան է, կարող է բոլորովին փչացնել նրան: Վերադառնալով հօր տունը՝ որդին երկար տարիներ անգործ մասն էր գալիս գիմնագիտի համազգեստով եւ միշտ թախանձելով հօրը, որ իրան կրկին ուղարկէ ուսումը շարունակելու: Հայրը լսել անգամ չէր ուզում եւ ստիպում էր, որ խանութը մտնէ եւ այնտեղ

առեւտուր սովորէ: Այստեղից ծագեցան հօր եւ որդու մէջ անհամաձայնութիւններ, որ պատճառ տուեցին անվերջ դժգոհութիւնների:

Մասիսեանի մնացած աղջիկներից երէց քոյրը կոչում էր Գայեանէ, իսկ կրտսերը՝ Հոփսիսմէ, առաջինը տասն տարեկան էր, վերջինը՝ եօթն: Այդ երկու քոյրերի վրայ բնութիւնը կարծես կամեցել էր գործ դնել իր բոլոր յամառութիւնը, մէկին ստեղծելով որպէս գեղեցկութեան օրինակ, իսկ միւսին՝ նրա հակառակը: Բնատրութեան կողմից նոյնպէս նման չէին: Գայեանէն՝ տգեղը, չափազանց մեղմիկ եւ բարեսիրտ էր: Հոփսիսմէն՝ գեղեցիկը, նոյնքան հպարտ եւ չար էր: Տգեղի տգեղութիւնը լրացնում էր երկու ոտների եւս կաղութիւնը, որի պատճառով ման գալու ժամանակ սաստիկ օրօրում էր: Մարմնով արատաւորները միշտ լեզուանի, հեզնող եւ երբեմն կծող են լինում: Գայեանէն իր բարեսիրտութեան հետ գուրկ չէր եւ այդ յատկութիւնից:

Երկու քոյրերի մայրը կոչում էր Մարիամ: Ծատ անգամ բախտը, ճակատագիրը, նախախնամութիւնը, վերջապէս ինչ որ կ'ուզէք անուանեցէք, բայց կայ մի բան, որ գարմանայի կատակներ է խաղում ամուսնական գուգատրութեան մէջ: Տեսնում ես, գեղեցիկ կնոջը տալիս է տգեղ ամուսին, իսկ սիրուն տղամարդին՝ տգեղ կին: Տեսնում ես, խելացի կինը յիմար մարդ է ունենում, իսկ յիմար կինը՝ խելացի մարդ: Տեսնում ես, կարճահասակ տղամարդը բարձրահասակ կին է ունենում, իսկ բարձրահասակ տղամարդը՝ կարճահասակ կին: Կարծես, բախտը ամուսնութեան մէջ ներդաշնակութիւն չէ սիրում: Այսպէս էլ պատահել էր անբախտ Մարիամի հետ: Որքան նրա ամուսին այրը ժանտ, դաժան եւ անտանելի էր, ինքն այնքան հեզ, բարի եւ համակրական էր: Գայեանէն մօր սիրուն ուներ, իսկ Հոփսիսմէն փոքր ինչ նման էր հօրը: Բայց Ստեփանը ոչ մէկին նման չէր:

Ահա այդ ընտանիքի մէջ ընկաւ Կալօն, այն գիղական ուրախ եւ անհոգ թոչնիկը, այդ ընտանիքի հետ կապուեցաւ նրա ապագան, որ մեր վէպի գլխաւոր նիւթը պէտք է լինի:

Մինչեւ Կալոյի յայտնուիլը, Մասիսեանի ընտանիքը երբեք ոչ մի ծառայ կամ սպասաւոր չէր ունեցել, մանաւանդ այն խայտառակ անցքից լետույ, որ նրա աղջիկներից մէկը փախաւ գործակատարի հետ: Մասիսեանը միշտ հետու էր պահում իր տունը օտար տղամարդերից: Ամէն ինչ, որ պէտք էր տնտեսութեան համար, ինքն էր գնում քաղաքից. շատ անգամ կարելի էր տեսնել նրան, որ իր քթի աղլուխի մէջ միս, կանաչի, միրգ կամ մի ուրիշ բան դրած, տուն էր բերում: Եւ եթէ պատահում էր խանութի աշակերտներից մէկի ձեռով ուղարկել, նա պէտք է դոնից տար բերած բանը եւ ետ դառնար. ներս մտնելու իրաւունք չուներ: Մասիսեանը խստութեամբ էր պահպանում այն պայմանները, ինչ որ վերաբերում էր ընտանիքի անմատչելիութեանը կամ կանանց սեռի հետո պահելուն օտար տղամարդի հասարակութիւնից:

Բայց «խանա-բիշայները», այսինքն՝ տնային փոքրիկ տղայ-սպասաւորները, ընդունուած են մինչեւ անգամ պարսկական հարեմների մէջ: Մինչեւ 12-15 տարեկան հասակը այդ անմեղ արարածները ընդունում են կանանոցների մէջ: Կալոյի տարիները բոլորովին համապատասխանում էին այդ վիճակին:

Առաջին օրը, մեծ պապի աւագ Ուրբաթ երեկոյեան, երբ նրան տուն բերեցին, ռամիկ գիղացու օտարոտի կերպարանքը բարձրացրեց ընդհանուր ծիծաղ:

- Դա՞ է նոր բռնած ծառան,- հարցրեց տիկին Մարիամը հեզնական կերպով իր ամուսնից, ոտքից ցզուխ չափելով Կալոյին, որ նոյն ժամում զարմացած նայում էր իր շուրջը:

- Ի՞նչպէս է, չե՞ս հաւանում,- պատասխասաց սրա ամուսին այրը մի առանձին բառականութեամբ,- տեսնո՞ւմ ես, օխտը մարդու բան կը բանի, դոչադ տղայ է. դու մէկ նրա ձեռք ու ոտքիս մտիկ տուր, կ'ասես նոր խամից դուրս բերած եզը լինի*:

Վերջին նկատողութիւնը դուր չեկաւ Կալոյի ինքնա- սիրութեանը, եւ նա ասաց.

- Ես եզն չեմ...

Երկու ամուսինները սուր կերպով նայեցան նրա վրայ եւ ոչինչ չպատասխանեցին:

Կալոյին հրամայեցին տանել խոհանոցը եւ հաց տալ ուտելու:

- Լեզուն երկար է երեւում...- նկատեց Մասիսեանը.- կոշտ-կոպիտ է մեծացել... չեր վարպետի ապտակ չի կերել... Բայց լաւ բանուոր է:

- Բանելը եղաւ կը գնայ,- պատասխանեց տիկինը.- Աստուած տայ, գող չլինի:

- Հիմա, ի հարկէ, չի լի՛նի, հալաւ նոր է ձուիցը դուրս թել. կամաց-կամաց կը սորվի, յետոյ կը գողանայ:

- Ես չեմ թողնի, որ սորվի,- ասաց տիկինը:

Մասիսեանը անհաւան կերպով գլուխը շարժեց եւ ծիծաղելով ասաց.

- Դու չես թողնի, բայց նա էլի կը սորվի. շատ բան կայ, որ մենք արգելում ենք, բայց մարդիկ սովորում են առանց վարժապետի: Ղազի նտին որքան արգելես, որ գետը չմտնի, չես կարող, հէնց որ ձուից դուրս եկաւ, կը վազէ դէպի ջուրը: Ո՞վ սովորացրեց նրան լեղ տալը:

* Խամից դուրս բերել նշանակում է երկրագործական լղարած եւ ուժից ընկած անասունները ամբողջ ձմեռը ակտոի մէջ պարարտացնելով եւ կրկին գորացնելով գարնանը դուրս բերել բանացնելու համար:

Այս խօսակցութիւնը սնց էր կենում բախումը, ուր այր եւ կին նստած էին մի քառանկիւնի թախտի վրայ, որ դրած էր նոր տէրեւները բացած ուռեւնու տակ եւ ծածկը-ւած էր կապերտով: Նրանց որդին՝ Ստեփանը, ծնողներից փոքր ինչ հեռու, ածուի մօտ նստած, խոշորացուցով գննում էր մի փոքրիկ միջատ: Լսելով հօր վերջին խօսքե-րը, նա մէջ մտաւ, ասելով.

- Ղազի ճուտը բնագոյում ունի, եւ դրա համար վա-գում է դէպի ջուրը, բայց մարդը մի այնպիսի բնագոյում չունի, որ դրդէր նրան դէպի գողութեան. այդ ախտին սո-վորում է նա վատ օրինակից, անկրթութիւնից եւ, վերջա-պէս, կեանքի ուրիշ պայմաններից:

Հայրը, ի հարկէ, չհասկացաւ որդու խօսքերը, եւ մի խոժոռ հայեացք ձգելով նրա երեսին, ասաց.

- Դա քո խելքի բանը չէ, սուս կա՛ց...

Է.

Կալոյիսն թէեւ սկզբում դառն երեւեցաւ գիղական ազատութիւնից գրկուելը, թէեւ նրան շատ դժուար էր իր սիրելի ընկերներից բաժանուելը, թէեւ նա շուտով չէր կարող մոռանալ իր սիրելի գառները, բայց, այնուամենայ-նիւ, այդ կիսավայրենի «արջի քոթոթը», որպէս առաջին տեսնելիս կոչեց նրան աղան, հետզհետէ սովորեց քա-ղաքին եւ մանաւանդ Մասիսեանի տանը: Նա յայտնուե-ցաւ այս տանը, որպէս յիշում է ընթերցողը, Զատկի տօնե-րի օրերում: Ծառ հասկանալի է, որ տօն օրերում տան շներն եւ կատուներն անգամուրախ եւ երջանիկ են լինում, որովհետեւ անմասն չեն մնում այն բարիքներից, որ վայելում է ուրախ գերդաստանը: Մասիսեանի ընտա-նիքը, որքան եւ չափաւոր լինէր իր տնտեսութեան մէջ, դարձեալ մի գիղական աղքատ խրճիթի զարակի համար

կը ներկայացնէր ամէն բարիքներով լի առատութիւն:

Սկզբում նրա վրայ նայում էին եւ խօսացնում էին միմիայն հետաքրքրութեան համար. կոպիտ գիղացու ամէն մի շարժումը ծիծաղ էր պատճառում: Բայց յետոյ կամեցան փոքր առ փոքր կրթել եւ տաշել նրան: Այդ հոգածութիւնը լանձն առաւ գլխաւորապէս տիկին Մարիամը:

Մի քանի օրից յետոյ Կալոյին դժուար էր ճանաչել, գոնեայ արտաքին կերպարանքից: Ահագին մոթայ-փափախ տեղ կրում էր Ստեփանի գիմնագիտի հին կեպին. տրեխների տեղ հագել էր աղայի քրքրուած քօշերը, որոնք իրանց մեծութեամբ դժուարացնում էին նրան ազատ ման գալ: Իր դադաքէ արխալուղի վրայ հագել էր նոյնպէս աղայի թերմաշ կաբան, որի փէշերը անցնում էին ոտների կրունկներից, եւ որովհետեւ իր հասակից աւելի երկար էր, այս պատճառով մէջքը պնդել էր սեւ փոկով եւ կաբայի աւելորդ մասը թողել էր գօտիից վերել, եւ այսպիսով այս պարսկական վերնագգեստը ստացել էր մի ահագին տոպրակի ձեւ, որի մէջ ձգած էր խեղճ տղան:

Մի խօսքով, նա ոտքից ցգոյլս փոխուած էր: Նրա անունն անգամ փոխել էին. ուսմկական կրճատուած Կայօ անուան տեղ այժմ կոչում էին Միքայել: Նա փոխուած էր դրսից միայն, բայց սրտով մնացել էր դարձեալ նոյն ուրախ եւ միամիտ Կայօն իր գիղական կոշտութեան մէջ, որպէս մի անտաշ քար, որ հմուտ արհեստագետի ձեռքի տակ կարող էր գեղեցիկ փայլ ստանալ:

Ջատիկի տօների հետ անցան եւ նրա ուրախ օրերը:

Աւետ ապորը թէեւ խոստացել էին խանութում պահել փոքրիկ Կալոյին, առետուր սովորեցնել եւ «մարդ շինել», բայց այդ խոստումները անկատար մնացին հէնց սկզբից: Նրան պահեցին տանը ծառայելու համար: Փոքրիկ ծառայութիւնների մէջ նա շատ անշնորհք էր.

ամէն մի առարկայ նրա ձեռքից թռչում էր, ընկնում էր, կոտորում էր, եւ ամէն բանի դիպչելիս ցած էր գցում: Օրինակ, մի բաժակ թէյ նա չէր կարող առանց վիթելու տեղ հասցնել, բայց եթէ տային նրան մի փոքրիկ տակառ լիքը ջրով, կը տանէր եւ, որտեղ ասես, կը հասցնէր: Նա մանր բաների համար գլուխ չուներ, կարծես ստեղծուած էր խոշոր գործերի համար:

Միքայէլի, սենք էլ այսպէս պիտի կոչենք այսուհետեւ, այս տեսակ անընդունակութիւնները սակաւ ցատեր չպատճառեցին նրան: Ամէն մի բան կոտրելիս, ամէն մի բան վիթելիս, խիստ հազիւ էր պատահում, որ մի ամբողջ օրով քաղցած չթողնէին: Սկեռալ աղալից, մինչեւ վերջին աղախինը, բոլորը նրան յանդիմանում էին, անդադար կրկնելով՝ «արքի քոթոթ», «էջ գիղացի» եւ այլն: Եւ այսպէս, օր չէր անցնում, որ նա մի լաւ «շնաթակ» չուտէր: Բայց Մասիսեանի ընտանիքի մէջ նա ուներ մի պաշտպան միայն, դա էր տիկին Մարիամը, որ ներում էր նրան, որպէս մի անփորձ երեխայի, եւ պատուիրում էր նրա անմեղ յանցանքները չյայտնել աղային, որ չծեծուի:

Միքայէլը, որպէս մեզ յայտնի է, լաւ ձայն ուներ, քաղցր երգում էր, երբ դեռ գիղումն էր, բայց այդ ուրախ թոչնիկը ի սպաս լուեց, երբ մի չար բախտով ընկաւ երկաթի վանդակի մէջ: Մի քանի սնգամ այն աստիճան յուսահատուեցաւ նա, որ փորձ փորձեց փախչել եւ կրկին գիղ գնալ, գնալ իր սիրելի ընկերների եւ տատի մօտ, այնտեղ ոչ ոք չէր ծեծում նրան: Բայց տիկին Մարիամը կէս ճանապարհից ետ բերել տուեց մխիթարեց եւ կրկին համոզեց մնալ:

Մասիսեանի ընտանիքի մնացեալ անդամներից Գալեանէն նոյնպէս լաւ էր Միքայէլի հետ, թէեւ երբեմն ծաղրում էր, բայց պատահած ժամանակ իր ստացած մրգեղէնից նրան բաժին էլ հանում: Իսկ Հոփիսիմէին

բոլորովի՛ն անտանելի էր նա. այդ գեղեցիկ եւ հպարտ արարածը մի առանձին ատելություն ուներ դէպի գիղացի տղան, որին ստիպում էր երբեմն գանգատով դիմել տիկին Մարիամին: Ստեփանը՝ աղայի որդին, իր եղբոր պէս սիրում էր նրան. նա գեց Միքայելի համար մի ընթերցարան եւ պարսպ ժամերուն դաս էր տալիս, բայց մի օր այդ նկատեց աղան եւ, գիրքը առնելով տղայի ձեռքից, մի կողմ ձգեց եւ դառնալով դէպի որդին՝ ասաց. «Ուզում ես դրա՞ն էլ փչացնես քեզ նման...»:

Միքայելի մեծ մխիթարությունը նրանումն էր, որ երբեմն բազարում տեսնում էր իրանց գիղացիներից մի քանիսին, երբ քաղաքը բան էին բերում ծախելու: Մի անգամ մէշդանի միջով անցնում էր նա, յանկարծ տեսա իր ընկերներից մէկին:

- Ա՛ թո՛ւն, ա՛ թո՛ւն,- կոչեց նա, իր վաղեմի ընկերի մօտ վազելով:

Ընկերը չճանաչեց: Միքայելը քարշ ընկաւ նրա վզից եւ սկսեց համբուրել:

- Խաչը վկայ, չճանաչեցի,- խօսեց գիղացին:- Էդ ի՞նչ ես դառել, Կալօ, դրուստ որ «չամչի խաթունի» նման ես...

- Ի՞նչ անեմ, Թունի ջան, քաղաքումը էդպէս են հագցնում,- պատասխանեց Միքայելը,- անունս էլ փոխեցին... Էլ Կալօ չեն կանչում... Դու էն ասա՛, Թունի ջան, մեր տունը գնո՞ւմ էիր, տատս ո՞նց է, ի՞նչ էին անում երեխերքը, Կիճին մեծացե՞լ է, Պապին հիմա ման գալիս կը լինի... (Վերջին անունները իր հօրեղբոր փոքրիկ երեխաների անուններն էին):

Նա առանց պատասխան սպասելու խօսքը փոխեց.

- Դու ի՞նչ էիր շինում, Թունի ջան, ամէն օր լեղանո՞ւմ էիր գետումը. ա՛խ, էստեղ չեն թողնում, որ մարդ ջրի երես տեսնի... Հիմա խոտը հնձո՞ւմ կը լինեն, էնպէս

չէ՞, ո՞վ էր հաւարում մեր խրճերը: Ես եկել եմ բազարիցը կանաչի առնելու, հացն էլ ինձ եմ առնել տալիս, ասում են, առուտոր սորվիր: (Նա կրկին խօսքը փոխեց): Մեր շլորե-
նիքը հասե՞լ են: Մեր շունը տեսա՞ր: Ո՞վ էր արածացնում
մեր գառները: Էստեղ լաւ չէ, Թունի ջան, սիրտս տրաքում
է, չեմ իմանում, թէ ինչ անեմ... Տարիս ասա՛, թէ Կալոյին
տեսայ: Ո՞ւմ հետ եկար: Ե՞րբ ես գնալու: Էստեղ շատ
վատ է, Թունի ջան...

Միքայէլը իր բազմաթիւ եւ անկապ հարցերով
բոլորովին շուարացրեց ընկերին, եւ նա չգիտէր, թէ որ
մէկին պէտք էր պատասխանել:

- Հօրս հետ եմ եկել,- ասաց նա,- պանիր էինք քերել,
ծախեցիճք, էսօր պիտի գնանք:

- Ի՞նչ ես կերել, առ քեզ քաղաքի իդով հաց տամ.
առաւօտեան խանութս (տիկինը) տունեց, չկերայ, պահեցի,
լաւ էր որ քեզ նասիր էլաւ:

Այս ասելով, Միքայէլը գրպանից հանեց մի կտոր
նազով եւ տունեց ընկերին: Նա համեղ հացի մի անագին
կտորը ամբողջապէս կոխելով բերանը, կիսախեղդ ձայ-
նով ասաց.

- Ի՞նչ լաւ հաց է, ամենօր դրանի՞ց ես ուտում, Կալօ:

- Ո՞վ կը տար, որ ուտէի. էս էլ խանութը թաքուն
տունեց, որ աղան չտեսնի,- ասաց Միքայէլը վշտալի ձայ-
նով:- Լաւ կը լինէր, որ ցամաք հացով կշտացնէին, էն էլ
չեն տալիս:

Միքայէլի աչքերը լցունեցան արտասուքով, բայց նա
թաքցրուց իր սրտի ցաւը: Նրա գիղացի ընկերը հարց-
րուց.

- Ե՞րբ պիտի գաս գիղը. գիտե՞ս, Կալօ ջան, մեր
դուրժմաները հասել են, էնքան ուտում եմ, էնքան ուտում
եմ, էնքան ուտում եմ, հերս ոչինչ չէ ասում: Բո բաժինը կը
պահեմ, ե՞րբ ես գալու:

- Չեմ թողնում, Թունի ջան,- պատասխանեց Միքայելը տխուր ձայնով.- շատ եմ ուզում գալ, տատիս տեսնել, մեր տանը մնալ, բայց չեմ թողնում. ասում են՝ «արջի քոթոթ, ձեր ծմակները չե՞ս մոռանում»... Դե ո՞նց մոռանամ, Թունի ջան, ախար էստեղ ի՞նչ կայ... հե՛նց տներ են ու տներ... մարդիկը, խօ, գիղացուն էշի տեղ են դնում... թե բերանդ բաց ես անում, խօսում ես, մի լաւ ծեծում են...

Թունին հասակով մի քանի տարով մեծ էր Միքայելից. լսելով իր ընկերի խօսքերը, խղճաց նրա դրութեան վրայ եւ մտածեց օգնել նրան:

- Եկ, ես քեզ կը տանեմ գիղը,- ասաց նա:

- Ի՞նչպէս գամ, էնտեղ էլ ապերը (փօրեղբայրը) գըլխիս կը տայ, կ'ասի՝ ինչո՞ւ եկար: Չէ, Թունի ջան,- խօսքը փոխեց նա,- լաւն էն է, ջուրը ընկնեմ, միանգամով պրծնեմ...

Թունին մխիթարեց նրան, սիրտ տուեց եւ խոստացաւ, թէ Աւետ ապորը կ'սսէ, որ նրան գիղը տանէ: Միքայելը ուրախացաւ, մանկական բարեսրտութեամբ ուզեց իր ընկերին մի քանով վարձատրել:

- Գիտե՞ս, Թունի ջան,- ասաց նա,- լաւ միտս եկաւ. ես ճաներս (վէգ) խորել էի մեր մարագի դրան տակին, այնտեղ, որ մի քոթուկ (կոճղ) է դրած, կը գնաս, կը հանես. հարիւր հատից աւել է, ինչքան կ'ուզես, դու վեր առ, մնացածը բաժանիր մեր ընկերներին: Ես որ չեմ կարողանում խաղալ, դուք էլայ խաղացէք:

- Թոմասին բաժին չեմ տայ,- ասաց ուրախացած Թունին,- նա լաւ տղայ չէ, անցեալ օր ինձ հետ կոտեց:

- Նրան էլ տուր, մեր ընկերն է, բարիշեցէք,- խօսեց խրատական կերպով Միքայելը:- Ի՞նչ կայ, ընկերը ընկերի հետ կը կոտի ու էլի կը բարիշի. անցեալ գիշեր ես էլ Պօղոսի հետ կոտեցայ՝ մահակով խփեցի, գլխիցը արիւն գնաց:

- Պօղոսի հե՞տ,- հարցրեց Թունին զարմանալով:- Պօղոսը էստեղ ի՞նչ էր շիճում:

- Երազումս կոռեցայ, Թունի ջան, հէնց որ զարթեցի, էնքան լաց էլայ, էնքան լաց էլայ, որ նրա գլուխը պատռեցի: Դրուստն ասայ, Թունի ջան, նրան խօ մի բան չի՞ էլել:

- Ոչի՞նչ չի էլել, երէկ չէ մենկել օրը ինձ հետ խօսում էր, հետս միասին գնացինք իրանց բաղը, ծիրան կերանք:

Երկու փոքրիկ գիղացիների խօսակցութիւնը ընդհատեց Թունիի հայրը, որ հեռուից յայտնուելով, կանչեց նրան:

- Էն ո՞ւմ հետ ես խօսում, ե՛կ, գնում ենք:

- Թունի ջան, հիմա որ գնում ես,- ասաց Միքայէլը նրա փեշից բռնելով,- տափս, ապորը, ամէնին շատ բարեւ տար, ասա՛, որ տեսայ կարոյին:

- Կ'ասեմ,- պատասխանեց Թունին եւ հեռացաւ:

Միքայէլը երկար կանգնած մայրում էր իր ընկերի ետեւից, յանկարծ մտաբերեց, թէ բառական ուշացել է եւ սկսեց վազել դէպի աղայի տունը:

Ը.

Անցաւ երեք տարի:

Միքայէլի վիճակի մէջ այս երեք տարուայ ընթացքում բառական փոփոխութիւն էր եղել: Այժմ նա տան հասարակ սպասարոից դատել էր «դուքնի աշակերտ». դա մեծ առաջադիմութիւն է, բաց ո՞րպէս լաջողուեցաւ:

Զարմանալի նախապաշարմունքներ կան այն կարգի մարդերի մէջ, որոնց պատկանում էր Մասիսեանը: Ծատ անգամ մէկը մի նոր ձի է գնել*, մի նոր շուն կամ կատու է բերել տունը, պատատում է, որ նոյն միջոցներում նրա գործերը լաւ են գնում՝ ջան, կատուի կամ ձիու ոտը խեղդով է»,- ասում է նա եւ այն անասուններին չէ հեռացնում իր տնից: Այսպիսի անասունը դառնում է մի

նուիրական արարած այն տան համար, այնտեղ ծերանում է, այնտեղ մինչեւ մահը ծառայում է, եւ մեռնելուց յետոյ նրա գլուխը թաղում են նույն տան գլխատըր մուտքի դրան շէմքի տակ: Նույնը նկատում է եւ մարդկանց վերաբերութեամբ: Տեսնում ես, մէկը ամուսնանում է, պատահում է, որ կնոջ ոտը նույնպէս «խերով» է լինում, տղամարդի գործերը լաւ են գնում, եւ կինը սիրում է: Ծատ անգամ ընդհակառակն է պատահում: Կինը իր հետ «դժբախտութիւն է բերում, նրա ոտը «շտոտ» է լինում, ամէն բան «նասացնում» է, եւ նա ատելի է դառնում... Նույնը պատահում է եւ նոր ծնուած երեխաների յայտնուելով. ոմանք բախտատրութիւն, իսկ ոմանք դժբախտութիւն են բերում: Տան այն անդամը, որ իր հետ բախտատրութիւն է բերում, նրա համար ասում են՝ «տան դովլաթը» (հարստութիւնը) նրա գլխին է կապած»... Դա էլ մի տեսակ «ոսկի արաղ» է, որ իր ազդեցութեամբ բարիքներ է արտադրում:

Մի կողմ թողնելով այս տեսակ նախապաշարմունքների քննութիւնը, այսքանը միայն կ'ասենք, որ այն օրից, երբ Միքայէլը մտաւ Մասիսեանի տունը, նրա գործերը սկսեցին անսպասելի կերպով լաւանալ: Եւ սնահաատ Մասիսեանը չէր կարող չնկատել այդ, եւ դրա համար սկսեց նա հետզհետէ լաւ աչքով նայել մանուկ գիւղացու վրայ: Եւ այդ էր պատճառը, որ տարաւ նրան իր առեսորական խանութը:

Միքայէլի դրութիւնը այժմ մի աստիճան բարձրացել էր. նա տնային ստոր ծառայից դարձել էր «դուքնի

* Որպէս ձիերը, նույնպէս շները, կատուները եւ բոլոր ընտանի անասունները ունեն առանձին նշաններ, որոնցով ճանաչում են նրանց չար կամ բարի ազդեցութիւն ունենալը տիրոջ բախտի վրայ: Մենք մի օր առիթ կ'ունենանք խօսելու այդ սնահաատութիւնների մասին, որոնք երեւի խորին կապ ունեն մեր հեթանոսական անցեալի հետ:

աշակերտ»։ Բայց նա այժմ այն չէր, ինչ որ երեք տարի առաջ, այժմ բառական տաշունել եւ կոկոնել էր նա. այժմ նրա մօտ չէին երեսում գիղացու կոպտութիւնները։ Նրա դէմքն անգամ փոխուել էր. գիղական լիքը եւ կարմիր թշերը մաշուել էին, նուրբ եւ գեղեցիկ գծագրութիւն էին ստացել, եւ առաջուայ զուարթ գոյնը տեղի էր տուել խիստ ախորժ գունատութեան։ Անփոփոխ մնացել էին միայն կրակոտ աչքերը։

Խանութի բոլոր յաճախորդները ճանաչում էին Միքայէլին։ Նա այն տեսակ տղերքից չէր, որ անչայտ մնար, որ նրա վրայ ուշադրութիւն չդարձնէին։ Ամէն մարդ ախորժում էր խօսեցնել նրան եւ լսել նրանից մի քանի սուր խօսքեր։ Միքայէլը չափազանց կամակատար տղայ էր. դեռ մէկը իր ծխախոտի գլանակը չշինած, նա արդէն լուցկին ձեռքում պատրաստ ունէր, որ պարոնին մի ծառայութիւն անէ։ Եւ մէկը մի բան գնելիս, շուտով առնում էր, շնորհքով փաթաթում էր, շատ անգամ առանց նրանից խնդրելու, տանում, հասցնում էր գնողի տունը։

Բայց երբեմն ծագում էին փոքրիկ անհամաձայնութիւններ Միքայէլի եւ իր աղայի՝ Մասիսեանի միջեւ։ Պատճառները առաջ էին գալիս վարպետի եւ աշակերտի հասկացողութեան անմիաբանութիւնից։ Օրինակ, խանութը մտել է մի տիկին եւ կամենում է գնել մի քանի արշին չիթ կամ մի քանի ֆունտ թէյ։ Մասիսեանը սկսում է տիկնոջ հետ մի ամբողջ պատմութիւն, թէ նրա հանգուցեալ այրը իր լաւ բարեկամն էր, թէ ինքը նրա յիշատակը պատուելու համար պէտք է զիջումներ անէ եւ ապրանքի լաւը տայ, եւ այլն։ Յետոյ նա դառնում է Միքայէլին, ասում է.

- Ա՛յ տղայ, այն լաւ տեսակիցը բեր։

Միքայէլը բերում է ամենալաւ տեսակիցը, բայց աղան, մի խոժոռ հայեացք ձգելով անփորձ աշակերտի երեսին, ասում է.

- Յիմար, ա՞յդ է լարը, դու ե՞րբ պէտք է ճանաչես ապրանքները:

- Դրանից լարը չունենք, աղա,- պատուախանում է աշակերտը միամտութեամբ:

- Ո՞նց թե չունենք, լակոտ,- բարկանում է աղան եւ հնքն է գնում բերելու խնդրած ապրանքը:

- Էդ խօ վատիցն է...- նկատում է աշակերտը:

Աղան ուշադրութիւն չէ դարձնում, չափում է, կշռում է իր ընտրած ապրանքիցը եւ «մուշտարուն» ճանապարհ է գցում: Յետոյ նա դառնում է դէպի անփորձ աշակերտը.

- Անայիտան, դու ե՞րբ պէտք է մարդ դառնաս, դու ե՞րբ պէտք է բան սորվես: Երբ քեզ ասում են «լաւիցը» բեր, դու պէտք է «վատը» հասկանաս... Իմանում ե՞ս...

- Ի՞նչպէս իմանամ: Լարը լաւ է, վատը վատ է: Ես բոլոր ապրանքները ճանաչում եմ:

- Սարսա՛ղ, մուշտարուն առաջ լարը ցոյց կը տան, յետոյ վատը կը տան... Հասկացա՞ր...

- Էդ ես չէի իմացել...- խօսում է հնքն իրան Միքայէլը:- Յետոյ մարդու հոգին ո՞ր կը գնայ, խօ կը կորչի՛...

Աղան սկսում է կարդալ նրա գլխին մի ամբողջ գայլի շարական...

Թ.

Մասիսեանի խանութը եւ նրա ամբողջ առեւտրական գործաւարտութիւնը ոչ սակաւ ուշադրութեան արժանի էին իրանց ինքնուրոյնութեամբ: Խանութը, որ անլի մման էր մեծ ամբարի, ներկայացնում էր ամէն տեսակ իրեղէնների մի խառնաշփոթ մթերանոց: Այնտեղ կարելի էր գտնել ամէն ինչ, սկսեալ մանուֆակտուրայի ամենանորր գործուածքներից, սկսեալ գալանտերեական թանկագին իրեղէններից, մինչեւ դարբիների համար երկա-

թի շերտեր, մինչեւ կօշկակարի համար կաշիներ, նաւթ, շաքար, թէյ, երեխաների խաղալիքներ եւ այլն: Այնտեղ կարելի էր տեսնել ձուկը, սալեանի դոշը, Մոսկուայի քաղցրաւենիքի հետ մի կարգում դարսուած: Այնտեղ կարելի էր գտնել զանազան եւրոպական խմելիքներ եւ տեղային արաղ: Այնտեղ կարելի էր ամէն բան գտնել. ծիծեռնակի կաթը միայն պակաս էր այնտեղ: Խոհարարը իր խոհանոցի համար կարող էր ձուաներ եւ ձաւար գտնել, իսկ պճնասէր տիկինը՝ իր մազերի համար անուշահոտ իղէր: Այնտեղ պակաս չէր հիւանդների համար հինգայի փոշի եւ անանուխի իղ: Այս բոլորը այնպէս խառնափնթոր կերպով ածած էին միմը միւսի հետ, որ Մասիսեանի խանութը ամբողջ գաւառի մէջ առակ էր դարձել՝ ամէն մի խճճուած եւ խառնաշփոթ բանի համար ասել, թէ դա պարոն Մասիսեանի խանութն է:

Ինքը Մասիսեանը անգրագէտ մարդ էր:

Գիրը նրան այնքան ատելի էր, որքան՝ սատանան: Հաշուապահութիւն ասած բանը չկար նրա խանութում: «Ա՛ն-եւ-տո՛ւր» այս բառի իմաստը նա լաւ էր հասկացել, մի ձեռքով առնել, միւսով տալ, այսպէս էր հասկանում նա վաճառականութիւնը: «Նիսիայի» հետ գործ չուներ նա: Հաշիւ, ասացիւք, չէր պահում. նրա ամբողջ ատէտրական գործողութիւնների հաշուետոմարը իր գլուխն էր: Մի զարմանալի յիշողութիւն իշխում էր ամէն բանի վրայ: Նա գիտէր բանի տեսակ ապրանքներ կան իր խանութում, այսինչ տեսակից ո՛րքան է ծախել, որ վաստակ մնայ՝ բոլորը գիտէր նա: Գիրը նա գործ էր դնում միայն պարտականների համար, երբ չար մարդիկ սովորացրին նրան պարտամորհակներ առնել: Այս բանի մէջ նրա յիշողութիւնը նոյնպէս հրաշալի գործ էր կատարում: Երեսակայեցեք ձեզ մի արկղիկ, լցուած հազարաւոր թղթերի կտորտանքով, դրանք բոլորը զանազան անձերի պարտամոր-

հակներ են, որոնք խանութի ապրանքների նման անկարգ խառնած են միմեանց հետ: Բայց Մասիսեանը բոլորը ճանաչում էր, թե որն ումն է պատկանում, թե եւ ինքը կարող չգիտէր: Եւ երբ յայտնում էր մի պարտական, նա իսկույն ջոկում էր շատերի միջից նրամուրհակը եւ, առանց կարողալ տալու, ասում էր, թե որքան է անցել ժամանակից, որքան կը լինի տոկոսը, որքան՝ իսկական գումարը եւ այլն: Ոչ միայն այդ, այլ տասն տարուայ հնացած մի հաշի նա կարող էր կոպեկներով տեղն ի տեղը ասել: Եւ իր կեանքի մէջ պատահած բոլոր անցքերը նա կարող էր մանրամասնաբար պատմել, թե ի՛նչպէս կամ ո՛րտեղ պատահեց, ո՛ր թուին, ո՛ր օրը, ո՛ր ժամին, ո՛վ կար այնտեղ, ի՛նչ խօսեցին եւ այլն: Յիշողութիւնը նրա մէջ այն աստիճան զարգացել էր, որ գերբնական բնատրութիւն էր ստացել: Եւ այս պատճառով նա հաշուապահութեան կարօտութիւն չէր գգում, երբ մի բան պակաս էր խանութից կամ մի բան գողացուել էր, անկարելի էր, որ նրա նկատողութիւնից անյայտ մնար:

Յիշեալ յատկութիւնների հետ՝ չափազանց իր գործին արի եւ գոյշ էր Մասիսեանը: Ժամատան դեռ առաջին զանգակի ձայնը շլտած, նա միշտ հագնուած եւ պատրաստ էր: Տանից դուրս գալով, իր անխափան սովորութեան համեմատ, նա առաջ գնում էր ժամ: Այնտեղ մնում էր մինչեւ վերջը: Ժամից ուղղակի դիմում էր բազար, երբ արեգակը դեռ ծագած չէր լինում (ժամը այս կողմերում սովորաբար շուտ է արձակում): Միքալէլը մի մեծ զամբիղ թեւից քարշ գցած, վաղուց արդէն սպասում է աղային մէլդանում (հրապարակում) կանգնած: Աղան նոյնպէս առաջ կը գար մէլդանը, որ տեսնէր, թե գիղացիք ինչ են բերել ծախելու: Բոլոր գիղացիներին ճանաչում էր նա անուններով, հօր, որդիների եւ մինչեւ անգամ նրանց կնիկների անուններով: Ամէնին կը մօտե-

նար, ամէնի հետ քաղցրութեամբ կը խօսէր, ամէնի քէֆը կը հարցնէր եւ նրանց բերած մթերքի գները կը տեղեկանար, թէեւ իրան պէտք չէին եւ գնելու միտք չուներ: Գիղաօցիք միշտ ուրախանում էին, որ այդպիսի մեծ աղապանքան բարի էր, որ իրանց մարդի տեղ էր դնում:

Բայց արջը միայն գիտէ, թէ ինչու է այնքան սիրով պատում մեղրի փեթակի շուրջը: Բարական էր, որ գտնէր մի «խամ» գիղաօցի, որ ձուկն, նոր կարագ, պանիր կամ հաւ էր բերել ծախելու. նրան բոլորովին կը յոգնեցներ զանազան խօսքերով, թէ նրա «հանգուցեալ» հօր հետ լաւ բարեկամ է եղել, թէ նրան շատ լատութիւններ է արել, եւ ով գիտէ, հազար ու մէկ խոստմունքներով առատ-առատ լույսեր կը տար, մինչեւ նրան խելքից կը հանէր եւ ուզած բանը սովորականից մի քանի կոպէկ պակասով կ'առներ: Մասիսեանը սիրում էր իր տան ամէնօրեայ պաշարեղէնը իր ձեռքով գնել: «Օտարի ձեռքով միայն լաւ է փուշ քաղել», այդ էր նրա սովորական ստածը: Մէլդանում իր գործը վերջացնելուց յետոյ նա ամբողջ ժամերով քարշ կը գար մրգավաճառների, մսավաճառների եւ հացթուխների խանութների առջեւ եւ, լաւ բեռնատրելով Միքայէլին, կ'ողարկէր տուն:

Գայով խանութը, Մասիսեանը նրա դրանը կանգնած եւ միշտ պատրաստ կը գտնէր իր աշակերտները: Առաջ մոմով կնքած փակ կողպէքները ուշադրութեամբ կը քննէր, յետոյ բանալիները, որ միշտ իր մօտ էր պահում, կը տար աշակերտներից մէկին, որ դռները բաց անէին: Իսկ ինքը երեսը կը խաչակնքէր եւ կը մտնէր խանութը: Միքայէլը արդէն ծոխ նման իր տարած բաները տանը հասցրած եւ վերադարձած էր լինում: Նա սկսում էր խանութի դռների առջեւը անելով մաքրել, ջուր սրսկել, ապրանքների փոշին թափ տալ եւ միւս գործակատարներին օգնել ապրանքները դարսելու եւ կարգի դնելու: Որ-

պէս հայ վաճառական, Մասիսեանը սովորութիւն ունէր ամէն առաւօտ իր խանութի ապրանքները մի նոր ձեռով դարսել տալ, որ «մուշտարու» աչքին ցոյց տայ, թէ նոր ապրանքներ է ստացել: Այս աշխատութիւնը փոքր հոգս չէր պատճառում նրա անեսորական տան ծառայողներին: Բայց մի բան լաւ էր, որ նա խանութի լուսամուտների ապակիները երբեք մաքրել չէր տալիս. «Ինչքան դուրանը մութ լինի, այնքան ապրանքը աչքի լաւ կ'երևայ», ասում էր նա:

Այս գործողութիւնները կատարում էին ամէն օր եւ ամէն առաւօտ, միշտ անփոփոխ, միշտ միեւնոյն եղանակով: Մասիսեանը չափազանց ճշդութիւն սիրող մարդ էր, մանաւանդ այն պարտաւորութիւնների մէջ, որ ինքը իրաւունք էր համարում ուրիշներից պահանջելու: Իսկ իր պարտաւորութիւնների մէջ նա միշտ բացասական եղանակին էր հետեւում:

Ձմեռուայ սաստիկ ցրտերին (նա իր խանութում երբեք կրակ չէր վառում) եւ ամառուայ սաստիկ տաքերին Մասիսեանը առաւօտից մինչեւ իրիկուն իր խանութումն էր գտնուում: Ոչ մի դէպք չէր կարող նրան հեռացնել իր սիրելի ապրանքների մօտից: Մասիսեանը չափից դուրս կասկածոտ մարդ էր. ոչ ոքի վրայ հաւատարմութիւն չուներ. նա մինչեւ անգամ չէր հաւատում իր կնոջը, որդուն եւ աղջիկներին, բոլորին գողեր էր համարում: Նրա կարծիքով գող չէին միայն գիւղացիները, որովհետեւ յիմար էին, ոչինչ չէին հասկանում: Իսկ ով որ խելք ուներ, անպատճառ կը գողանար: Այս էր պատճառը, որ Մասիսեանը սաստիկ հսկողութիւն ուներ իր խանութի վրայ: Այնտեղ նստած կը նայէր ամէն բանի վրայ. ինչ որ ծախէին, իսկոյն պէտք է փողերը նրան տային, եւ նա իսկոյն կը գցէր կասաւաչի մէջ: Նրա կարսան նման էր այն փոքրիկ արկղիկներին, որ շատ անգամ կարելի է տեսնել ժամատների եւ մատուռների դռների մօտ, ամբացրած մի փայտի

վրայ, կողպած կողպէքով եւ կնքած: Մի Անդ ծակ միայն բաց է թողած այդ արկղիկների վերեւից, որտեղից բարեպաշտ մարդիկ փող են գցում նրա մէջ: Դրա նման էր եւ Մասիսեանի կասսան, որին նա կոչում էր «դախլ», որ նշանակում է մուտք: Ստացած փողը նա իսկոյն գցում էր այդ մուտքի դրամարկղի մէջ, որը ամբողջ շաբաթով կողպած էր լինում եւ բացում էր միայն եօթն օրը մի անգամ, այսինքն՝ Ծաբաթ երեկոները, որ հաշուէր, թէ որքան ապրանք է ծախուել, եւ որքան փող է մուտք գործել: Եւ բացի կասսայի բացուելու օրից, այսինքն՝ բացի Ծաբաթ երեկոներից, մնացած միւս օրերում նա ոչ ոքի փող տալու սովորութիւն չունէր եւ այս Ծաբաթ երեկոների վճարուած փողը նա կոչում էր «դրստ»: Մասիսեանը ուներ իր զանազան վաճառականական սնահաւատութիւնները: Օրինակ, Երկուշաբթի առաւօտեան անկարելի էր նրանից մի կոպէկ ստանալ. ոչ ոքի փող չէր տայ, որովհետեւ հաւատացած էր, որ եթէ Երկուշաբթի առաւօտեան մէկին փող տալու լինի, ամբողջ շաբաթ փողը դուրս կը գնայ եւ բնաւ մուտք չի գործի:

Ամբողջ օրը, ինչպէս ասացինք, Մասիսեանը իր խանութում նստած կը լինէր, եւ նրա արգոսի աչքերը կը հսկէին ամէն գործողութիւնների վրայ: Երբեմն, մանաւանդ ամառուայ երկար ու տաք օրերում, բնութիւնը կը յաղթէր երկաթի կամփին, եւ նա կը սկսէր նստած տեղը Արհիել: Բայց անկարելի էր գիտենալ՝ արդեօք նա քնած էր, թէ արթուն: Որովհետեւ հէնց մի «մուշտարի» ներս մտնելիս, մի բան պահանջելիս, երբ աշակերտները ուշ կը շարժուէին, նա իսկոյն աչքերը բաց կ'անէր, կ'ասէր՝ «Լակոտներ, քոռացե՞լ էք, ինչ է, չէ՞ք տեսնում, բան են ուզում»:

Բայց մի անգամ մի դէպք Մասիսեանին այնքան կտարեց, որ նա իր բոլոր աշայրջութեամբ իրան խաբուած եւ յաղթուած համարեց: Իր մտերիմ բարեկամներից մէկը

վախճանուել էր, նա պարտք համարեց թաղմանը ներկայ գտնուիլ: (Կրօնական պարտատրուփունների մէջ ճիշդ էր Մասիսեանը): Բոլորովին յոգնած վերադարձաւ նա խանութը, տեսաւ՝ միւս աշակերտները գործի էին գնացել, այնտեղ մնացել էր միայն Միքայէլը: Պատուիրելով նրան նայել խանութին, ինքը գնաց, նստեց իր սովորական տեղը: Սաստիկ տաք օր էր: Յոգնածութիւնը մէկ կողմից, իր մտերիմի մահուան տխրութիւնը փառ կողմից, նրան խիստ թուլացրել էին: Պէտք է խոստովանել, որ հանգուցեալի հոգու համար մի քանի բաժակ ւել էր խմել: Եւ այս պատճառով, հէնց որ նստեց իր տեղը, սկսեց խորին կերպով նիթել: Նոյն միջոցին մի բաւական լաւ հագնուած երիտասարդ ներս մտաւ, նայեց իր շորքը եւ հանդարտ մօտեցաւ աղային: Նրա ոտքերի ձայնից աղան զարթնեցաւ:

- Առէք այդ բանը,- ասաց անձանօթը՝ շտապով հանելով իր ծոցից մի ոսկեայ ժամացոյց:- Ինչ կը տաք, տուէք, փողի սաստիկ կարօտութիւն ունեմ. կիճս մեռնելու վրայ է, շտապում եմ բժիշկի մօտ:

Մասիսեանը ուշադրութեամբ նայեց անձանօթին, նայեց ժամացոյցին եւ ասաց.

- Յիսուն ոտբլուց ւել չի արժի:

- Տուէ՛ք փողը, Աստուած ձեզ խէր տայ, բայց հաւատացէք, որ Մոսկուայում ոթսունով եմ գնել,- ասաց անձանօթը դարձեալ շտապելով:

Մասիսեանը համբարեց յիսուն ոտբլին, անձանօթը շուտով հեռացաւ:

Միքայէլը, որ զարմացած նայում էր այս անեստորին, խօսեց անձանօթի հեռանալուց յետոյ:

- Այդ մարդը մի ժամ արագ մտաւ մեր խանութը, ժամացոյցներին շատ նայեց, շատ այս կողմ եւ այն կողմ տուեց, յետոյ ոչինչ չարեց, ասաց՝ ես ուզում էի միայն գներն իմանալ, ես մի հատ ունեմ ծախելու:

- Տարա՛ւ յիսուն ոտքի...- կոչեց Մասիսեանը:

- Ի՞նչպէս թէ տարաւ,- հարցրեց Միքայէլը զարմա-
նալով:

- Ա՛չքո՛ հանեց, այնպէս տարաւ,- պատասխանեց
աղան բարկութեամբ,- այդ ժամացոյցը մերն է:

- Բա՛ս նա գողացաւ. Տէր Աստուած, մի այնպիսի
մարդ գողութի՞ւն կ'անի, այնպէս լաւ հագնուած, այնպէս
շնորհքով:

- Հա՛, այնպէս շնորհքով մարդը գողութիւն կ'անի, եւ
ոչ թէ քեզ նման յիմարը...- պատասխանեց աղան առաջին
բարկութեամբ:- Ի՞նչ դոչադ տղայ,- խօսեց Մասիսեանը
ինքն իրան,- հալալ ըլի քեզ քո մօր կաթը, ինձ չեր սատա-
նան չեր խաբէլ, բայց դու լաւ խաբէցիր, եթէ ձեռքս
կ'ընկնէիր, հազար մանէթ կը տայի քեզ, եթէ ուզենայիր
ինձ մօտ ծառայել:

Յետոյ նա կրկին դարձաւ դէպի Միքայէլը.

- Տեսնում ե՞ս, լակոտ, էսպէս կը լինի դոչադ տղան,
մարդու աչքի միջից մազը կը թոցնէ, եւ մարդը չի իմանայ.
տեսնում ե՞ս...

Միքայէլը ոչինչ չխօսեց:

Ժ.

Մասիսեանի բնակարանը, նրա հնադարեան տունը,
չէր զանազանում նրա խանութից: Որպէս խանութումը
վաճառքի էր դրուած ամէն տեսակ փտած, բորբոսած եւ
գործածութիւնից ընկած հին մթերք, այնպէս էլ նրա տան
մէջ տիրում էր նոյն բորբոսը, նոյն փտութիւնը, նոյն հնա-
ցած կեանքը իր բոլոր մաշոռած կողմերով:

Մասիսեանի տունը մի կիսաւեր անբոցի տպատրու-
թիւն էր գործում նաչողի վրայ, որի բնակիչները շատ տա-
րիներից առաջ անհետացել էին, եւ այն ամէնը, ինչ որ

կառուցել էր մարդկային ձեռքը, եւ որ պիտի պահպանուէր մարդու խնամքով, անտէր մնալով, ժամանակի կործանիչ ներգործութիւնից հնացել, տրորուել եւ թափուել էին: Ամբողջ (կամե՛նում ենք ասել՝ բոլորովին չկործանուած) մնացել էին մի քանի շէնքեր միայն. թո՛ւրատունը, որ ծառայում էր որպէս պաշարեղէնների ամբար եւ միեւնոյն ժամանակ որպէս խոհանոց եւ հաց թխելու տեղ. մատանը, ուր պահում էին գինու կարասները, մրգեղէն եւ զանազան տեսակ թթուներած արմտիք, եւ բացի դրանից կային երեք սենեակներ, որոնցից մէկը աղայի համ քնարանն էր, համ՝ հիւրանոցը, համ՝ կարհնետը, միւսի մէջ զետեղուած էին աղայի տիկիներ իր աղջիկներով. դա ներկայացնում էր կանանոցը, իսկ երրորդ սենեակի մէջ բնակուում էր աղայի որդին՝ Ստեփանը: Բոլոր երեք սենեակներն էլ մի չարկանի էին, բոլորի էլ յատակը հաւասար էր բակի յատակին, կտորները ծածկած էին հողով, որի վրայ անել էին զանազան բոյսեր: Սենեակների երեքն էլ շինուած էին մի կարգի վրայ, մինը միւսին կից. բայց ոչինչ հաղորդակցութիւն չուէին. երեքն էլ առանձին դռներ ունէին, որ բացում էին դէպի բակը: Լոյսը ներս էր ցոլանում անելի դռներից, քան թէ՛ լուսամտներից, որ փակուած էին խուլ, ցանցատեսակ «փենջերէներով», որ անկարելի էր բաց անել: «Փենջերէները», այդ պարսկական հիւսնութեան գիտը, առանց սպակիների, ձմեռը միայն պատում էին թղթով, որ աղան ընտրում էր իր խանութի հին նամակներից, որոնք անելի թանձրացնում էին սենեակների մէջ տիրող մուսլը եւ միայն արգելում էին քամու եւ ցրտի ազատ մուտք գործելը: Սենեակները դրսից ծեփած էին ցեխից եւ յարդից պատրաստած սուաղով, որ տալիս էր նրանց ողորմելի մոխրագոյն կերպարանք, իսկ ներսից ծեփած էին զաջով, որ վաղուց դեղնացել, մասամբ սեւացել, բոլորովին կորց-

րել էր իր սպիտակությունը: Տեղ-տեղ գաջը թափուելով, երեսում էին անթուրժ աղիւնները: Սենեակների առաստաղը ոչնչով պատած չէր, եւ դահլէի գոյն ստացած մեր գերանները երեսում էին: Սենեակների յատակը նոյնպէս մերկ էր, ոչ տախտակով եւ ոչ աղիսով էր պատած, այլ պնդացրած կաւով, որպէս լինում է գիւղացուց խրճիթներում: Եւրոպական կարասիներ չկային սենեակներում. ո՛չ աթոռ, ո՛չ սեղան, ո՛չ դիվան, միայն պատերին կից, յատակից մի արշին բարձրութեամբ եւ մի ու կէս արշին լայնութեամբ, շորջանակի շինուած էր մի տեսակ տախտակամած, որ կոչւում էր «տախտ», եւ որի վրայ կապերտներ սփռելով, դոշակներ եւ մութաքաներ դնելով, ծալապատիկ նստում էին բնակիչները:

Բացի յիշեալ երեք սենեակներից, բացի թոնրատնից, մատանից, մնացած բոլոր շէնքերն անբրուած էին: Ախոռատան առաստաղը վայր էր թափուել, եւ գերանների մի կողմի ծայրերը դեռ մնացել էին պատի վրայ՝ իրանց նախկին տեղում, իսկ միւս ծայրերը ցած ընկել, թեքուել էին գետնի վրայ: Ախոռատունը վաղուց գրկուած էր անասուններից. դա ծառայում էր այն ժամանակ, երբ աղաչի հայրը մտապահարութեամբ էր պարապում: Աւերուած էր եւ մարագը. դա ներկայացնում էր մի փոքրիկ հողային բլուր, որի մէջ դեռ երեսում էին շինուածքի փայտեղէն մասերը: Ամէն տեղ նկատուում էր անբմուճ, փլատակներ եւ անխնամ թողնուած շինուածքներ: Կարծես այդ ողորմելի շինութիւնների մէջ հարիւր տարուց անելի մի ուրիշ վարպետ չէր մտել, ոչ մի կարկատան կամ նորոգութիւն չէր եղել: Ինչ որ մնաշուել էր, ինչ որ քանդուել էր, ինչ որ թափուել էր, այնպէս էլ մնացել էր: Իսկ այստեղ բնակւում էր ամթողջ գաւառի առաջին հարուստը, քաղաքի գլխաւոր աղան: Այստեղ «ուկի աքաղաղը» իր հրաշալի զօրութեամբ ոսկու կոյտեր էր դիզում...

Մի փոքր կենդանություն երեսում էր պարտեզի մէջ: Պարտեզը բառական ընդարձակ էր: Թէեւ բոլոր ճեմնայիքները պատած էին վայրենի կերպով, դա էլ թողած էր անխնամ, թէեւ աճած բոյսերով, բայց հնադարեան ծառերը, դեռ մաքառում էին մահուան հետ; կարծես ասելով. «Մենք դեռես պիտի ապրենք... մենք մարդու ձեռքերին անելի կարօտություն չունենք»...

Կեանքը այդ տխուր և անապատացած աներակների մէջ բոլորովին համապատասխանում էր իր շրջապատին: Կեանքը սահում էր նոյնպէս միօրիճակ, նոյնպէս անփոփոխ և նոյնպէս դատարկ կերպով, որպէս անփոփոխ և դատարկ էր մնացել տան բոլոր շէնքը, որ իր վրայ ոչ մի նորոգություն չէր ընդունում: Օրերը, ամիսները, տարիները անցնում էին միմեանց ետեւից, շատ բան աշխարհի մէջ փոխում էր, շատ սովորություններ նոր ձեւ էին ստանում: Բայց Մասիսեանի տան կեանքի և ապրուստի ձեւերի մէջ ոչինչ նորություն չէր մտնում: Աներակների անշարժութեան հետ տիրում էր ե՛ր քարացած, ե՛ւ մեռած կեանքի անշարժությունը: Մասիսեանը նոյն հայեացքն ուներ կեանքի վրայ, ինչ հայեացք որ ուներ իր տան շէնքերի վրայ. ինչ որ հին է, այն նուրբական է, ուրեմն պէտք է մնայ և անփոփոխ մնայ, թէեւ մաշտած լինէր, թէեւ փտած լինէր: Նա որպէս չէր փոխում այն հնացած և ջարդուած դուռը, որի միջով ներս էր մտել և դուրս էր եկել նրա հայրը, պապը և պապի պապը, այնպէս էլ չէր փոխում այն սովորություններից և ոչ մի կէտ, որով ապրել էին նրա նախնիքը:

Մասիսեանի ամբողջ ընտանիքը նմանում էր մի բաղադրեալ մեքենայի, որի գլխաւոր նախարակը էր ինքը՝ աղան: Նա դէպի որ կողմը և պտտում էր, բոլորին իր հետ միեւնոյն ուղղութեամբ պտտչտ էր տալիս: Վա՛յ նրան, որ ետ կը մնար, կը հակառակէր... Նա էր ամէնի համար կեանքի օրինակելի պատկերը, մնացած բոլորը

պէտք է հետևե՛լին նրա օրինակին. պէտք է ուտե՛ին, ինչ որ նա սիրում էր ուտել, պէտք է խօսե՛ին, ինչ որ նա սիրում էր խօսել, պէտք է քնե՛ին, երբ նա էր քնում, պէտք է վեր կենային, երբ որ նա էր վեր կենում, մի խօսքով՝ նրա ճաշակը ամէնի ճաշակն էր, նրա խելքը ամէնի խելքն էր...

Ամէն առաւօտ, երբ նա գնում էր բազար, առնում էր ճաշի եւ ընթրիքի համար այնպաշարները միայն, որ ինքը սիրում էր ուտել, եւ ամէն օր, խիստ սակաւ բացառութեամբ, պատրաստել էր տալիս միեւնոյն կերակուրները: Այսպիսով կարելի էր գգուել, կարելի էր ախորժակը կորցնել, բայց ի՛նչ փոյթ, երբ աղան սիրում էր մի շաբաթ շարունակ խաշ ուտել, մի շաբաթ տոյմա կամ քուփթա ուտել: Երբ տրտունջ էր բարձրանում. «Ա՛խ, էդ ի՞նչ է, ամէն օր միեւնոյն խաշը, միեւնոյն սխտորը... մեռա՛նք ուտելով»... Սովորական պատասխանը լինում էր. «Ինչո՞ւ ես չեմ մեռնում»: Նա ամէն ինչ փորձում էր իր «եսի» տեսակետից. ինչ որ նրա «եսին» չէր վնասում, ուրիշին էլ չէր կարող վնասել, ինչ որ նրա «եսի» համար լաւ էր, ախորժելի էր, պէտք է ամէնի համար լաւ լինէր: Ահա՛ այդ է եսականութեան ճիշդ պատկերը, որ երբ խառնում է բռնակալութեան հետ, ստանում է հրէշատր կերպարանք: Մասիսեանը կատարելատիպն էր այդ պատկերի:

Մասիսեանի տնտեսութեան մէջ բոլոր սովորութիւնները մնացել էին իրանց մահապետական պարզութեամբ: Դանակը եւ պատառաքաղը դռնուս մուտք չէին գործել նրա սեղանի վրայ. նա հացը դանակով կտրելը մեղք էր համարում: Ամէն թանձր կերակուր ուտում էին ձեռքերով, միայն ջրալի կերակուրների համար գդալ էր գործ ածում: Աղան միշտ մենակ էր ճաշում, եւ այն ժամանակ, երբ տանը հիւրեր չկային, բայց հիւրեր նա միշտ ունենում էր, օտարների վերաբերութեամբ նա ժլատ չէր: «Հացը շատ բան կարող է շինել!...», ասում էր նա սովոր-

րաբար: Բայց բանն այն էր, որ հիւրերին եւս միեւնոյնն էր ուտեցնում, ինչ որ ինքն էր սիրում: Մասիստանի տան ամէն օրուայ խաշը եւ քուփթան առակ էր դարձել: Ստեփանը սկզբում հօր հետ էր ուտում, երբ նոր աւարտել էր եւ նոր էր դարձել Թիֆլիսից, բայց այն օրից, երբ նա իր հօրը առելի դարձաւ, հետեւապէս եւ գրկուեցաւ նրա սեղանից: Նա ուտում էր այնուհետեւ մօր հետ, որը իր աղջիկների հետ առանձին սեղան էր նստում: Սահական սովորութիւններից առաջ եկած այդ առանձնութիւնը մի բախտ էր ամէն վայելչութիւնից գրկուած գերդաստանի համար: Տիկին Մարիամը, երբեմն իր զաւակների աղաչանքին գիջանելով, գաղտնի պատրաստել էր տալիս մի կերակուր, որ աղան չէր պատուիրել, բայց երբ յայտնուում էր «գողութիւնը», այն ժամանակ յիշոցները եւ կոհիւր վերջ չունէին:

Աստուծոյ առանձին ողորմութիւնը պէտք է համարել, որ աղան, ընտանիքի հրէշը, ամբողջ օրը տանը չէր գտնուում: Վաղ առաւօտեան նա գնում էր ժամ, այնտեղից դիմում էր խանութը, ուր մնում էր բոլոր ցերեկը մինչեւ արեւի մտնելը եւ երեկոյեան դառնում էր տուն: Նրա բացակայութեան ժամանակ ընտանիքը աւելի ազատ էր զգում իրան, կարող էր հանգստանալ, կարող էր գուարճանալ: Իսկ այդ գուարճութիւնը սահմանափակուում էր տան չորս պատերի մէջ, որին աւելի նպաստում էր պարտէզը: Պարտէզի մէջ կար մի հին լճակ, որ միշտ լիքն էր լինում ջրով, նրա բոլորտիքը շրջապատուած էր ահագին ծառերով, որոնք անելով, իրար անցնելով, կազմել էին լճակի վրայ խիստ գեղեցիկ կամարներ՝ սաղարթախիտ ոստերով: Արեգակի ճառագայթները երբեք մուտք չէին գործում այնտեղ, եւ ամառուայ սաստիկ տօթերի ժամանակ միշտ կարելի էր գտնել այդ լճակի հովանաւոր ակերի մօտ խիստ ախորժելի զովութիւն: Այնտեղ տիկին Մարիամը իր զաւակների հետ անցուցանում էր ցե-

րեկուսայ հանգստի ժամերը, երբ ազատ էր լինում տնային գործերից: Գայեանէն եւ Հոփիսիմէն, նստած մէկը միւսի մօտ, ծառերի շուքի տակ տարածուած գորգի վրայ, իրանց մանրիկ մատիկներով կամ կարում էին, քչիչում էին, ծիծաղում էին, եւ կամ ձանձրանալով, կարը մի կողմ թողնելով, սկսում էին հացի փշրանք շաղ տալ լճի մէջ, դուրս հրաւիրել ձկներին, որոնց թրթռալը ատելի էր գուարճացնում երեխաներին: Մայրը նայում էր նրանց վրայ եւ ուրախանում էր: Այնտեղ հանգստանում էր եւ Ստեփանը, երբ յոգնած, թուլացած տուն էր դառնում իր մասնատր դասերից, որ տալիս էր զանազան տներում:

Արեւելեան տաք երկրներում, որոնց թում կարելի է համարել եւ Ե... քաղաքը, առատ ջուրը եւ ընդարձակ պարտեզը բակերի մէջ մի առանձին մխիթարութիւն է փակուած ընտանիքի համար, որ տնից դուրս գորկ է մնում բոլոր գուարճութիւններից: Մասիւեանի տան մէջ այդ կարեւորութեանը մասամբ բաւականութիւն էր տալիս նրա պարտեզը: Եթէ ոչ, խոնավ, օդից եւ լոյսից զրկուած նեղ սենեակները բոլորովին կը մաշէին, կը սպանէին բնակիչներին, եթէ պարտեզը չլիներ: Տարուայ երեք եղանակների մեծ մասը՝ զարունը, ամառը եւ աշունը, համարեա այնտեղ էին անցկացնում: Այնտեղ ծառերի հովանո տակ, լճակի մօտ ճաշում էին, հիւրեր էին ընդունում. այնտեղ պարապում էին եւ այնտեղ գիշերները քնում էին առանձին պատրաստուած «քեթիրների»* մէջ: Ընկերութիւնը ծառերի, խոտերի, ծաղիկների եւ թռչունների հետ մօտեցնում է մարդուն այն երանակաւ կեանքին, որ ատելի մօտ է բնութեանը:

* Քեթիրը մի տեսակ քառանկիւնի մեծ արկղի ձեւ ունեցող՝ տախտակներով շինուած, շարժական սենեակ է, որ բարձրացնում են չորս երկար սիւների վրայ տների պարտեզների մէջ, կամ կտորների վրայ: Նրա մէջ քնում են ամառը, որովհետեւ համ զով է լինում, համ պահպանում է մոծակներից եւ այլ թունատր միջատներից:

ԺԱ.

Տօթային օր էր. լույսեան արեգակը սաստիկ այրում էր: Տիկին Մարիամը ճաշի սեղանը պատրաստել էր փոքրիկ լճակի ափի մօտ, սպասում էր՝ Ստեփանը տուն դառնալ, որ միասին ճաշեն: Անցաւ սովորական ժամը, անցաւ մի ժամ եւս, երկու ժամ եւս, նա չլայտնուեցաւ: Աղջիկները չկարողանալով համբերել, իրանց բաժինը կերան եւ սկսեցին խաղալ պարտեզի մէջ: Խեղճ կինը մի պատահ աւագամ բերանը չդրեց եւ սպասում էր որդուն:

Վերջապէս եկաւ նա, լուռ եւ տխուր, որպէս լինում էր միշտ: Առանց մի բառ խօսելու, նա անցաւ եւ պակեց գորգի վրայ, որ փռած էր ծառի տակ: Մայրը «թոնրատանն» էր եւ պատրաստում էր նրա բաժին ճաշը. Գայեանէն եւ Հոնիփսիմէն խոտերի վրայ նստած՝ հագցնում էին իրանց «տիկիկներին» նոր կարուած հագուստներ, զարդարում էին, պատրաստում էին, որովհետեւ միւս առաւօտեան Կիրակի էր, եւ դրացի աղջիկները պէտք է «տիկիկներ» հարսանիք ունենային: Ստեփանի ուշադրութիւնը գրաւեց իր քոյրերի ժրպջան աշխատութիւնը:

- Հոնիփսիմէ, ե՛կ ինձ մօտ,- ասաց նա:

- Ի՞նչ ես ասում, ես այստեղ գործ ունեմ,- պատաս-

խանեց փոքրիկ Հոնիփսիմէն:

- Ե՛կ, ասում եմ քեզ:

Փոքրիկ աղջիկը մօտեցաւ եղբօրը եւ ընկաւ նրա կուրծքի վրայ:

- Ինձ հետ խաղալ, Հոնիփսիմէ:

- Ի՞նչ խաղամ, դու «տիկիկ» չունես:

- Կոխ տուր ինձ, մազերիցս քաշէ, ինչ որ ուզում ես,

արա՛, Հոնիփսիմէ:

- Ինձ չե՞ս ծեծի:

- Չեմ ծեծի:

Փոքրիկ Հոփսիսիմէն ծիծաղեց եւ փախաւ եղբօր մօտից:

Լինում են բոսայեանք, երբ մարդ վրդովուած է լինում եւ աշխատում է բոլորովին երեխայական գուարճութիւններով իր բարկութիւնը ցրուել: Պատանի Ստեփանը այդ դրութեան մէջն էր նոյն ժամում: Նա աւելի երկար ձգուեցաւ գորգի վրայ եւ սկսեց նայել դէպի վեր, կարծես ծառերի սօսափիւնից աշխատում էր նախագուշակել, թէ որպիսի ապագայ է սպասում իրան: Այդ նիհար, մելամաղձոտ պատանին, բարական շնորհալի եւ համակրական դէմքով, իր հասակից աւելի ծերացած էր երեւում: Նա այժմ տասնետութ տարեկան էր. մի փոթորկալի հասակ, երբ մանկական կրակը սկսում է բորբոքուել: Բայց ընդհակառակն, այն աստիճան սառն, այն աստիճան մտամոլոր եւ լուռ ու մունջ էր նա, որ հէնց առաջին տեսքից կարելի էր կարծել, որ մի գաղտնի ցաւ ներսից նրան տանջում էր: Երբեմն նա մոռանում էր իրան, մանաւանդ երբ լինում էր մի լաւ ընկերութեան մէջ. այդ միջոցում կարելի էր տեսնել նրան ուրախ, սովորականից աւելի խօսող, առոյգ, փայլում էր մանկական ջերմ աշխուժութեամբ:

Կարդալով զանազան գրքեր, Ստեփանը շատ վաղ ընկաւ գաղափարի մոլորութեան մէջ, այն տեսակ գաղափարի, որ, հրապուրելով մանուկների եռանդը, յարիշտակելով նրանց երեւակայութիւնը, շինում է նրանցից մի տեսակ ցնորամիտ էակներ, որոնք թողնելով սովորւած աշխատութիւնը, դեռ մի հիմնաւոր բան չսովորած, դեռ լաւ չտիրապետած գիտութեան որեւէ ճիւղին, ընկնում են երեւակայութիւնների ետեւից, թէ անպատճառ պէտք է կատարեն մի մեծ գործ, առանց մտածելու նրա համար առաջուց պատրաստում լինել: Դա մի տեսակ հիւանդութիւն է, որ ընդհատում է մանուկների լսողադիմութիւնը եւ պատրաստում է դատարկամիտ թերուսների մի

հասարակություն, որոնք փոխանակ իրանց անպատրաստակամությունը ճանաչելու, սկսում են առել, արհամարհել, պախարակել հասարակութեան կազմակերպությունը, թե նրանց չէին կարողանում անել այն, ինչ որ ցանկանում էին, ինչ որ անելի լաւ եւ օգտաւէտ էր... Բայց Ստեփանը մասամբ գերծ մնաց այդ հիւանդությունից: Նա դեռեւս հասարակութեան հետ գործ չէր ունեցել ընտանիքի հետ, որի մէջ սնուել եւ որի բռնակալութեան բոլոր դառնությունը փորձել էր իր անձի վրայ, նա առում էր միայն ճնշող եւ հարստահարող ընտանիքը, բայց դեռեւս չգիտէր, որ ընտանիքը մի օղակ էր հասարակական կազմակերպութեան ամբողջ շղթայակապի մէջ, եւ թէ ընտանիքի վատ յատկությունները տարածում են ամբողջ հասարակութեան վրայ:

Ստրկությունը տանելի է լինում եւ մինչեւ անգամ անցնում է անզգալի կերպով, երբ մարդ դեռ չէ հասկացել, թէ ինչ բան է ազատությունը: Այնպէս էլ ընտանեկան բռնակալությունը տանելի եւ բոլորովին սովորական է դառնում ճնշուած, հարստահարուած անդամների համար, երբ կեանքի անելի լաւ եւ անելի վայելուչ կողմերը նրանց ծանօթ չէին: Անցկացնելով իր թշուառ երեխայությունը, Ստեփանը, որպէս տղայ, սկզբում չէր կարող հասկանալ բոլոր ճնշումը, բոլոր ապականությունը այն մթնոլորտի, որի մէջ վարել էր նա իր կեանքի առաջին տարիները: Բայց երբ կտրուեցաւ նա ընտանիքից, երբ ուղարկուեցաւ մի ուրիշ քաղաք, երբ դպրոց մտաւ, երբ քառական զարգացաւ, այն ժամանակ միայն հասկացաւ, թէ որպիսի շրջանի մէջ դժբախտություն էր ունեցել ինքը ծնուած լինել: Այն ժամանակ ամբողջ անցեալը, դառն ու սարսափելի անցեալը, միանգամով ծանրացաւ նրա սրտի վրայ: Դա մի սուկալի լեղափոխություն է մարդու կեանքի մէջ: Դա արբած մարդու այն դրությունն է, որ իր մարմնի

վերջերը տեսնում է այն ժամանակ եւ նրանց ցարը գգում է այն ժամանակ, երբ յանկարծ սթափուում է: Նոյնը պատահեցաւ եւ Ստեփանի հետ: Երբ ինքնաճանաչութիւնը բաց արեց նրա աչքերը, այն ժամանակ յիշողութիւնը մի հարուստ եւ բաղադրեալ պանորամայի նման սկսեց միմեանց ետեւից երեսան հաւել անցեալ կեանքի ծածկուած պատկերները՝ մինը միւսից աւելի տխուր եւ աւելի սեւ գոյներով նկարուած: Այն ժամանակ ծագեց նրա սրտի մէջ խաբուած մարդու դառն ատելութիւնը, որ հասնում է կատաղի վրէժխնդրութեան զգացմունքի, երբ մտաբերում է, թէ իրան խաբել էին, թէ օգուտ էին քաղել իր անհասկացողութիւնից, ճնշել էին, հարստահարել էին եւ չէին տուել այն, ինչ որ պէտք էր, ինչ որ արժանն էր:

Ստեփանի ատելութիւնը դէպի հօր բռնակալութիւնը աւելի սաստկանում էր այն ժամանակ, երբ նա տեսնում էր, որ ինքը ունի մայր, որ միշտ բարի է եղել դէպի նա, որ միշտ սիրել է նրան մայրական սրտի բոլոր քնքշութեամբ, բայց նա եւս աւելի վատթար, քան թէ ինքը, անբախտ էր եւ՝ նոյն բռնակալութեան գոհ: Նա տեսնում էր իր քոյրերին, այն անմեղ եւ նազելի արարածներին, որ երբեք չեն լսել հօր բերնից մի ուրախացուցիչ խօսք, երբեք չեն վայելել նրա գգուանքը, երբեք չեն տեսել նրա ժպիտը, այլ միշտ հանդիպել են սառն, կոշտ, կոպիտ խստութեան: Հօր երկիւղը նրանց մէջ միշտ աւելի սաստիկ է եղել, քան՝ երկիւղը սատանայից կամ կատաղած գայլից:

Ստեփանը դեռ պատկած լճակի մօտ, նայում էր ծառերին, Գայեանէն եւ Հոփսիսիմէն դեռ խաղում էին այնտեղ, երբ մայրը դուրս եկաւ թոնրատնից եւ, մօտենալով նրան, ասաց՝ արդեօք կը կամենա՞ր մի բան ուտել:

- Ես կ'ուզէի քնել, սաստիկ յոգնւած եմ, - պատասխանեց որդին սառն կերպով:

- Դու հիւա՞նդ ես, ի՞նչ է, դէմքդ սաստիկ փոխուել

է,- ասաց մայրը երկհիղով լի ձայնով եւ նստեց նրա մօտ, աչքերը չէր հեռացնում որդու երեսից:

- Հիւանդ չեմ, թողէք ինձ հանգստանալ:

- Ինչո՞ւ մի բան չես ուտում:

- Ես ճաշել եմ:

Ստեփանը պատմեց, թէ գնացել էր ճանապարհ գցելու իր ընկերներից մէկին, որ գնում է Պետերբուրգ համալսարան մտնելու. ծանօթները մի այգում ճաշ էին պատրաստել նրա համար, ինքն էլ մասնակից էր այն ուրախութեանը. կերան, խմեցին, երգեցին եւ ուրիշ շատ գծութիւններ արեցին:

- Քէֆից լետոյ այսպէս տխուր չեմ լինում,- նկատեց մայրը ժպտալով:

- Պատահում է... Այս ընկերս ինձանից մի տարով ուշ է աւարտել գիմնագիայում, նա հիմա գնում է շարունակելու իր ուսումը, բայց ես դեռ այստեղ եմ:

Վերջին խօսքերը փոխեցին մօր զգացած թուական ուրախութիւնը:

- Բաւական է, որդի, թող տուր այդ մտքերը, ինչ որ սովորել ես, այն էլ բաւական է,- ասաց մայրը:

Որդին ոչինչ չպատասխանեց եւ տակաւին նայում էր ծառերի վրայ, լսում էր նրանց խուլ սօսափիւնը, որ առաջ էր գալիս տերեւների մեղմիկ շարժուելուց:

Մայրը սկսեց խրատել նրան, թէ ուսումը սովորում են բժիշկ, չինովանիկ լինելու համար, կամ մի ուրիշ ծառայութիւն գտնելու համար, իսկ այդ բոլորը մի կտոր հացի կամ փողի համար է, բայց ինքը, փառք Աստուծոյ, փողի կարօտութիւն չունի, թէ նրա հայրը քաղաքի առաջին հարուստն է, էլ ինչն է ստիպում թողնել տուն, տեղ, մայր, քոյրեր, ազգական եւ գնալ նորից չարչարուել, թէ ինչ է, եւ պէտք է բոլոր գրքերը սովորեմ:

- Թող տուր, մայր,- խօսեց որդին տհաճութեամբ,- ես

չեմ կարող քեզ հասկացնել, թէ ուսումը, գիտութիւնը չեմ սովորում միայն չիճովնիկ դառնալու կամ փող վատուկելու համար, եւ ոչ կարող եմ քեզ համոզել, թէ կան նպատակներ, որոնք ւաւելի բարձր են փողից եւ չիճովնիկութիւնից, իսկ ինչ որ վերաբերում է իմ հօր հարստութեանը, խնդրում եմ այդ մասին ինձ հետ չխօսել:

- Ախար էլ ո՞ւմ համար է, ասա՛, ո՞ւմ համար քեզանից ւաւելի խօ մի ուրիշ որդի չունի, էլ ո՞ւմ պէտք է մնայ այնքան փողը:

Ստեփանը, որին երբեք չէր պատահել խստութեամբ խօսել մօր հետ, լսում էր նրա խրատները բաւական վրդովուած կերպով. նրա երեսի գոյնը հազար տեսակ փոխուեցաւ, նրա շրթունքները դողդողում էին, եւ աչքերի մէջ արտայայտում էր սարսափելի խոտովութիւն:

- Ես թքել եմ այն հարստութեան վրայ, որի մասին դու խօսում ես, մայր,- ասաց նա խորին արհամարհանքով.- ինձ պէտք չէ նա, նրա վրայ անէծք կայ, որ շահտեան կը մնայ, նրա ամէն մի կոպէկի մէջ հազարաւոր մարդու արտասուք եւ արիւն կայ. զգուելի՛ է այս տեսակ հարստութիւնը:

Եւ ւաւելացրոց նա, թէ ինքը դեռ գիմնագիտի վեցերորդ դասարանումն էր, երբ մերժեց հօրից փող ստանալ, եւ եթէ մինչեւ այն օր ստանում էր, պատճառն այն է, որ դեռ երեխայ էր, չէր հասկանում, դեռ լաւ չէր ճանաչել հօրը: Այնուհետեւ նա յոյսը դրեց իր սեփական աշխատութեան վրայ եւ ապրում էր յիսուն կոպէկանոց դասերով, եւ այնպէս էլ կը շարունակէ, մինչեւ բոլորովին կ'աւարտէ իր ուսումը:

- Ուրեմն դու էլի՞ պիտի գնաս,- գոչեց մայրը ողորմելի ձայնով:

- Պիտի գնամ, եւ գուցէ շուտով, եթէ ես ձեզ այսքան չսիրէի, եթէ քոյրերիս տեսնել չուզէի, ես այստեղ չէի գար:

Մայրը արտասուքը աչքերում ասաց, թե ինքը ամենեւին ցանկութիւն չունի հակառակել որդու նպատակներին, որին «իր աչքի լոյսի պէս սիրում է», միայն աղաչում է չզրկել իրան այն մխիթարութիւնից, որ գտնում է ամէն օր նրան տեսնելով: Եւ, բաց անելով իր արտի խորին վերքերը, յայտնեց, թե ինքը դժբախտ է եւ շատ դժբախտ, թե նա իր ամբողջ կեանքում մի ուրախ օր չի ունեցել, թե նա շատ կը ցանկանար մեռնել, եւ միշտ այդ ցանկութիւնը նրա սրտում եղել է, միայն չէ ուզեցել իր երեխեքը անտէր եւ անխնամ թողնել, «որովհետեւ հայրը նրանց վրայ չէ մտածում»... Թէ նա իր լոյսը դրել է միայն որդու վրայ, հիմա որ նրանից էլ զրկուի, ինքը հազիւ կարող է դիմանալ այդ ցաւին:

Որդին տեսնում էր մօր խօսքերի մէջ խիստ տխուր ճշմարտութիւններ եւ ոչինչ խօսք չէր գտնում պատասխանելու, միայն ափսոսում էր, որ պատճառ տուեց նրան տխրելու:

Մայրը անելացրուց, թե հօրը այսուհետեւ փոխել չէր կարելի, թե նա որպէս կայ, այնպէս էլ կը մնայ, միայն որդին անելի խելօքութիւն արած կը լինէր, եթէ աշխատէր նրա հետ հաշտուել: Թէ հայրը իսկապէս վատ սիրտ չունէր դէպի որդին, սիրում է նրան, բայց չէ ուզում իր սէրը ցոյց տալ, թե ինքը հաւանում է նրան: Եւ այդ բոլորը առաջ են գալիս նրա անձնասիրութիւնից, որովհետեւ նա չէ կարող ներել, որ որդին հակառակ է իրան, այլ պահանջում է անպայման հնազանդութիւն: Եւ ծածուկ գոփում է նրան ուրիշների առջեւ, որպէս գոփում է իր ապրանքը մուշտարուն ցոյց տալու ժամանակ, թէն ինքն էլ համոզուած է, որ այնքան լաւ չէ: Մօրը, ի հարկէ, ցաւեցնում են հօր այս տեսակ վարմունքները, բայց ոչնչով օգնել չէ կարող, միայն խորհուրդ է տալիս թողնել այն բաները, որոնք բոլորովին հանելի չեն հօրը, օրինակ, նա շատ է բարկա-

նում, որ որդին դասեր է տալիս, եւ այնպիսի մարդկանց տնկում, որոնցից աւելի հարուստ գործակատարներ ունի հայրը, եւ նա որդու այս վարմունքը «խիստ ամօթ է համարում» իր համար: Ի՞նչ կ'ասեն տեսնողները: Բացի դրանից հայրը աւելի բարկացած էր այն բանի վրայ, որ որդին թատրոնում ինչ որ «օյինբազուրթիւններ» է անում, թէ այդ շատ ամօթ էր հօր համար, թէ նա աղայի որդի է եւ պէտք է որ «աղաւարի» պահէ իրան, ամէն մարդու հետ չխօսէ, ամէն մարդու բարեւ չտայ, ամէն մարդու տուն չմտնի, միշտ իրան ծանր պահէ, որ սեսնողը ասէ՝ ի՞նչ շնորհքով տղայ ունի Մասիսեանը...

- Այդ բոլորը դատարկ խօսքեր են,- պատասխանեց որդին,- իսկ ինչ որ վերաբերում է իմ մասնատր դասատուութիւններին, այդ նրա համար է, որ մի քանի մանէթ ձեռք գցեմ ճանապարհի ծախսի համար: Իսկ այն ներկայացումը, որ տուեցինք եւ որի պատճառով ես բեմ դուրս եկայ, սիրողների ներկայացում էր, յօգուտ այն ուսանողի, որին այսօր ճանապարհ դրեցինք:

Լսելով որդու խօսքերը, թէ նա մասնատր դասեր է տալիս, որ ճանապարհի ծախս ունենայ, մայրը կրկին վշտացաւ եւ արտասուքը աչքերում հարցրուց.

- Դու պիտի գնա՞ս ուրեմն...

- Անպատճառ պիտի գնամ:

ԺԲ.

Պետրոս Մասիսեանը բառական ինքնուրույն մարդ էր. նա ներկայացուցիչ էր այն ծանրագլուխ «խոջաների», որոնք պարսից տիրապետութեան ժամանակ նշանատր դեր էին խաղում վաճառականութեան մէջ, յարգանք էին վայելում ոչ նրա համար, որ սրդար եւ հաւատարիմ մարդիկ էին, այլ գլխատրապէս նրա համար, որ կապիտա-

լիստներ էին եւ գիտէին կապիտալի գործածութեան բոլոր խաբէական ձեւերը: Մասիսեանը յիշեալ սերունդի մնացորդներից էր, որ պարսից իշխանութիւնը, այն երկրից անցնելէն յետոյ, նոր տիրապետողի նոր քաղաքականութիւնը ամենեւին չկարողացաւ փոխել նրան: Հագուստը մինչեւ անգամ մնացել էր միեւնոյնը, որպէս հագնում էին պարսիկների ժամանակ հայ «խոջաները», միեւնոյն դաբան, որ հասնում էր մինչեւ ոտները, միեւնոյն արխալուղը, որ կարճ չէր դաբայից, միեւնոյն լայն շալվարը՝ կապոյտ կտաւից կարած, եւ միեւնոյն բոշերը: Գլուխը նոյնպէս մշտապէս ծածկուած էր բուխարայի սեւ մորթից պատրաստած քառակիւնի տափակ գդակով, որի նմանը մինչեւ այսօր կարելի է տեսնել զիւղացի տերտերների գլխին: Բոլոր եղանակներում՝ թէ՛ ամառը եւ թէ՛ ձմեռը, նրա հագուստը միեւնոյնն էր: Նա ուներ մի ձեռք հագուստ միայն, որ շարունակ հագնում էր եւ փոխում էր այն ժամանակ միայն, երբ բոլորովին մաշում էր, բայց ե՞րբ էր փոխում, այդ դժուար է որոշել, որովհետեւ նրա վրայ նոր հագուստ երբեք չէր կարելի տեսնել:

Ինքը՝ Պետրոս Մասիսեանը, միջաֆասակ մարդ էր, հաստլիկ, կլորիկ, փորը դուրս ընկած, գլուխը դէպի ետ թեքուած, որ կարծել էր տալիս, թէ ահա՛, ահա հէնց իսկոյն կ'ընկնի քամակի վրայ: Դեմքը կատարեալ գազանային արտայայտութիւն ուներ. ածելած թշերը նոյնպէս ուռած եւ կախուած էին, որպէս փորը, վիզը կարճ էր, իսկ խորամանկ աչքերը խրուած էին թաւ յօնքերի տակ. ահագին գլուխը միշտ սափրած էր լինում: Մի մուգ դեղին գոյն, որ շատուկ է մոնղոլական ցեղերին, ներկել էր նրա այլանդակ դեմքը, մինչեւ անգամ ականջները, նոյն դեղնութիւնը կարելի էր տեսնել եւ նրա աչքերի սպիտակուցի մէջ:

Պետրոս Մասիսեանը, բացի գանազան տեսակ առեւտրական ձեռնարկութիւններից, միեւնոյն ժամանակ

Էր մի Աշանաւոր վաշխառու ամբողջ գաւառի մէջ: Այդ գործունէութեան մէջ նա որոշում էր միւս վաշխառուներին նրանով միայն, որ չնայելով իր ահագին հարստութեանը, նա երբեք մի խոշոր գումար միանգամով մէկին տոկոսով չէր տալիս, այլ բաց էր թողնում մանր գումարներ միայն, սկսած հինգ ուրբուց մինչեւ հարիւր ուրբի եւ առաւելապէս հաւատում էր գիղացիներին: Այս պատճառով նրա պարտականները անթիւ էին: Մանր փոխառութիւնները այն նպատակով օգտաւէտ էր համարում նա, որ համ տոկոսը ծանր էր լինում, համ էլ, եթէ կորչելու լինէր, մի մեծ բան չէր: Իսկ գիղացիներին հաւատում էր, որովհետեւ գիղացին նրա կարծիքով ուսմիկ էր, ուրիշի փող ուտելը դեռ սովորած չէր. դրանց Մասիսեանը համարում էր իր «կաթնատու կովերը», եւ այդ էր պատճառը, որ տոկոսը նրա լեզւում կոչւում էր «կաթ»:

Ամէն անգամ, երբ մի գիղացի յայտնում էր նրա մօտ փողի համար, Մասիսեանը պէտք է տեղեկանար նրա ամբողջ պատմութեանը, թէ ո՞վ է նա, ո՞ւմ որդին, ունի՞ արդեօք հայր, մայր, որդիներ, եղբայրներ, բաժանուած են ապրում, թէ միասին, ի՞նչպէս է կոչւում իւրաքանչիւրի անունը, ի՞նչ կայք ունի եւ ո՞րտեղ են գտնում. կամ կ'առաջարկէր այս տեսակ հարցեր, թէ իր կեանքում ի՞նչ տեսակ պարապմունքներ է ունեցել, ի՞նչ գործի մէջ յաջողուել է նրան, եւ ի՞նչ գործի մէջ վնասուել է, եւ կամ այդ փողը, որ ուզում է, ի՞նչ բանի համար պէտք է գործ դնէ: Երբ գիղացին կը յայտնէր, թէ այսինչ պէտքի համար է, օրինակ; եթէ ասելու լինէր՝ մի եզ պիտի առնեմ, նա կը սկսէր եզան մասին հագարումէկ հարցութորձ անել, թէ նրա այսինչ հիւանդութիւնը ինչով է բժշկւում, ինչ ճար պէտք է անել, երբ եզը թարմ առողջտ ուտելիս փորը ուռչում է, ինչ ճար պէտք է անել «դաքաղ» հիւանդութեան ժամանակ, եզան որ տեսակն է լաւ լինում եւ

այլն, եւ այլն: Խաբել նրան եւ փող առնել՝ անկարելի էր, նրա հարցաքննութիւնից ամենաճարպիկ խաբերան չէր կարող չկտրուել:

Մի երեկոյ յայտնուեցաւ նրա տանը մի անծանօթ պարոն, ալեխառն մազերով, խորշոմներով պատած դէմքով, մաշուած, բայց բաւական մաքուր պահուած հագուստով, եւ պահանջում էր մի գումար բամբակի առեստորի մէջ գործ դնելու համար: Դա այն անյաջողակ թշուառներից մէկն էր, որ կեանքի մէջ իր արդարութեան եւ ճշմարտասիրութեան զոհ է դառնում եւ, չկարողանալով մաքառել տիրող անուղղութեան հետ, ամէն գործի մէջ խաբում է: Որովհետեւ, երբ կեանքի մէջ մարդկանց յարաբերութիւնները ապականուած են լինում, այն ժամանակ բարոյական խելքը կորցնում է իր նշանակութիւնը, երբ անելի խորամանկութեան եւ խաբերայութեան պահանջ կար: Այս տեսակ մարդիկ միշտ գանգատում են բախտի վրայ, բայց միեւնոյն ժամանակ յոյսն էլ ձեռքից չեն թողնում, թէ մի օր հարստանալու են, ամէն գործի մէջ խրում են, ամէն բան փորձում են, բայց միշտ անհրաւ բախտը նրանց հակառակում է...

Պարոնը ընտրել էր երեկոն Մասիսեանի հետ տեսնուելու համար եւ եկել էր նրա տունը, որովհետեւ խանութում նրա հետ երկար խօսել չէր կարելի: Աղան միշտ քաղաքավարի էր դէպի այս տեսակ հիւրերը, մանաւանդ, երբ իմանում էր, թէ փողի համար են եկել:

Մասիսեանը մենակ էր իր սենեակում, ծալապատիկ նստել էր թախտի վրայ, նեղ լուսամտի հանդէպ, որ մի փոքր զովանայ խեղդող տօթից: Նրա մօտ դրած էր մի մեծ ամանով ջուր, սառույցը մէջը ձգած, որից շուտ-շուտ խմում էր: Թէյ խմելու սովորութիւն չունէր, եւ տան մնացած անդամները խմում էին կամ գաղտնի, կամ երբ մի պատուելի հիւր էր պատահում: Նա նստել էր մի մաշուած խալիչայի

կտորի վրայ համարեա թէ կհասներկ դրութեան մէջ: Հագին ուներ արխալուղը միայն, որի կոճակները արձակած էին, եւ շապկի բացուած օձիքից երեւում էր թաւամազ կտործքը: Ծալվարը եւ գուլպաները մոյնպէս հանել էր, եւ մերկ ոտները մինչեւ սրունքները բաց էին: Միայն թանձր մորթէ գդակը նա գլխին ուներ, որ, հին մարդերի սովորութեամբ, երբեք չէր առնում գլխից, մինչեւ անգամ եկեղեցում եղած ժամանակ: Սենեակում մութն էր, երբ անծանօթը ներս մտաւ, նա հրամայեց նրազ վստել:

Անծանօթը, գտնելով աղային մի ծիծաղելի դրութեան մէջ, մտածեց արդարացնել նրա անքաղաքավարութիւնը եւ սկսեց եղանակից:

- Տօթից խեղդում է մարդ, ամենեւին քամի չէ փչում, դուք լաւ էք արել, այսպիսով կարելի է յաղթել տաքութեանը:

- Է՛հ, որդի (Մասիսեանը ամէն մարդու որդի էր կոչում, ինչ հասակում եւ լինէր. նա) պէտք է շնորհակալ լինել Աստծուց. եթէ ամառուայ տօթը չլինէր, գարնան պատիւը չէինք հասկանայ, եթէ ձմեռուայ ցուրտը չլինէր, աշնան պատիւը չէինք հասկանայ: Աստուած ամէն բան ե՛ր լաւ, ե՛ր վատ է ստեղծել, ե՛ր չար, ե՛ր բարի է արել. գիշերուայ խաւարի դէմ ցերեկուայ լոյսն է ստեղծել. այնպէս էլ մէկին աղքատ է արել, միւսին՝ հարուստ. եթէ աղքատութիւնը չլինէր, փողի պատիւը չէինք հասկանայ:

Մասիսեանի բոլոր դատողութիւնների մէջ վերջին խօսքը փողի վրայ էր լինում: Անծանօթը, որ իրան խիստ նեղուած էր զգում, փողի անունը մէջ գալով, յայտնեց իր խնդիրը: Մասիսեանը թողեց խրատները, եւ նրա դէմքը աւելի գործնական եւ սառն արտայայտութիւն ստացաւ:

- Դու ուզում ես քամբակի առեստոր անել, հա՞, (նա դուրսով երբեք չէր խօսում, ում հետ եւ լինէր): Ասա՛, տեսնեմ, ի՞նչ գիտես այդ առեստորի մասին:

Անճանօթը պատմեց, թէ բամբակի վաճառականութիւնը բաւական ծանօթ էր իրան, թէ Ամերիկայի պատերազմի ժամանակ (սորուկների ազատութեան մասին) շատ փող վաստակեց բամբակից, բայց լետոյ կորցրեց, իսկ այժմ ցանկանում էր կրկին փորձել իր բախտը:

- Առետտորը բախտի բան չէ, խելքի բան է,- պատասխանեց Մասիսեանը գործազէտ մարդու նախատեսութեամբ,- դու էն ասա՛, թէ ի՞նչպէս պէտք է բանացնես իմ փողերը:

Անճանօթը յայտնեց, թէ այդ գործի մէջ ինքը բաւական հմտութիւններ ունի եւ, յոյսով է, որ աղայից վեր առած փողը իր փորձուած ձեռքում մեծ օգուտներ կը բերէ, եւ ատկացրուց, թէ իրան ծանօթ է Ե... գաւառի գիղերի մեծ մասը, ուր պարսպում են բամբակի մշակութեամբ, թէ իւրաքանչիւր գիղում գտնուում են փոքրիկ դրամատէրեր տեղացիներից, որոնք հաւաքում են իրանց դրացիների արդիւնաբերած բամբակը, եւ այսպիսով, բերքը ամբարտում է մի մարդու ձեռքում, եւ այս վերջիններից հեշտ է բաւական քանակութեամբ գնել, բերել քաղաքը եւ ծախել մեծ վաճառականներին: Եւ այսպիսով, ինքը միջնորդի դեր կը կատարէ գիղացի մանր «չարչիների» եւ քաղաքացի խոշոր կապիտալիստների մէջ եւ մի տարուայ ընթացքում կարող է իր ձեռքում գտնուած դրամագուլիւր մի քանի անգամ շրջաբերութեան մէջ դնել եւ այլն:

- Տեսնում ե՞ս, որ ոչինչ չես հասկացել,- ասաց Մասիսեանը եւ սկսեց բացատրել իր կարծիքը անճանօթի անհասկացողութեան մասին:

Թէ գիղացի մանր դրամատէրերից՝ «չարչիներից», որպէս երկրորդական ձեռքերից, բամբակ գնելը եւ վաճառելը չէր կարող շահաւէտ լինել, որովհետեւ այդ խաբէբայ «չարչիները» իրանք «հիւթը ծծում են եւ միայն չեչն են տալիս ուրիշին»: Ով որ կամենում է բամբակից օգտուել,

պէտք է ինքը անմիջական յարաբերութիւն ունենայ արդիւնաբերող գիղացու հետ, այսինքն՝ անէ այն, ինչ որ «չարչիմ» է անում:

- Դա խիստ ձանձրալի եւ միանգամայն դժուար գործ է՝ ուսմիկ եւ յիմար գիղացու հետ առեւտուր անել,- պատասխանեց անծանօթը:

- Դու շատ միամիտ մարդ ես երեւում, էլ չեմ ասում, թէ խելքդ պակաս է,- ասաց աղան մի փոքր վրդովուած ձայնով,- սո, ողորմելի, փողը հէնց այն ուսմիկ եւ յիմար գիղացիներից պէտք է դուրս բերել, սատանայ «չարչից» ի՞նչ կարող ես վաստակել:

Պէտք է նկատել, որ սատանայ բառը Մասիսեանի լեզուով բոլորովին ուրիշ նշանակութիւն ունէր. սատանայ ասելով նա հասկանում էր խելացի, իմաստուն, խորամանկ եւ մեծ հմտութիւններ ունեցող մարդ: Ով որ սատանայ չէր, նրա կարծիքով յիմար էր, ոչինչ բանի պէտք չէր:

Մասիսեանը սովորութիւն ունէր երկար խօսելու, եւ եթէ մէկի խնդիրքը մերժում էր եւ փող չէր տալիս, գոնեայ իր «բարի խրատները» չէր խնայում նրանից: Նա սկսեց ծանօթացնել պարոնին բամբակի վաճառականութեան օգտաւէտ ձեւերի հետ. յայտնեց, թէ ինքը սովորութիւն չունի այս տեսակ ձեռնարկութիւնների համար զուտ (նաղդ) փող տալ խնդրողներին, այլ տալիս է իր խանութից այնպիսի վաճառելի մթերք, որ գիղացիների համար պէտք են, օրինակ, էժանագին չթեր, կտաներ, զանազան տեսակ մանրոքեղէն, կնիկների զարդարանքի համար հոպունքներ եւ դրանց նման բաներ: Այս տեսակ ապրանքը աւելի օգտաւէտ էր, քան թէ զուտ փողը, բամբակի հետ փոխելու համար. միայն պէտք է ճարպկութիւն ունենայ, գիղացու «խասիաթը» գիտենալ, նրա վիճակի եւ պահանջների հետ ծանօթ լինել: Գիղացին շիբումը փող չունի, միշտ «նիսիա» է նրա առեւտուրը, բայց պէտք չէ

վախենալ, ինչ ապրանք, որ ուզելու լինի, պէտք է տալ, նա իր «հոգու պարտքը» կը վճարէ, ուրիշի փողը չի ուտի: Բանը նորանումն է, որ գիղացիին հէնց պարտքի վճարելու ժամանակ էլ «նաղո» փող չի տայ, այլ կը տայ հում բերք, որ արդիւնաբերել է իր տնտեսութիւնից, օրինակ, եթէ նա բամբակի մշակութիւն ունի, պարտքի փոխարէն բամբակ կը տայ: Հիմա վաճառականի խելքիցն (այսինքն՝ աստանայութիւնիցն) է կախում, թէ նա, օրինակ, չիթը ինչ գնով կարող է խցկել գիղացուն եւ նրա արժէքի փոխարէն քանի՜ ֆունտ կամ փութ բամբակ կը պարտաւորացնէ, որ վճարէ իր ժամանակին: Այս տեսակ առեստորի մէջ կարելի է «երկու գլխիցն էլ» շահուել. մէկը չթից, որ գիղացիին, փող չունենալով, ստիպում է անհամեմատ թանկ գնով առնել, միւսը՝ բամբակից, որ դեռես պատրաստ չլինելով, գիղացիին ստիպում է խիստ էժան գնով գնահատել: Որովհետեւ բամբակը մի մեծ արժէք չունի գիղացու աչքում, երբ դեռ նոր էր սերմանում կամ դեռ չէր հասունացել եւ կամ դեռ չէր հաւաքում: Նա վաճառում է իր աշխատութեան պտուղը, որ պիտի ստանայ ժամանակով. իսկ գիղացու աշխատութիւնը միշտ կարելի է էժան գնահատել, երբ նա փողի կամ կենսական անհրաժեշտ պէտքերի կարօտութիւն ունի:

Անծանօթը լսում էր առանց ընդմիջելու աղայի խօսքերը: Վերջապէս ասաց նա.

- Այդ ձեր պատմածը առեստորի միեւնոյն ձեռն է, ինչ որ գործ են դնում «չարչիները»:

- Հա՛, միեւնոյնն է, եւ դրա մէջն է գլխաւոր շահը. գիտե՞ս, մի ուրիշ բան էլ ասեմ քեզ. մեծ զանազանութիւն կայ քարի եւ կշեռքի մէջ, պէտք է այդ բանում շատ վարպետ լինել: Գիւղերում երկաթից ձուլում կշեռքի քարեր չկան, այլ գործ են ածում հասարակ քարեր միայն. դու պէտք է ունենաս քո առանձին ֆունտանոց քարը, կարող

Է դա մի կտոր աղիւս լինել, ի հարկէ, մի փոքր ծանր, քան թէ լինում է ընդունուած երկաթէ ֆունտանոցը, գիղացիս շատ չէ հետաքրքրում գիտեմալ՝ արդեօք քարը ուղիղ էր, թէ ծուն, եւ եթէ քո աղիւսի կտորը լինէր, օրինակ, 1 1/4 ֆունտ, եւ դու գործ ածէիր նրան մի ֆունտի տեղ, այն ծամանակ մէկ փութի մէջ կը ստանայիր 10 ֆունտով ատելի բամբակ: Հասկանում ե՞ս, այսպիսով, մեծ զանազանութիւն կ'անէ, եթէ մի քանի հազար փութ հաւաքելու լինես:

- Դա խօ... դա խօ...

- Ի՞նչ ես ուզում ասել, ուզում ես ասել՝ դա գողութիւն է, դա անիրաւութիւն է, դա խաբէրայութիւն է, Է՞դ ես ուզում ասել: Ի՞նչ գողութիւն, երբ բոլոր բամբակ գնողներն այդպէս են վարում. երբ դու միեւնոյնը չանես, չես կարող նրանց հետ մրցութիւն անել. դու կը սնանկանաս:

Անծանօթը ոչինչ չխօսեց:

- Գիղացիս,- շարունակեց աղան,- շատ բարի մարդ է, նա մի լաւ սովորութիւն ունի, որ ասում է, թէ «առնողի աչքը ծախողի ձեռին կը լինի», եւ միշտ ատելորդով է տալիս իր մթերքը, քան թէ հարկատր էր, ինչո՞ւ օգուտ չբաղել նրա բարեսրտութիւնից:

- Այդ լաւ, բայց...

- Բայց նրան խաբել պէտք չէ, ուզում ես ասել,- ընդմիջեց աղան ծիծաղելով,- էդ է հիմնիկուայ «ադաթը», բոլորը էդպէս են անում, դու ուրիշ տեսակ ատետուր ստեղծել չես կարող:

Մինչ Մասիսեանը անծանօթ պարոնի հետ վաճառականական «աստանայութիւնների» վրայ էր խօսում, տիկին Մարիամի սենեակում, որ կից էր աղայի սենեակին, տիրում էր խորին տխրութիւն: Օրիորդ Գայեանէն սաստիկ հիւանդ էր, նրա մի քանի տարի առաջ ստացած հազը այժմ ցոյց էր տալիս բարակացաւի բոլոր նշանները: Հիւանդի մայրը, քույրը, եղբայրը շրջապատել էին նրա

անկողինը: Հայրը գիտեր իր դստեր վտանգաւոր հիւանդութիւնը, բայց բազարից դառնալէն յետոյ չմտաւ նրա մօտ, որովհետեւ սպասում էր պարոնին, որի հետ այժմ խօսում էր:

- Այսպէս չէ կարելի թողնել,- ասաց Ստեփանը:

- Ի՞նչ անենք,- հարցրուց շուարած մայրը:

- Պէտք է շուտով կանչել բժիշկին,- պատասխանեց որդին:

- Դու չե՞ս իմանում քո հօր խասիաթը...

- Իմանում եմ... բայց թողնել այսպէս, որ մեռնի, նրա համար միայն, որ նա մի քանի մանէթ չտայ բժիշկին:

- Փողի բան չէ...

- Էլ ի՞նչ կայ:

Մայրը ոչինչ չխօսեց եւ, թաշկինակը աչքերին դնելով, սկսեց լաց լինել:

- Ես այս բոպէիս կը գնամ հօրս մօտ, կը պահանջեմ, որ անպատճառ բժիշկ հրաւիրէ,- ասաց Ստեփանը վրդովուած ձայնով:

Մայրը բռնեց նրա ձեռքից, ասելով.

- Ի սէր Աստծոյ, դու մի՛ գնա, թող ես գնամ, եթէ ինձ վրայ բարկանալու էլ լինի, ես ձայն չեմ հանի, բայց դու, ով գիտէ, մի դարմաղալ կը սարքես:

Տիկին Մարիամը մտաւ ամուսնի սենեակը, պատմեց նրան Գայեանէի դրութիւնը եւ խնդրեց, թէ պէտք էր բժիշկ հրաւիրել: Աղան կատարեց:

- Ախր ի՞նչ բան է բժիշկը,- ասաց նա բարկութեամբ,- եթէ Աստուած նրա ճակատին գրել է, որ այս հիւանդութիւնով մեռնի, այն ժամանակ, հազար բժիշկ գալու լինի, ոչինչ ճար անել չէ կարելի, բայց եթէ նրա «աջալը» (օրհաւը) չի կատարուել, սարիցն էլ ցած գլորես, էլի չի մեռնի: Բժիշկը էլ ի՞նչ բանի է պէտք:

Կինը սկսեց դարձեալ աղաչել նրան, թէ պէտք է

հրաւիրել բժիշկին, թէ բոլոր աշխարհը յիմար չէր, որ հիւանդութեան ժամանակ դիմում եմ բժշկին: Աղան չհամոզուեցաւ: Անձանօթ պարոնը անգամ, որ զարմանալով լսում էր այդ խօսակցութիւնը, խորհորդ տուեց դիմել բժշկին: Աղան դարձեալ չհամոզուեցաւ եւ, առանց ուշադրութիւն դարձնելու նրա խօսքերին, ասաց կնոջը.

- Թէ բժիշկ ես ուզում, էդ հիւանդութեան բժիշկը ես եմ. գնա՛, մի քանի գլուխ սոխ լաւ խորովիր, վրան աղ ածիր, տոբ թող ուտէ, կտրծքը կը փափկացնէ, էլ չի հազայ: Դու չե՞ս իմանում, որ ես հազալիս միշտ էդպէս եմ անում:

- Քո հազը ուրիշ է, նրանը՝ ուրիշ,- պատասխանեց կինը:

- Տօ, ինձ բա՛ն ես սովորացնում, ի՞նչպէս թէ ուրիշ է, հազը հազ է. հազով մարդ չի մեռնի, քսան տարուց անելի է, որ ես հազում եմ, ինչո՞ւ չեմ մեռնում:

Դարձեալ «ես», դարձեալ «եսի» կէտիցն էր նալում աղան իր դստեր հիւանդութեան վրայ, երբ հազը նրա «եսին» վնաս չէր տալիս եւ խորոված սոխ ուտելով հանգստանում էր, ուրեմն դստեր համար ի՞նչ իրաւունք ունէին ուրիշ դարմանների վրայ մտածելու. երբ հազից նա չէր մեռնում, աղջիկն էլ իրաւունք չուներ մեռնելու...

Տիկինը, գիտենալով իր ամուսնու յամառութիւնը, առանց երկար խօսելու, թողեց նրան եւ վշտացած դուրս եկաւ: Նա իմացաւ, որ Ստեփանը արդէն գնացել էր բժշկին բերելու. այժմ ողորմելի կինը մտածում էր ոչ այնքան դստեր մահուան մասին, որքան այն խոտկութեան մասին, որ պիտի կատարուէր բժշկի պատճառով:

Կնոջ դուրս գնալուց յետոյ կրկին վերադարձաւ Մասիսեանի սրտի խաղաղութիւնը, որպէս թէ ոչինչ չէր պատահել, եւ կրկին իր սովորական սառն եւ հանգիստ տրամադրութեան մէջ նա դարձաւ դէպի անձանօթ պարոնը եւ ասաց նրան.

- Ըջմարիտ եմ ասել, որ «կնոջ ծամը երկար կը լինի, բայց խելքը՝ կարճ», ոչինչ չես կարող հասկացնել դրանց: Անծանօթը ոչինչ չխօսեց:

- Սատանայի պէս եկաւ, մեր խօսակցութիւնը կտրեց,- ասաց աղան:- Ինչ էինք խօսո՞ւմ:

- Դուք խօսում էիք, թէ ինչպէս պէտք է 1/4 ֆունտի ծանրութիւն ունեցող աղիւսի կտորը գործածել մէկ ֆունտի տեղ բամբակ գնելու ժամանակ:

- Հա՛, այդ էի ասում, հիմա քեզ մի բան պատմեմ:

Նա պատմեց, թէ ինքը մի ժամանակ մետաքսի առեւտուր ունէր Նոյիսիի, Կախի եւ, առհասարակ, Լեզգիստանի կողմերում. ժողովուրդը այն աստիճան միամիտ, յիմար եւ անփոյթ էր, որ ամենեւին հասկացողութիւն չունէր չափերի կամ կշիռների վրայ: Այն ժամանակը մի պտղաբեր ժամանակ էր, եւ ինքը այն ժամանակ կարողացաւ դնել իր հարստութեան հիմքը: Մարդիկ ոչխարի խելք ունեն: Բայց հիմա՞... հիմա բոլորն էլ «սատանայացել» էին... Գնում էր գիւղերում մետաքս հաւաքելու. մետաքսը այն ժամանակ նոյն արժէքն ունէր, ինչ որ այժմ բամբակը: Ինքը ունէր մի հրաշալի կշեռք, որ միշտ իր հետ էր ման ածում, որովհետեւ գիւղացիների մօտ կշեռք գտնել դժուար էր: Կշեռքը իսկապէս մի հասարակ կշեռք էր, փայտեայ լծակով, յարդից հիւսած թաթերով (նժար), որ կախուած էին լծակից՝ կաշուից շինուած փոկերով, բայց նա ունէր իր մէջ մի գաղտնիք, որ, օրինակ, չորս ֆունտ ծանրութիւն ունեցող մետաքսը կարելի է նրա մէջ երկու ֆունտ ծանրութիւն ունեցող քարի հետ հաւասարացնել: Այդ գաղտնիքը գտնում էր կշեռքի լեզուակի մէջ, որից բռնում եւ կշռում են: Լեզուակը այնպէս էր յարմարեցրած լծակին, որ եթէ ձեռքդ դէպի քարի կողմը թեքէիր, մետաքսը անհամեմատ թեթեւ կը գար, իսկ եթէ ձեռքդ դէպի մետաքսի կողմը թեքէիր, մետաքսը անհամեմատ ծանր

կը գար: Ուրեմն գնողի կամքիցն էր կախուած իր կշեռքը այնպէս գործ ածել, որ միշտ օգուտը իր կողմը մնար: Դա մի հրաշալի կշեռք էր. մի ագուլեցի զոկ քանի-քանի անգամ հինգ հարիւր ուրբլի էր տուել, որ առնէր այն կշեռքը, եւ պատրաստ էր հազար էլ տալու, բայց Մասիստեանը չէր ծախել եւ մինչեւ այսօր էլ պահում էր իր մօտ եւ միշտ կը պահէ որպէս մի սրբութիւն, որովհետեւ նրանից շատ «խէր» էր տեսել...

Վերջացնելով իր կախարդական կշեռքի պատմութիւնը, Մասիստեանը սկսեց բացատրել քարերի որպիսութիւնը, որ այն ժամանակ գործ էին ածում որպէս չափ: Կշեռքի որոշուած քարեր կամ չափեր չկային, ասում էր նա, այլ քսան հատ ոռուսաց արծաթեայ ամբողջ ուրբլիանոց մանէթների ծանրութիւնը համարում էր մի ընդունուած չափ. եւ ինքը միշտ ընտրում էր Եկատերինայի ժամանակից մնացած ահագին մանէթները՝ եւ նրանցով էր կազմում իր կշեռքի ծանրութեան չափը: Ահա այն ժամանակն էին առատ հումքի տարիները... մի զոկի համար պատմում էին, թէ շատ տեղերում իր աջ ոտն էր գործածում որպէս չափ. դնում էր կշեռքի մէկ թաթի մէջ, իսկ միւսումը մետաքս էր ածել տալիս, ասում էր, թէ ոտս 5 ֆունտի ծանրութիւն ունի, եւ հուպ էր տալիս ոտը, որքան ուծ ունէր, եւ 5 ֆունտի տեղ 10 ֆունտից անելի մետաքս էր կշռում... եւ զոկերը այն ժամանակ հարստացան... հիմա ո՞ր եւն այն ժամանակները... գնացի՛ն... էլ ետ չեն գալ... ով խելք ունէր, իր բեռը բեռնեց... ով խելք չունէր, մնաց քաղցած...

Մասիստեանը պատմում էր այդ ամէնը այնպիսի մի հասարակ կերպով, կարծես թէ խօսում էր բոլորովին սովորական մի բանի վրայ: Նա երանութիւն էր տալիս անցեալ ժամանակներին, երբ մարդիկ միամիտ էին, երբ կարելի էր խաբել նրանց... Անծանօթ պարոնը լսում էր նրան, երբեմն գլուխը շարժելով, վերջապէս ձանձրացաւ

նա եւ վեր կենալով՝ ասաց.

- Մնաք բարեաւ:

Նա հեռացաւ, եւ նրա ետեւից Մատիսեանը ասաց.

- «Աւանա՛կ»...

- «Աւագա՛կ»...- կրկնեց իր մտքումը անծանօթը եւ անհետացաւ փողոցների խաւարի մէջ:

ԺԳ.

«Լաւ է տան շունը լինել, քան թէ՛ տան պատիկը».- ամէն ինչ նրան են հրամայում, ամէն բան նրան են անել տալիս, թէ՛ տիկինը, թէ՛ աղան, թէ՛ ծառան եւ թէ՛ աղախինը՝ բոլորը նրան գործի են դնում:

Այն օրից, որ Միքայէլը դուքնի աշակերտ դարձաւ, թէեւ նրա դրութիւնը մի աստիճան բարձրացաւ, բայց նրա աշխատութիւնները ատելի եւ ատելի անտանելի դարձան: Խեղճ տղան մի բոպէ եւս հանգստութիւն չունէր, նա պէտք է ե՛ր տանը ծառայէր, ե՛ր խանութումը: Առաւօտեան դեռ բոլորը քնած, դեռ արեւը չծագած, նա ոտքի վրայ էր, սամփարը կրակ էր գցում, ամէնի կօշիկները սրբում էր, բակը ատելում էր, այդ բաւական չէր, պէտք էր եւ ջրով արակել, որ նա վեր էր առնում բակից անցնող առուակից: Ա՛խ, այդ բակի մաքրելը ամէն առաւօտ նրա համար մի ահագին տանջանք էր. փոշին, կարծես, մաղում էր խարխուլ եւ տրորուած պատերից, իսկ յատակը քարած չէր, այլ՝ նոյնպէս հողից, որ միայն պնդացել էր մարդկանց ոտքերի տակ:

Չնայելով այս բոլոր բազմատեսակ զբաղմունքներին, Միքայէլը դարձեալ ժամանակ էր գտնում իր փոքրիկ դասագիրքը առնելով քաշուել տան մի խուլ անկիւնում եւ լուռ ու մունջ իր դասը սերտել: Նա սաստիկ սէր ուներ կարդալ սովորելու եւ կարծես բնագոյումով հասկանում էր, թէ դա մի օր իրան հարկատր կը լինի, բայց սովորում

էր, որպէս մի արգելուած բան: Մասիսեանը առում էր բոլոր կարդացողներին, եւ նրա ասելութիւնը անլի սաստկացաւ, երբ իր որդին՝ Ստեփանը, գիմնագիւցից տուն դարձաւ, երբ նրա մէջ գտաւ մի հակառակորդ, որի հետ երբեք չէր կարող հաշտուել:

Միքայէլը ընտրում էր միայն գիշերուայ ժամերը ընթերցանութեան համար, երբ տան մէջ բոլորը քնած էին, երբ ոչ ոք նրան խանգարել չէր կարող: Նրան բնակութեան համար տուել էին հին փայտանոցը, որ այժմ ծառայում էր որպէս «խորդանոց», այսինքն՝ մի այնպիսի տեղ, ուր պահում են տան անպէտք կարասիները: Այնտեղ կարելի էր տեսնել գործածութիւնից ընկած զանազան տեսակ անօթներ, ժանգոտած մեխեր, երկաթի կտորներ, կտորած բաճեր, բրիչներ, ատամները մաշուած սղոցներ, ջարդուած կծեր, կնուններ, պատառոտած հին կօշիկներ, հողաթափեր, թոկի կտորներ, բամբակ զգելու մի ջարդուած մեքենայ, այսպիսի եւ ուրիշ տեսակ անպէտք բաներ, որ փտում էին փոշու եւ բորբոսի ներքոյ:

Այդ խուղը, առանց օդի եւ առանց լոյսի, մտանում էր մի մեծ հաւաքնի, որ մի նեղ ծակ միայն ունէր, որ ծառայում էր որպէս մուտք, եւ որտեղից ներս մտնելու համար նրա փոքրիկ բնակիչը պէտք է բաւական թեքէր իր մէջքը: Այնուամենայնիւ, Միքայէլը գոհ էր իր բնակարանով, որովհետեւ առանձին էր: Թէեւ նրա մէջ գտնուած մթերքը այնքան շատ տեղ էր բռնել, որ Միքայէլի համար մնացել էր մի անձուկ անկիւն միայն, որը նա մաքրելով եւ ստն, խոնա յատակի վրայ մի կտոր հասիր տարածելով, այնտեղ պառկում էր: Նրա դռակը այդ կոշտ եւ խարտոցի մտան հիստուած հասիրն էր, որ սաստիկ ցատեցնում էր կողքերը, նրա բարձն իր հագուստն էր, որ հանում էր, ծալում էր եւ դնում գլխի տակը, նրա վերմակը աղայի հին, քրքրուած մուշտակն էր, որ յայտնի չէր, թէ ինչ ժամա-

ճակներից էր մնացել, եւ որի վրայ մազերի հետքերը մի քանի տեղ միայն երեւում էին: Այդ ողորմելի անկողնի մէջ պառկում էր նա եւ քնում էր խորին, հանգիստ քնով, որովհետեւ միշտ յոգնած էր լինում:

Մի անգամ գիշերից բառական անցել էր, Մասիւ-եանի դատարկ տան մէջ տիրում էր խորին անապատական լուռօրին: Ամէն տեղ մութն էր, միայն Միքայէլի խողի մէջ դեռ լոյս էր երեւում: Նոյն միջոցին մէկը ման էր գալիս պարտէզի մէջ եւ այնքան հանդարտ կերպով, կարծես զգուշանում էր, որ քայլերի խշխշոցը լսելի չլինէր: Անցնելով Միքայէլի խողի մօտից՝ նա նկատեց լոյսի նեղ շառաւիղը, որ դռնից դուրս ցոլանալով, տարածուել էր գետնի վրայ: Նա գլուխը կուցրուց եւ ներս մտաւ: Միքայէլը պառկած էր իր հասիրի վրայ եւ, ձեռքը նեցուկ տալով երեսին, գլուխը վեր էր բարձրացրել բարձից: Նրա աչքերը նայում էին, բայց նա ամենեւին չչարժուեցաւ եւ կարծես չնկատեց, որ մէկը մտաւ իր մօտ: Նա գտնում էր մի այնպիսի ինքնամոռացութեան մէջ, երբ միտքը դադարում է գործելուց, եւ յոգնած անդամների վրայ տիրում է մի տեսակ մեռելային թմբրութիւն: Նրա մօտ բաց դրած էր իր դասագիրքը:

- Է՛յ... հէ՛յ... դէսը քշէ՛ գառները, դէսը...- բացականչեց կիսաքուն Միքայէլը:

- Խե՛ղճ տղայ, նա երբեք իր գառները մոռանալ կարող չէ,- ասաց ներս մտնող պատանին:

Դա Ստեփանն էր:

Նա իր սովորութեան համեմատ եկել էր Միքայէլի հետ պարապելու, նրա դասերին նայելու: Բարեսիրտ պատանին այս եւ այն կողմ մտիկ տունեց, որ մի յարմար տեղ գտնէ նստելու եւ նստեց բամբակ գգելու ջարդուած մեքենայի վրայ: Միքայէլը դեռ անշարժ, նոյն դրութեան մէջ պառկած էր: Պատանին ձեռքով կամաց խթեց նրան, որ գարթնի:

- Խփի՛ր, խփի՛ր... թէկուզ սպանես, էլի ոչինչ չես

ասի...- գոչեց Միքայելը:

- Նա զառանցութեան մէջ է,- խօսեց Ստեփանը:-
Խեղճ տղայ, տեսնես ինչ է պատահել:

- Այո՛ ես եմ, Միքայել, զարթիր:

Միքայելը գլուխը բարձրացրեց եւ նստեց:

- Դու դարձեալ այդպէս անհո՞գ կերպով ես քնած,
հազար անգամ քեզ ասել եմ, որ կը հիւանդանաս,- խօսեց
Ստեփանը կարեկցութեամբ նայելով, թէ որպէս նա պառ-
կած էր մերկ հասիրի վրայ:

- Ա՛խ, ո՞ր էր, որ հիւանդանայի... որ մեռնէի,-
մըմնջաց փոքրիկ սպասաւորը ողորմելի ձայնով եւ սկսեց
հեկեկալ:

- Ի՞նչ կայ, ի՞նչ է պատահել, ինչո՞ւ ես լացում,- աշ-
խատում էր հանգստացնել նրան Ստեփանը:

Միքայելը պատմեց աղայի այն օրուայ բարբարո-
սական վարմունքը իր հետ, ցոյց տուեց իր մարմնի վրայ
կապտած, սեւացած տեղերը, որ առաջ էին եկել նրա փայ-
տի հարուածներից, ասաց, թէ իրան փակեցին խանութի
ստորերկրեայ ւարդափում, այնտեղ ծեծեցին, ամբողջ
օրը այնտեղ բանտարկուած մնաց, կամենում էին գիշերն
էլ թողնել, բայց ինքը շատ վախեցաւ, յետոյ խանութի մեծ
գործակատարը աղաչեց աղային, նրան ներեցին, եւ ան-
լացրուց, թէ ինքը ոչ մի գործով չանցաւոր չէր, ի գուր տե-
ղը ծեծեցին եւ շատ ծեծեցին... լաւ էր, որ ուշքից գնաց եւ
չէր զգում, թէ որպէս էին ծեծում...

- Անգո՛ր...- մոնջաց պատանին եւ սկսեց ցաւակցա-
բար քննել Միքայելի ծեծուած տեղերը, յետոյ բոլորովին
զայրացած, հարցրուց.- ինչ բանի համար այսպէս նահա-
տակեցին քեզ:

Միքայելը յայտնեց, թէ աղան շատ անգամ նրան
ասել էր, թէ տանը ինչ որ պատահում է, բոլորը իրան
«խաբար տայ», թէ ի՞նչ են անում, ի՞նչ են ուտում, ո՞վ է

գալիս, ո՞ր եմ գնում, տիկինը ո՛ւմ հետ է խօսում, Ստեփանը որտեղ է ման գալիս եւ այլն. իսկ ինքը թէեւ ամէն բան իմանում էր, բայց չէր յայտնում, ասում էր, թէ ոչինչ չգիտէ, եւ երբ աղան միւս աշակերտներից տեղեկանում էր, նրա վրայ միշտ բարկանում էր, թէ «լակոտ, դու ինչո՞ւ ես ինձ խաբում»: Իսկ այն օր տիկինը տունը էր նրան մէկ մանէթ եւ ասել էր. «Միքայէլ, շուտ վազիր բազարը, մի քիչ տանձ, խնձոր եւ ծիրան գնիր, Եփրեմ աղայի կնիկը գալու է մեր տունը»: Միքայէլը գնացել եւ տիկնոջ պատուէրը կատարել էր. աշակերտներից մէկը աղային խաբար էր տուել, բայց ինքը ուրացաւ, թէ սուտ է, եւ այդ մասին նրան ծեծեցին:

- Ինչո՞ւ էիր ուրանում:

- Ես գիտէի, - պատասխանեց Միքայէլը, - որ աղան պիտի գար տուն եւ խանութի հետ դալմաղալ սարքեր, մտածեցի, թէ անլի լաւ էր, որ ես ծեծ ուտէի, քան թէ նա խանութին մի վատ խօսք ասէր:

- Ուրեմն դու խանութին սիրո՞ւմ ես:

- Սիրում եմ, նա ինձ չի ծեծում, բայց աղան միշտ ծեծում է, միշտ ծեծում է... Ես այստեղ չեմ մնայ, կը փախչեմ, կը գնամ, կը կորչեմ, հերիք է որքան ծեծուեցայ...

Պատանին աշխատում էր հանգստացնել նրան, խրատելով, որ այսպէս բան չանէ, թէեւ իրան լաւ յայտնի էր նրա վիճակի դառնութիւնը, թէեւ ինքը գիտէր իր հօր անգթութիւնը, բայց փախչելը ոչինչ նպատակի չէր հասցնի, որովհետեւ նրան կրկին ետ կը բերէին եւ անլի խստութեամբ կը սկսէին վարուել, որպէս այդ պատահել էր մի քանի անգամ: Որովհետեւ Միքայէլը մի տեսակ ստրուկ էր, մի տեսակ գրաւական էր այն փողի փոխարէն, որ նրա հօրեղբայրը պարտական էր աղային: Թէ պետք էր առաջ մտածել, որ այս պարտքից ազատուէր նրա հօրեղբայրը, այնուհետեւ Միքայէլի ազատութիւնը կը

հեշտանար: Եւ ինքը, Ստեփանը, յոյս ունի, որ շուտով իր միջոցները կը ներեն օգնելու նրա հօրեղբօրը, միայն մտածում է, թէ Միքայէլը իրանց տնից դուրս գալուց յետոյ ինչ գործով պիտի պարապէր, որովհետեւ չէր ցանկանում, որ նա կրկին վերադառնար իր հայրենական տունը եւ գիղական կեանք վարէր, այլ համոզուած էր, եթէ նա օրինաւոր կրթութիւն ստանար, կարող էր ժամանակով մի նշանաւոր մարդ դառնալ:

Բարեւսիրտ պատանու խրատները, որքան եւ ազնիւ զգացմունքից բխած, որքան եւ մարդասիրական լինէին՝ դարձեալ այն թուէր, չէին կարող ազդել Միքայէլի վրայ, որ միայն իր վերջերի ցան էր զգում, խորհելու եւ մտածելու ընդունակութիւնը կորցրել էր:

- Չէ՛,- սասց նա,- ինչ որ էլ պատահելու լինի, կը փախչեմ, գլուխս մի տեղ կը թաքցնեմ, էլ չեմ գնայ մեր գիղը, որ այնտեղից ետ բերեն, կը կորչեմ մի ուրիշ տեղ...

Ստեփանին անելի վախեցնում էր փոքրիկ Միքայէլի յուսահատութիւնը եւ, ծանօթ լինելով նրա համարձակ եւ անվեհեր բնատրութեանը, կասկածում էր, մի՞ գուցէ խեղճ տղան մի փորձանքի մէջ գցէր իր անձը: Բայց չգիտէր, թէ ինչ պետք էր անել: Երկու վիճակակիցներ՝ մէկը որդի, միւրը սպասաւոր, շատ լաւ հասկանում էին միմեանց դրութիւնը, բայց որդին անելի դժբախտ էր, քան թէ՛ սպասաւորը, որովհետեւ, անելի զարգացած լինելով, նրա վրայ անելի սաստիկ ազդում էր բռնութեան կոպտութիւնը, բայց սպասաւորի վրայ թուական տպատրութիւն ուներ, եւ նրա մարմնի կապոյտ ոտուցքների թշկուելու հետ գուցէ կ'անցնէր եւ սրտի կակիծը:

Ստեփանը երկար անտած բամբակի ջարդուած մեքենայի վրայ, խրատում էր, մխիթարում էր դժբախտին, որին նա շատ սիրում էր, գտնելով նրա մէջ այնքան լաւ յատկութիւններ, որ գուցէ պիտի փչանային, պիտի աղա-

աղուէին այն ապականուած մթնոլորտի մէջ, ուր նրան ձգել էր վիճակը: Նա խօսում էր խիստ տաք եւ ոգեւորուած կերպով, թէ ինքը հաւատացած է, թէ Միքայէլը կը հետեւի իր խրատներին, չի հեռանայ, այլ կը մնայ եւ կը սովորի այն բոլորը, ինչ որ ինքը ցանկանում է նրան սովորացնել, եւ ժամանակով լաւ մարդ կը դառնայ: Միայն պէտք է համբերել, պէտք է դիմանալ, եւ գլխաւորը՝ պէտք է աշխատել: Զիթային նրագի աղօտ լոյսը, ընկնելով եռանդոտ պատանու գունաթափ դէմքի վրայ, տալիս էր նրա երեսի գեղեցիկ գծագրութեանը մի առանձին վայելչութիւն: Նա խօսում էր առանց դադարելու, շուտ-շուտ ուղղելով գլխի խիտ մազերը, որ թափում էին ընդարձակ ճակատի վրայ:

Կարդալով եւ շատ կարդալով զանազան գրքեր, նրա գլխում խիստ շուտ ձեւակերպուեցաւ այն ընկերական լուսաւոր գաղափարը, որ լցնում է մարդու սիրտը մի սրբազան զգացմունքով՝ սիրել, կարեկցել եւ օգնել նեղեալներին, վշտացածներին, հարստահարուածներին եւ հալածել կոպիտ բռնասիրութիւնը: Դատնալով հօր տունը՝ այնտեղ գտաւ անսխորթութիւններ եւ զգուանք միայն, մօր մշտահոս արտասուքը եւ քոյրերի ճնշուած վիճակը տեսաւ: Տեսաւ մի հայր, որը որպէս խաւարեցնում էր ընտանիքի բարօրութիւնը, որպէս զրկում էր նրան ամէն վայելչութիւններից, որը որպէս իր տունը շինել էր մի կատարեալ աւազականոց: Եւ զարմանալին այն էր, որ նրա հայրը, այդ հին աւազակը, նայում էր իր որդու վրայ, որպէս մի գողի վրայ եւ թոյլ չէր տալիս մինչեւ անգամ իր խանութը մտնելու: Այդ մարդը, որ այնքան համակրում էր գողերին եւ խաբերաներին, նոյնը կասկածում էր իր որդու մասին, որը բոլորովին հեռու էր այս տեսակ ախտերից: Այդ մի անբացատրելի հակասութիւն էր: Գողութիւնը, խաբէութիւնը, նրա կարծիքով, պախարակելի չէին լինի,

եթէ որդին գողանար ուրիշից, բայց երբ հօր փողերը ծախսում էր, առանց աշխատելու նրանց տեղը կրկնապատիկ լցնել՝ դա գողութիւն էր:

Բարեսիրտ պատանին, վերջացնելով իր խրատները, խորհուրդ տուեց Միքայէլին չպատկել հասիրի վրայ, թէ գետնի խոնաութիւնից կարող էր անելի հիւանդանալ նա, եւ խոստացաւ, թէ առաւօտեան կը տանէ նրան բժշկի մօտ եւ մարմնի ծեծուած տեղերը դարմանել կը տայ:

- Չէ, չեմ ուզի,- ձայն տուեց Միքայէլը,- եթէ աղան գիտենայ, մի դալմադալ էլ դրա վրայ կը սարքէ, ինչպէս որ արեց, երբ Գայեանէի համար բժիշկ բերեցիր:

Միքայէլի երկիւղը մասամբ իրաւացի էր. աղան անագին փոթորիկ բարձրացրեց, երբ առաւօտեան իմացաւ, թէ Գայեանէի համար բժիշկ էին բերել, եւ մինչեւ անգամ մարդ ուղարկեց, իմացում տուեց բժշկին, որ «չհամարձակուի» միւս անգամ իր տունը մտնել:

- Այդ ոչինչ,- պատասխանեց Ստեփանը,- եւ այնպէս կը սարքեմ, որ նա չի իմանայ: Բայց հիմա պէտք է քեզ համար մի մահճակալ պատրաստել:

Ստեփանը սկսեց քրքրել «խորդանոցի» մէջ ածած ափուր-չփուր բաները եւ գտաւ մի կոտրած դրան կտոր, որի երկու տախտակներն էին մնացել, տախտակների մի ծայրը դրեց բամբակի մեքենայի վրայ, իսկ միւս ծայրը ամրացրեց պատուհանի մէջ, մահճակալը արդէն պատրաստ էր:

- Ահա դրա վրայ կը քնես այսուհետեւ,- ասաց նա Միքայէլին:

- Բայց երբ աղան տեսնէ՞,- հարցրուց Միքայէլը վախկոտ ձայնով,- նա ասել է, որ այդ բաներին ձեռք չտամ, ոչ մէկը տեղից չշարժեմ:

- Առաւօտեան կրկին իրանց տեղը կը դնես, իսկ գիշերները այսպէս կը սարքես քեզ համար. հիմա խօ

սորվեցար... Դէ, բարի գիշեր:

Պատահին հեռացաւ:

ԺԴ.

Անցաւ երեք տարի եւս:

Միքայէլը այժմ մեծացել, բաւական շնորհալի տղայ էր դարձել, բայց նրա վիճակի մէջ մի առանձին փոփոխութիւն չէր եղել: Մօտատրապէս հիւնգ տարի կը լինէր, որ նա ծառայում էր Մասիսեանի թէ՛ տանը եւ թէ՛ խանութում, եւ ամենալաւ գործակատարներից մէկը կարելի էր համարել նրան, բայց տակաւին ոչինչ վարձատրութիւն չէր գտել, թէւ նրա հօրեղբորը՝ Աւետ ապորը, խոստացել էին, թէ խանութի աշակերտ դառնալուց յետոյ ոոճիկ կը նշանակեն: Միքայէլին դեռ անընդունակ էին համարում շատ բաների մէջ. նա երբեք չէր կարողանում սովորել, թէ որպէս պէտք է հասկանալ «լար» եւ որպէս պէտք էր հասկանալ «վար»: Վաճառականները առանձին նշանախօսութիւններ ունեն, որպէս արագակները ունեն արգոթեան լեզու:

Վաճառականի ճարպիկութիւնների գաղտնիքը ըմբռնելու համար, վաճառականի արգոթը սովորելու համար, պէտք է ասած, որ Միքայէլը իրաւ որ անընդունակ էր: Նա դեռ չգիտէր, թէ որպէս պէտք է արշինը պտտացնել, որ, օրինակ, 10 արշին երկարութիւն ունեցող կտաւը կարելի լինէր 11ի հաւասար դուրս բերել, նա դեռ չգիտէր, թէ կշիռների եւ չափերի մէջ ինչ տեսակ խարդախութիւններ պէտք էր բանեցնել: Եւ այս էր պատճառը, որ նրան անդադար լսել էր տալիս աղայի յանդիմանութիւնները՝ «յիմար, դու մարդ չես դառնալու»... Այդ բոլորը ոչ թէ նա չգիտէր, ոչ թէ չէր կարող կատարել անլի լաւ եւ անլի ճարպիկ կերպով, քան թէ միւս գործակատարները, բայց

ատում էր, զգում էր, անբարոյականութիւն էր համարում: Բնականից պարզ եւ չփչացած գիղացի տղան, մի բարի բախտով հանդիպելով Ստեփանի նման ազնիւ պատանուն, նրա ազդեցութեան տակ, անլի զարգացաւ, անլի մաքուր բնատրութիւն ստացաւ: Լուսաւոր որդին յաղթեց խաւարաւէր հօրը Միքայէլի կրթութեան վերաբերութեամբ:

Ստեփանը այժմ Մոսկուայի համալսարանի բժշկական մասում ուսանող էր: Միքայէլը երբեք չէր կարող մոռանալ այն տխուր գիշերը, որի առաւօտը պատանին պիտի ճանապարհ ընկներ: Նա զրկում էր մի լաւ բարեկամից, որ շատ անգամ մխիթարել էր նրա կեանքի դառն րոպէները, որ ներշնչել էր նրա մէջ այնքան բարի մտքեր: Նա նստած իր ողորմելի խուղի մէջ, անքուն սպասում էր մի անգամ եւս տեսնել նրան իր մօտ, մի անգամ եւս լսել նրա խօսքերը: Յանկարծ Ստեփանը ներս մտաւ, բերելով իր հետ մի փոքրիկ արկղիկ. «Քեզ համար է, Միքայէլ, ասաց նա, գրքեր են, դու այնքան սովորել ես, որ կարող ես կարդալ եւ հասկանալ, կարդա՛ եւ շատ կարդա՛ այդ գրքերը»: Միքայէլը ուրախութեամբ ընդունեց թանկագին ընծան, եւ այն օրից գրքերի արկղը թաքցրել էր խուղի մէջ եւ շատ անգամ ամբողջ գիշերներ անց էր կացնում ընթերցանութեամբ, թէեւ շատ բան չէր հասկանում:

Մասիսեանի խանութի ծառայողների մէջ Միքայէլը միակն էր, որ պանդուխտ էր, միւսները քաղաքումս կամ ծնողներ, կամ ազգականներ ունէին եւ գիշերները իրանց տներն էին գնում: Նրանք միայն խանութի հետ գործ ունէին եւ ազատ էին աղայի տնային ծառայութիւններից: Այդ հոգսը մնացել էր Միքայէլի վրայ միայն, թէեւ նա այժմ բաւական բարձր էր մի հասարակ սպասարար լինելուց, եւ այն ստոր ծառայութիւնները, որ նրան անել էին տալիս, մինչեւ անգամ վիրատրական էր նրա համար: Տիկին

Մարիամը շատ անգամ ասել էր իր ամուսնին, որ մի նոր սպասարար վարձե, եւ Միքայէլը ազատ մնայ տնային ծառայութիւններից, բայց միշտ նրա խնդիրքը մնացել էր անկատար, ստանալով աղայից մերժողական պատասխան. «Ես մուֆտայ (ձրի) հաց չունեմ, որ նրան ուտացնեմ, հոգին չի դուրս գայ, թող տան բանն էլ անէ, դուքանի բանն էլ»:

Բայց այդ «մուֆտայ» հացը Միքայէլի վրայ շատ թանկ էր նստում: Չնայելով իր վրայ բարդուած անտանելի աշխատութիւններին, այն օրից, որ նա մտել էր Մասիսեանի տունը, եւ որից անցել էր հինգ տարի, այսքան տարուայ ընթացքում նա ոչ միայն կոպէկ փող չէր ստացել աղայից, այլ նրա համար մի նոր հագուստ եւս չէին կարել տուել: Նա դեռեւս հագնում էր տան հնոտիները, որ տիկին Մարիամը կարկատում եւ յարմարեցնում էր նրա համար: Բայց նա խանութում ստացած «շագիրդանաներից»* հինգ տարուայ ընթացքում ետ էր գցել մի փոքրիկ գումար, որ հասնում էր քսան ուրլու, եւ այդ փողերով կարել էր տուել իր համար մի ձեռք հագուստ, որ դեռ մի անգամ եւս չէր հագել եւ այն հագուստով չէր երեւացել աղայի աչքին, այլ ծածուկ պահում էր, որ Ջատկին իրանց գիղը գնալու ժամանակ հագնէ:

Մասիսեանը, առհասարակ, սիրում էր իր գործակատարներին վատ հագնուած տեսնել. նրա կարծիքով, հագուստը մերկութիւնը ծածկելու համար էր եւ ոչ թէ վայելչութեան համար: Եւ մաշուած հագուստով գործակատարը միշտ վայելում էր նրա առանձին հասատարմութիւնը. «փողի դադրը իմացող է», նկատում էր նա: Բացի դրանից,

* «Շագիրդանայ» նշանակում է այն փոքրիկ ընծան, որ լինում է մի քանի կոպէկներով, որ ստանում են խանութպանների աշակերտները:

իր անձնական «եսի» տեսակետից կշռելով ամէն ուրիշ մարդու վարմունքը, նա խիստ անվայել էր համարում տեսնել մէկին, որ հետեւում է նորաձեւութիւնների, որ իր վրան-գլուխը զարդարում է, քանի որ ինքը, աղան, այն-քան մեծ հարստութեան տէրը, երբեք չէր փոխում իր հագուստի ձեւերը, որպէս չէր փոխում իր մարմնի կաշին: Մասիսեանի ճաշակին այն աստիճան սովորել էին գործակատարները, որ ամէն կերպով աշխատում էին յարմարուել: Նրանք ուրիշ քաղաքներում գեղեցիկ հագնում էին, շոպլ ապրում էին, ոսկի ժամացոյց էին կրում ոսկե շղթայով, կտրքերով էին զբօսնում, քայց երբ պատահում էր վերադառնալ աղայի մօտ հաշուի կամ մի ուրիշ գործի համար, բոլորովին կերպարանափոխւում էին եւ յայտնում էին մաշուած հագուստով, ողորմելի-խոնարհական դէմքով եւ հին քօշերով: Մասիսեանը այն բնատրութիւնն ուներ, ինչ ուզում ես արա՛, միայն նրա աչքը չտեսնէ: Ամէն բան նրա մէջ յաջորդաբար եւ միւր միւսին համապատասխանող օրէնքներով էր գնում. նա որպէս չէր փոխում իր հին տան շինուածքի ձեւը, որպէս չէր փոխում իր ընտանիքի կազմակերպութեան ձեւը, որպէս չէր փոխում իր խանութում ընդունուած առեւտրական եղանակի ձեւը, այնպէս էլ չէր փոխում իր հագուստի ձեւը: Դա անշարժութեան կատարեալ յատկանիշն է: Մի մարդ, մի ժողովուրդ եւ, վերջապէս, մի ամբողջ ազգ, երբ շուտ-շուտ է փոխում իր հագուստի ձեւերը, այնպէս էլ շուտ փոխում է իր հասարակական կեանքի ձեւերը:

Միքայէլի նոր հագուստ ունենալը թէեւ մի գաղտնիք էր, բայց տան մէջ շատերը գիտէին. գիտէր տիկինը, գիտէին եւ նրա երկու աղջիկները՝ Գայեանէն եւ Հոփիսիմէն:

Այդ երկու անմեղ արարածները այժմ բաւական փոխուել էին. Գայեանէն էլ չէր հագում, առողջ էր, միայն

տարիների հետ որքան նրա արտաքին կերպարանքը այ-
լանդակում էր, այնքան նրա բնատրոսթիւնը, հոգեկան
յատկութիւնները գեղեցիկ կերպարանք էին ստանում:
Հոփսիսիմէն, ընդհակառակն, ձեակերպուել, սիրունացել
եւ մի նազելի օրիորդի դէմք էր ստացել, բայց նա մնացել
էր դարձեալ ծաղրող, դարձեալ արհամարհող եւ միեւնոյն
հպարտը, որպէս էր միշտ: Հպարտութիւնը յատուկ է սի-
րուն աղջիկներին: Բոլոր տանեցիքը սիրում էին Միքայէ-
լին, բացի Հոփսիսիմէից. նա դեռ պահպանել էր իր սատը
յարաբերութիւնները դէպի գիւղացի «արջի քոթօթը», որի
տուաջին տարիների կեանքից պատմում էր շատ եւ շատ
ծաղրական էպիզոդներ, երբ նա անկիրթ, անփորձ եւ ան-
տաշ յայտնուեցաւ նրանց տանը: Բայց Հոփսիսիմէն
այրում եւ մինչեւ անգամ վիրատրում էր, երբ Միքայէլը
նրա կատակներին պատասխանում էր իր արհամարհա-
կան լուրթեամբ:

Տան աղջկայ սէրը դէպի տան ապաստորը շատ ան-
գամ սկսում է կատակներից: Ծաղրել, ատել եւ պախարա-
կել, դրանք մի տեսակ ցոյցեր են, երբ դժուար էր համար-
ձակ ասել «ես սիրում եմ քեզ», կամ՝ «դու ինձ դուր ես գա-
լիս»: Բայց Միքայէլը այնքան հասած էր, որ չէր կարող
չնկատել Հոփսիսիմէի խորամանկութիւնները եւ երբ սառ-
նութեամբ էր վերաբերում դէպի նրա կատակները, միշտ
լսում էր այսպիսի խօսքեր. «Ի՞նչ ես էդքան փքում... ուզում
ե՞ս, գնամ տրեխների բերեմ... Ես չեմ պահել եմ»... Եւ
գնում, բերում, ցոյց էր տալիս գիւղացու տրեխները, որ հա-
զած, առաջին անգամ Միքայէլը նրանց տունը մտաւ: Այդ
մի կծու հեգնութիւն էր Միքայէլին յիշեցնելու համար նրա
նախկին վիճակը եւ խորտակելու նրա հպարտութիւնը:

Վարդապատի տօնն էր: Փողոցներում երեխաները
ջուր էին ածում միմեանց վրայ, վազվզում էին, գոռում,
գոչում էին. հարեան աղջիկները, հաւաքուած դրացու

տան պարտեզում, երզում էին, «վիճակ էին գցում» եւ «ջան-գիւլում» էին երգում: Ամէն տեղ ուրախ եւ զուարթ փայլում էր կեանքը, ամէն տեղ մարդիկ անհոգ զուարճութեամբ կատարում էին տօնական հանդէսը: Միայն Մասիսեանի տան մէջ ամէն ինչ նոյնն էր, ոչինչ չէր փոխուել սովորականից: Ճաշից յետոյ երկու քոյրերը՝ Գայեանէն եւ Հոփիսիմէն, իրանց ամէնօրեայ հագուստներով ման էին գալիս պարտեզի մէջ. տիկին Մարիամը իր սենեակում խօսում էր մի կնոջ հետ, որի որդուն աղան բանտարկել էր տուել պարտքի համար, եւ նա եկել արտասուելով խնդրում էր, որ տիկինը բարեխօսէ աղայի մօտ, նրա որդուն ազատեն բանտից. «Նա շատ ջանել է, անհորձ է, կը մեռնի կակիծից, թէ պարտքը նրա հօր պարտքն է, որ ոչինչ չէ թողել, եւ իրանք ուտելու հացի կարօտ են» եւ այլն: Խեղճ կինը առանց դադարելու խօսում էր, աղաչում էր եւ լաց էր լինում: Տիկին Մարիամը ցաւում էր, որ ոչնչով նրան օգնել կարող չէ, թէ ինքը աղայի գործերում միջամտելու համարձակութիւն չունի, աւելի լաւ կ'անէր, եթէ նա ուղղակի դիմէր աղային: Իսկ աղան տանը չէր:

Միքայէլը, օգուտ քաղելով տօն առուր հանգստութիւնից, գնացել էր մի քանի ծանօթների հետ ման գալու, նա վերադարձաւ բաւական ուրախ տրամադրութեան մէջ եւ, տեսնելով աղջիկներին պարտեզում, դիմեց նրանց մօտ: Երկուսն էլ լճակի մօտն էին: Գայեանէն հացի փշրանք էր ձգում ձկներին, իսկ Հոփիսիմէն, մերկացնելով իր գեղեցիկ, կլորիկ թելքը, խաղում էր ջրի հետ, ափով այս եւ այն կողմ ցրուելով:

- Էդ ի՞նչպէս է, որ դուք չէք գնացել «ջան-գիւլում» երգելու, - հարցրուց Միքայէլը՝ մօտենալով աղջիկներին. - խաչը վկայ, լաւ չէք արել. ա՛խ, որքան աղջիկներ են հաւաքուած մեր հարեւան Սարխոշէնց պարտեզում, «վիճակ» են գցում. եւ մի քանի տղերքի հետ գնացինք, մեզ

Անրա չթողեցին սատանաները...

- Հայրս չթողեց, որ մենք էլ գնայինք,- պատասխանեց Գայեանէն տխուր կերպով:

Հոփսիսմէն նկատելով, որ Միքայէլը եւ իր քոյրը զբաղուած են խօսակցութեամբ եւ իր վրայ չեն նայում, լճակից լցրուց մի ահագին կուժ ջրով եւ յանկարծ վրայ վազելով, քոյրը միանգամով թափեց Միքայէլի վրայ:

Միքայէլը շփոթուեցաւ: Հոփսիսմէն հեռուից ծիծաղում էր. «Լաւ լողացար, վաղուց չէիր լողացել», իսկ Գայեանէն հանգստացնում էր նրան, աշխատելով թրջուած հագուստը ցամաքացնել:

- Վնաս չունի, Վարդավառ է, էսպիսի ժամանակներում չեն բարկանում:

- Չէ՛, ես նրա համար չարեցի, որ Վարդավառ է,- խօսեց Հոփսիսմէն, չդադարելով իր ուրախ ծիծաղից.- ես Միքայէլին լեղացրի, որ գնայ իր նոր շորերը հագնէ, չէ՞ իմանում, որ էսօր տօն է:

Միքայէլը ամօթահարուեցաւ իր անտեղի վրդովմունքի պատճառով եւ դառնալով դէպի Հոփսիսմէն՝ հարցրուց.

- Դու ի՞նչ գիտես, որ ես նոր շորեր ունեմ:

- Գիտեմ... գիտեմ, թէ որտեղ էլ պահել ես, ուզում ե՞ս, գնամ դուրս բերեմ:

Եւ նա, առանց Միքայէլի պատասխանին սպասելու, սկսեց վազել դէպի նրա խողը, որ շատ հեռու չէր. Միքայէլը վազեց նրա ետեւից, որ արգել էր պահուստը երեւան հանելուց, իսկ կաղիկ Գայեանէն չկարողանալով նրան հասնել, հեռուից կանչում էր իր քոյրը, որ ետ դառնայ: Բայց Հոփսիսմէն արդէն գտնում էր «խորդանոցի» մէջ եւ շտապով քրքրում էր այնտեղ ածած անպէտք մթերքը, որի մէջ պահուած էր Միքայէլի նոր հագուստը:

Միքայէլը բռնեց նրա ձեռքից, աշխատում էր ար-

գելել, բայց Հոփսիսմէն ընդդիմանում էր: Երկուսն էլ երկար քաշքշում էին միմեանց: Այդ միջոցին մի քանի անգամ նրանց ձեռքերը հանդիպեցին միմեանց, մի քանի անգամ նրանց գլուխները շփուեցան միմեանց հետ, եւ ամէն անգամ երկուսի համար եւս անբացատրելի մի դող ցնցում էր նրանց քնքոյշ շղերը...

- Դու ինչո՞ւ ես ցանկանում, որ ես հագնուած լինեմ,- հարցրուց Միքայէլը, թոյլ տալով, որ նա անէ, ինչ որ ուզում է:

- Այս նոր շորերի մէջ դու լաւ ես երեւում, շատ լաւ ես երեւում...- ասաց փոքրիկ աղջիկը հագիւ լսելի ձայնով, որ կտրատում էր սրտի բաբախումից:

- Որ էդպէս է, քո խաթրու կը հագնեմ,- պատասխանեց Միքայէլը անմեղ ժպիտով:

- Դէ՛, հագիր, ես գնում եմ:

Հոփսիսմէն դուրս եկաւ փոքրիկ խուղից թշերը շտապումաձ, աչքերը վառւում էին խորին, անբացատրելի ուրախութեամբ:

Մեծ քոյրը, տեսնելով նրան, մի անորոշ եւ մթին զգացմունք տիրեց նրա սրտին, այն զգացմունքը, որ վրդովեցնում է անելի չափահաս եւ փորձուած աղջկան, երբ նկատում է իրանից կրտսերի մէջ որեւէ անվայել համարձակութիւն: Բայց Գայեանէն Միքայէլի մասին շատ լաւ կարծիք ունէր. գիտէր նրա պարզամտութիւնը, գիտէր, որ նա փոքր հասակից իրանց տան մէջ սնուելով, մեծանալով, այն աստիճան ընտանացել էր, որ մի տեսակ քոյր-եղբայրութիւն էր առաջ եկել նրա եւ Հոփսիսմէի մէջ: Բայց նախանձի նման մի բան նրան խոովեցնում էր, թէ ինչու Միքայէլը անելի ուրախ էր լինում, երբ Հոփսիսմէն նրա հետ խօսում էր, թէ ինչու նա այնպէս շուտ կատարեց Հոփսիսմէի հաճութիւնը եւ հագաւ իր նոր շորերը, որոնք նա ուխտել էր հագնել այն ժամանակ միայն, երբ գնալու

կը լինէր իրանց գիղը:

Որքան Հոփսիսմէն շատախօս եւ թեթեամիտ էր, այնքան Գայեանէն ծածկամիտ եւ լուռ ու մունջ էր: Կարծես թէ նա իր հասակից առէլի վաղ պատասաժ լինէր: Գուցէ մարմնի բնական արատաւորութիւնը սովորեցրուց նրան կենտրոնանալ իր մէջ, ինքն իր հետ մտածել, երբ արտաքին աշխարհը նրա վրայ շատ փոքր ուշադրութիւն էր դարձնում: Այսպիսի աղջիկները մաղձոտ են լինում եւ միշտ ատելութեամբ են նայում դէպի իրանց շրջապատը, բայց Գայեանէն մի բացառութիւն էր կազմում: Նա չափից դուրս բարի եւ ներողամիտ աղջիկ էր եւ մի առանձին գութ ունէր դէպի Միքայէլը, որի վիճակի մէջ գտնում էր բաւական նմանութիւն իր հետ: Ամէն անգամ սեղանի վրայ կամ մի ուրիշ ժամանակ, երբ նրան միոգ էին տալիս, իր բաժնի մի մասը պահում էր, «էդ էլ Միքայէլի համար», ասում էր նա: Մայրը, եղբայրը եւ Հոփսիսմէն նայում էին միմեանց երեսին եւ ծիծաղում էին: Տանեցիք կատակի առարկայ էին շինել Գայեանէի բարեսրտութիւնը դէպի որբ եւ անբախտ տղան:

- Իր նշանածին չէ սոռանում,- ասում էր Հոփսիսմէն:

- Սիրահարուած է,- ասում էր Ստեփանը:

- Ես Գայեանէի փեսան պիտի խլեմ,- ատելացնում էր Հոփսիսմէն:

- Ա՛յն, ինչ կոնի, ինչ ծամփետոց կը լինի ձեր մէջ,- վրայ էր բերում Ստեփանը:

Գայեանէն լուրջութեամբ լսում էր այդ բոլորը, երբ չափը անց էին կացնում, նրա աչքերը լցում էին արտասուքով:

- Ես կոչս պիտի դառնամ,- ասում էր նա,- ինձ փեսայ պէտք չէ, թող Հոփսիսմէն որախսանայ...

- Ինչու ես կոչս դառնում,- մէջ էր մտնում Ստեփանը,- լսւն այն չէ՞, որ պասկուէք Միքայէլի հետ, գնաք գիղը, վար կը վարէք, կով կը պահէք:

- Դո՞ւ էլ ես ծիծաղում, Ստեփան, երբ այդպէս է, ես դրանցից չետոյ էլ Միքայէլի հետ չեմ խօսի,- ասում էր Գայեանէն եւ արտասուալի աչքերով հեռանում նրանց մօտից:

Տիկին Մարիամը լսում էր որդու եւ աղջիկների կոհը, ծիծաղում էր.- Հանգստացիր, Գայեանէ, ինչո՞ւ ես բարկանում, Միքայէլը մեր տան տղան է, օտար չէ:

Տան չորս պատերի մէջ փակուած երկու քոյրերը, որոնք ոչ մի օտար տղայի երես չէին տեսնում, շատ բնական է, որ իրանց խօսակցութեան եւ զգացմունքի առարկայ շինէին տան սպասատրին: Եւ Մասիսեանի ընտանիքի մէջ վերոգրեալ խօսակցութեան մասն փնտրանութիւններ շատ անգամ դիպել էին Միքայէլի ականջին, եւ նա այնուհետեւ իրան հետու էր պահում աղջիկների հասարակութիւնից, թէեւ կատակները բոլորովին անմեղ եւ միամիտ սրտերից էին բխում, բայց Միքայէլի մօտ տակաւին մնացել էր գիղացի տղայի ամաչկոտութիւնը:

ԺԵ.

Մի անգամ Մասիսեանը Մոսկուայի իր գործակատարից նամակ ստացաւ, որի մէջ խնդրում էր ուղարկել իր մօտ մի օգնական, որովհետեւ տկարութեան պատճառով ինքը մեճակ չէր կարողանում գործերը օրինաւոր կերպով կատարել: Այս նամակը մեծ դրդոց գցեց Մասիսեանի խանութի գործակատարների մէջ, եւ նրանցից ամէն մէկը ցանկանում էր, որ իրան ուղարկեն: Բայց եւ ոչ մէկի ընդունակութիւնը չէր համապատասխանում նամակի բովանդակութիւնը, որովհետեւ նրա մէջ գրուած էր որ օգնականը, բացի հայերէնից, պէտք է «անպատճառ» գիտենայ ռուսերէն գրել, կարդալ եւ խօսել: Մասիսեանի մօտ գտնուած գործակատարների մէջ չկար այսպիսի մե-

կը, եւ նա մեծ մտատանջութեան մէջ էր, թէ որտեղից կարող էր գտնել:

Մի երեկոյ այս մտածութեան մէջ աղան տուն դարձաւ եւ իսկոյն չմտաւ իր սենեակը, այլ նստեց «իշոտիքի» վրայ, որ դրած էր ընկուզենու հովանու տակ, եւ պահանջեց սառը ջուր, որ զովացնէ իր ծարարը: Միքայէլը իսկոյն կատարեց նրա հրամանը եւ կանգնեց աղայից փոքր ինչ հեռու ոտքի վրայ, սպասելով, չունի՞ արդեօք մի ուրիշ բան եւս հրամայելու:

- Կանչիր այստեղ խանութին,- դարձաւ նա դէպի Միքայէլը:

Քանի մի բուպէից յետոյ տիկին Մարիամը յայտնուեցաւ իր ամուսնի մօտ, նա եւս Միքայէլի նման կանգնած, սպասում էր լսել նրա հրամանը: Աղան նշան արեց, որ նստէ: Տիկինը տեղափոխուեցաւ նրա մօտ «իշոտիքի» վրայ: Աղան յայտնեց Մոսկուայի անամակի բովանդակութիւնը եւ կամենում էր լսել իր «խանութի» կարծիքը, թէ ունը յարմար էր ուղարկել: Տիկին Մարիամին խիստ զարմացրուց այս մտերմութիւնը, որովհետեւ իր ամուսնական կեանքում այդ առաջին անգամն էր, որ աղան խորհրդակցում էր նրա հետ, այն եւս մի այնպիսի առարկայի վրայ, որ բոլորովին անծանօթ էր իրան:

- Այդ ձեր գիտե՞նալու բանն է,- պատասխանեց տիկինը,- ունը որ լաւ էք համարում, ուղարկեցէք:

Միքայէլը, որ հեռուից լսում էր նրանց խօսակցութիւնը, որ վաղուց առիթ էր որոնում իրան առաջարկելու, վստահութեամբ մօտեցաւ եւ ասաց.

- Ինձ ուղարկեցէք, աղա:

Աղան խոժոռ կերպով նայեց նրա վրայ, ուզում էր բարկանալ, բայց ակամայից ծիծաղեց:

- Դու ի՞նչ գիտես, որ քեզ ուղարկեմ, լակոտ:

- Ես համ հայերէն, համ ռուսերէն գրել, կարդալ եւ

խօսել գիտեմ,- պատասխանեց նա մի առանձին ինքնավստահությամբ:

- Դո՞ւ... դու ե՞րբ սորվեցար:

- Սորվեցայ... ինձ ու ինձ սորվեցայ...- ասաց նա, վախենալով յայտնել իր վարժապետի՝ Ստեփանի անունը:

Թե՛ տիկինը եւ թե՛ աղան երկուսն էլ մնացին զարմացած. Մասիսեանի տան մէջ ոչ ոքի յայտնի չէր, թէ նա կարդալ գիտեր: Եւ իսկոյն տիկնոջ գլխումը ծագեց այն միտքը, որ վաղուց նրան տանջում էր, որ ցանկանում էր Միքայէլին առժամանակ հեռացնել իր տնից, վախենալով, մի գուցէ Հոփիսիմէի հետ պատահէր այն, ինչ որ պատահեց իր աղջիկներից մէկի՝ Սոնայի հետ, որը սիրահարուելով գործակատարի վրայ, փախաւ հօր տնից եւ գիղումը նրա հետ պսակուեցաւ:

- Էլ ինչո՞ւ էք ուրիշին պտոում,- խօսեց տիկինը,- Միքայէլից լաւ չկայ, ողարկեցէք, թող գնայ «մարդ» դառնայ, մեր մեծացրած տղան է:

- Ռուսերէն գիրք ունե՞ս,- հարցրուց աղան:

- Ունեմ:

- Գնա՛ բեր, կարդա՛ տեսնեմ:

Միքայէլը վազեց դէպի իր խուցը եւ ուրախութիւնից մոռացաւ, որ գլուխը կոացնէ՝ նեղ դռնից ներս մտնելու համար, եւ նակատը սաստիկ զարկուեցաւ դրան շրջանակի վերնաւիպտին: Բայց նա ուշադրութիւն չդարձրեց ցաւի վրայ եւ ներս մտաւ: Նա բաց արեց արկղը, այն գրքերով լիքը նուիրական արկղը, որ ընծայել էր նրան Ստեփանը, եւ վեր առեց գրքերից մէկը: Այն ժամանակ նա մտաբերեց բարեսիրտ պատանու խօսքերը՝ «կարդա՛, Միքայէլ, շա՛տ կարդա, մի օր հարկատր կը լինի քեզ կարդալը»: Այժմ նրա խօսքը կատարուեցաւ, մտածում էր Միքայէլը, եւ բոլոր սրտով ցանկանում էր թոչէլ Մոսկուա, մի անգամ եւս տեսնել իր սիրելուն:

Միքայելը բերեց ոուսերէն գիրքը եւ երկչոտ աշակերտի նման կանգնեց աղայի մօտ:

- Դէ', հիմա կարդա', տեսնեմ:

Միքայելը սկսեց վարժ եւ կանոնաւոր կերպով կարդալ, աղան ուշադրութեամբ լսում էր, թէ եւ մի բառ եւս չէր հասկանում:

- Դէ', հիմա գրէ':

- Ի՞նչ գրեմ:

- Գրէ, որպէս թէ գրում ես Մոսկուայի գործակատարին: «Այս անգամ ուղարկուած 200 հակ բամբակների մի մասը խալիս (զուտ) Ամերիկայի սերմից է, մնացածները խառն են տեղային բամբակի հետ. վերջին հակերի վրայ առանձին նշաններ են դրուած, որ դու մուշտարուն ցոյց տալու ժամանակ ճանաչես եւ կարողանաս Ամերիկայի բամբակի տեղ անցկացնել»:- Հիմա կարդա':

Միքայելը կարդաց:

- Գրեցի՞ր՝ «առանձին նշաններ են դրուած»:

- Գրեցի՞ «առանձին նշաններ են դրուած»...- կրկին կարդաց Միքայելը եւ իր կողմից նկատեց.- վա՛յ թէ մուշտարին «առանձին նշաններ» ունեցող հակերից մէկը բաց անել տայ, յետո՞յ...

- Ձայնդ կտրի, լակոտ, Մոսկուայի գործակատարս քեզ նման չիմար չէ, նա կը հասկանայ, թէ ինչպէս պէտք է սարքել բանը...- սասց աղան բարկութեամբ եւ դարձաւ դէպի տիկինը:

- Ասում ես ուղարկիր, դէ, ո՞նց ուղարկեմ, ես ճանաչում եմ էդ աւանակին, դա «մարդ» չի դառնայ:

Բաց իսկապէս ո՛չ բամբակ էր ուղարկուած, ո՛չ Ամերիկայի սերմից, ո՛չ տեղային սերմից եւ ոչ էլ «առանձին նշաններ» էին գրուած խարդախուած հակերի վերայ, որ գործակատարը, ճանաչելով, չսխալուէր եւ կարողանար վատ բամբակը լաւ յատկութիւն ունեցողի տեղ

անցկացնել: Միայն աղան գրել էր տալիս այն, ինչ որ ստեղծել էր նրա երեսակայութիւնը, մի նոր խաղ խաղալու համար Մոսկուայի քիթայի վրայ:

Միքայէլը շատ փոշմանեց իր անգգոյշ նկատողութեան մասին, եւ տիկին Մարիամը նոյնպէս դժգոհ մնաց նրա անփորձութեան համար, որով գրգռեց աղայի անվստահութիւնը, որը պահանջում էր անպայման հպատակութիւն այն բոլոր խարդախութիւնների մէջ, ինչ որ պահանջում էին նրա առեւտրական շահերը:

Տիկինը մտածեց մի կերպով բանը շինել:

- Վնաս չունի,- ասաց նա,- ջեր տղայ է, կը գնայ, կը տեսնի, կը սովորի:

- Ախար ի՞նչ կը սովորի. այսքան տարի չսովորեց, դրանից յետոյ էլ ի՞նչ կարող է սովորել:

Միքայէլը կանգնած լսում էր այդ բոլորը, որպէս մի դատապարտեալ:

Նոյն միջոցին ներս մտաւ մի մարդ, կարտուզով, սեւ արխալուղով, որի վրայից հագել էր մի մոխրագոյն մաշուած սերթուկ՝ երկայն ու լայն փէշերով եւ ոտներին հագել էր քօշեր սպիտակ գուլպաների վրայ, որոնք կեղտոտութիւնից ցեխի գոյն էին ստացել: Նա իր ձեռին բռնած ունէր մի հաստ փայտ, որ ինքն էր շինել:

- Միմոն Եագորիչը եկաւ,- ասեցին միաձայն, երբ տեսան նրան, իր հաստ փայտը տփտփացնելով ներս մտնելիս:

Դա աղայի աղուակատն էր, մի հին պոլիցիական շինովնիկ, որին դուրս էին արել ծառայութիւնից չափազանց արբեցողութեան պատճառով, եւ եկել էր այն կնոջ գործի համար, որի որդին բանտարկուած էր իր պարտքը աղային չվճարելու պատճառով:

- Լաւ ժամանակ եկար, Միմոն Եագորիչ, քեզ էի սպասում,- ասաց աղան:

- Ի՞նչպէս չգայի, այդ անզգամը (բանտարկեալի մօր մասին էր խօսքը) զահլա է տանում,- պատասխանեց նա եւ եկաւ նստեց նոյն «իշոտիքի» վրայ, աղայի մօտ:

Նա բաւական յոգնած էր երեւում եւ փոշոտած, կարտուզը գլխից անեց, թեքովը սրբեց ճակատի քրտիկները եւ, ջիքից հանելով քթախտոի մեծ տուփը, մի բուն «էնֆիա» վեր քաշեց դէպի իր ահագին քթի պնչածակերը, յետոյ, ոգի եւ շունչ առնելով, զուարթացաւ եւ բարերար տուփը «թափազա» անելով աղային, ասաց.

- Քաշիր, լաւն է, Աստուած հասցրուց, էսօր գջլեցի մէկից, բանը շինեցի սուղումը...

Աղան, ուշադրութիւն չդարձնելով նրա քաղաքա-վարութեան վրայ, հարցրուց.

- Դու էն ասա՛, ի՞նչ արեցիր այն անզգամի հետ:

- Չե՞ս քաշում, լաւն է, ասում եմ: Ստամբոլի բունոնթի է, Աստուած հասցրուց, շատ ժամանակ էր, որ պտոտմ էի:

- Է՛հ, քէփդ եկել է, Սիմոն Եագորիչ, ասա՛, ի՞նչ արեցիր էն «անզգամի» հետ,- ասաց աղան մի փոքր պինդ ձայնով:

- Օրհնած, էլ ո՞ր ես բարկանում,- պատասխանեց փաստաբանը՝ պատառոտած հին աղլուխով թափ տալով բոնոթու փոշին իր ընչացքի վրայից, որ դեղնել եւ բունոնթու գոյն էր ստացել:

- Դէ՛, արի, էպիսի մարդու հետ խօսիր,- ասաց աղան գլուխը շարժելով.- ես ինչ եմ ասում, նա ինչ է պատասխանում: Ասա, ի՞նչպէս վերջացրիր այն կնոջ հետ:

- Էլ ի՞նչպէս պէտք է վերջացնէի, հերն անիծեցի, ինչ որ ունէր, չունէր, բոլորը ծախել տուեցի:

Աղայի դէմքը պայծառացաւ մի անբացատրելի ուրախութեամբ:

- Փողե՞րը,- հարցրուց նա:

- Փողերը բերել եմ:

Փաստաբանը հասնեց չիբիցը մի շորի կտորի մեջ փաթաթած թղթադրամները եւ, առանց համբարելու, դողդոջուն ձեռքով տունեց աղային:

- Ա՛յ տղայ, Միքայել, մի ստաքան արադ բեր Սիմոն Եագորիչին, այն մեծ ստաքանով, իմանում ե՞ս,- ասաց աղան եւ սկսեց համբարել փողերը:

- Օրհնած, մի քիչ շուտ ասէիր, դու չե՞ս իմանում, որ Սիմոն Եագորիչը առանց էդ գահրումարի ապրել չի կարող,- խօսեց փաստաբանը եւ անհամբերութեամբ սպասում էր կենսատու ըմպելիքին:

Բայց Միքայելը մի երկրորդ սխալ եւս գործեց, որ ոչ սակաւ հրահրեց իր վրայ աղայի բարկութիւնը. նա հրամայեց «մեծ» ստաքանով բերել արադը, բայց այդ «մեծ» բառը պէտք էր հասկանալ «փոքրի» տեղ, որպէս խանութումը «լա» բառը գործ էր անում «վատի» տեղ. եւ բերեց նա անագին ստաքանով արադ եւ տունեց Սիմոն Եագորիչին: Դա կատարեալ սպիրտ էր՝ առանց մի ուրիշ խանութորդի, բայց նա միանգամով կուլ տունեց:

- Ա՛յ, սիրտս հովացաւ, շատ ապրիս,- ասաց փաստաբանը՝ դատարկած բաժակը ետ տալով Միքայելին:

Բայց աղան մի խոժոռ ակնարկութեամբ արդէն հասկացրել էր Միքայելին նրա գործած մեծ սխալը, եւ այս անգամ խեղճ տղան բոլորովին յուսահատուեցաւ, թէ Մոսկուս գնալը երբեք չպիտի յաջողուէր իրան:

Բայց տիկին Մարիամին զբաղեցնում էր նոյն ուպէում մի ուրիշ տխուր միտք, երբ տեսաւ փաստաբանի բերած փողերի ծրարը, որ գոյացել էր այն «անզգամի» կայքը անուրդով ծախել տալուց, այն ողորմելի կնոջ կայքը, որի որդին բանտարկուած էր, որը քանի օր առաջ եկել էր իր մօտ եւ գթութիւն էր խնդրում, իսկ այժմ աղայի անգթութեամբ մի ամբողջ ընտանիք պէտք է մաշուէր եւ ոչնչանար դառն աղքատութեան մէջ:

- Յնորհակալ եմ, Սիմոն Եագորիչ,- ասաց աղան եւ բաժանեց փողերի ծրարից մի տասն ուրբլիանոց կարմիր թուղթ եւ տուեց փաստաբանին:- Էս էլ քեզ փէշքաշ, որ սաղացրիք փողերս:

Սիմոն Եագորիչը ընդունեց «փէշքաշը» այնպիսի մի խոնարհութեամբ, քիչ էր մնացել, որ համբուրէ աղայի ձեռքը: Աղան առատաձեռն էր այնպիսի դէպքերում, որպէս լա որսորդները միշտ բաժին են հանում իրանց շնէրին վերադարձում երէի մսից:

Բայց Միքայէլի խնդիրը դեռ մնացել էր անվճիռ: Տիկին Մարիամը նկատելով, որ փաստաբանի բերած փողերը աղային բաւականին լա տրամադրութեան մէջ բերեցին, մտածեց օգուտ քաղել այդ հանգամանքից եւ կրկին բարձրացնել Միքայէլի Մոսկուս գնալու հարցը:

- Կարդացէք, Սիմոն Եագորիչ, ի՞նչպէս է գրած այդ նամակը,- ասաց նա՝ տալով փաստաբանին Միքայէլի մի քանի յոյւէ առաջ գրած նամակը:

Փաստաբանը հանեց ծոցից ահագին ակնոցները, զետեղեց ահագին քթի վրայ եւ հանդիսաւոր կերպով սկսեց կարդալ, կարծես թէ կարդում էր մի ճառ. «Այս անգամ ուղարկուած 200 հակ բամբակներից մի մասը»... եւ այլն:

- Գրա՞ծ է՝ «առանձին նշաններ են դրուած», - հարցրեց աղան, երբ փաստաբանը վերջացրեց ընթերցանութիւնը:

- Ի՞նչպէս չէ, գրած է. «Վերջին հակերի վրայ առանձին նշաններ են դրուած»... եւ «առանձին նշաններ» բառերի տակ խազ էր քաշած,- պատասխանեց փաստաբանը:

- Հաւանո՞ւմ ես:

- Ո՞վ է գրել:

- Մեր Միքայէլը:

- Հոգիս վկայ լինի, որ ինձանից լա է գրել,- ասաց փաստաբանը՝ ձեռքը սրտին դնելով,- ես 22 տարի պոլի-

ցումը գրագրութիւն եմ արել: 15 տարի Թ... մովրոպի մօտ եմ գրագրութիւն արել, բայց իմ գիրը դրա մօտ մի կոպէկ չի արժենայ:

Փաստաբանի չափազանց գովասանութիւնը մասամբ հետեւանք էր այն ահագին ստաքանով արադի, որ քանի յուպէ առաջ Միքայէլը խմացրել էր նրան, եւ կամենում էր դրանով վարձատրել սպասատրին մատուցած ծառայութիւնը: Այսուամենայնիւ, Միմոն Եագորիչի վկայութիւնը, որպէս գիտնականի խօսքը, բաւական լաւ ներգործութիւն ունեցաւ հարցի՝ լօգուտ Միքայէլի վճռուելու վրայ, եւ աղան խոստացաւ, որ անպատճառ կ'որդարկէ նրան Մոսկուա:

Երեք օրից յետոյ, վաղ առաւօտեան, Մասիսեանի դրանը սպասում էր մի ճանապարհորդական սայլակ. դուրս եկաւ Միքայէլը իր նոր շորերը հագած, նրա հետ դուրս եկան աղան եւ տիկին Մարիամը: Միքայէլը առաջ մօտեցաւ տիկնոջը, համբուրեց նրա ձեռքը եւ ստացաւ նրա մայրական օրհնութիւնը եւ յետոյ համբուրեց աղայի ձեռքը եւ ստացաւ նրա հայրական «բարի խրատները», որպիսիները շատ անգամ լսել էր: Յետոյ նա խիստ ուրախ եւ պայծառ դէմքով նստեց սայլակի վրայ: Սայլակը շարժուեցաւ: Անցնելով Մասիսեանի տան աջ թեքից, լանկարծ վերելից մի բան ընկաւ նրա սայլակի մէջ. դա մի փունջ ծաղիկ էր. ետ նայեց պատանին, տեսաւ Գայեանէն եւ Հոհիսիսմէն, կտորի վրայ կանգնած, նրան գլխով էին անում: Նա շատ ուրախացաւ, բայց մի բան մնաց նրա համար անորոշ, թէ երկու աղջիկներից որը ձգեց փունջը, եւ այդ միտքը նրան տանջել սկսեց...

ԵՐԿՐՈՐԴ ՄԱՍ

Ա.

Անցել էր մօտաորայէս մէկ տարի այն օրից, երբ Միքայէլը ճանապարհ ընկաւ դէպի Մոսկուա: Կիրակի օր էր: Մոսկուայի խոլ եւ ետ ընկած փողոցներից մէկում, հին տան մէջ, ուր վարձով տալիս էին կահաորումս սենեակներ, մի պատանի, մաշուած եւ գունաթափ դէմքով, գրասեղանի հանդէպ նստած, աշխատում էր: Նա, երեւի, դեռ լուացուած չէր, թէ եւ օրից բաւական անցել էր, եւ դեռ չսանրուած խիտ մազերը թափուել էին նրա մերկ պարսնոցի վրայ: Նա խալաթի տեղ հագած ունէր իր ձմեռուայ հին պալտօն եւ հողաթափերի տեղ կրում էր իր կալոշները: Օրը մառախլապատ էր եւ սաստիկ ցուրտ, ձնային թեփուկները, քամուց մաղուելով, զարկում էին սենեակի ստուած ապակիներին եւ տխուր, աններդաշնակ ձայներ էին հանում: Սենեակը վառած չէր, բայց պատանին երեւի ցուրտ չէր զգում եւ եռանդով գրում էր: Երբեմն նա վառում էր իր փոքրիկ չիբուխը եւ կարծես նրա ծխովը աշխատում էր ջերմացնել իր ստուած անդամները: Գրասեղանի վրայ, որ բաւական ընդարձակ էր, անկարգ կերպով ածած էին զանազան թղթեր, տետրակներ, գրքեր, լրագրի համարներ, որոնց մէկի վրայ դիզած էր մի բուսն չափ ծխախոտ: Բացի դրանից, նրանց հետ խառն կարելի էր տեսնել փոքրիկ սրուակներ զանազան մեծութեամբ,

որոնց մէջ ածած էին գոյնզգոյն փոշիներ եւ հեղուկներ, այլեւ մի քանի քիմիական եւ ֆիզիքական գործիքներ, ածուխի մեծ-մեծ կտորներ, որոնցով, երեւի, նա փորձեր էր անում, եւ մի մարդկային կտուափ:

Այդ բոլորը իր խառնափնթորութեամբ նմանութիւն էր տալիս Ֆաուստի գրասեղանին՝:

Սենեակը բոլորովին մերկ էր. մի քանի աթոռներ, մի մահճակալ, մի լամպա, գրքերի աստիճանականը, ահա նրա բոլոր կարասիքը: Այստեղ ապրում էր Ե... գաւառի առաջին հարուստի որդին, մի աղքատ ուսանող՝ Ստեփան Մասիսեանը:

Դուռը զարկեցին, ներս մտաւ աղախինը:

- Մի պարոն հարցնում է ձեզ:

- Թո՛ղ մտնէ,- ասաց պատանին անփոյթ կերպով եւ շարունակեց իր պարապմունքը:

Ներս մտաւ մի ուրիշ պատանի, բաւական ճաշակով հագնուած եւ, տեսնելով ուսանողին, ապշած եւ կանգնած մնաց: Ուսանողը, գլուխը վեր բարձրացնելով, ոչ սակաւ զարմացմամբ սկսեց նայել եկուորի վրայ:

- Ա՛խ, այդ դո՞ւն ես, Միքայէլ, ինչպէս փոխուել ես, հագիւ ճանաչեցի,- գոչեց նա եւ գրկեց եկուորին:

Միքայէլը մի բան անգամ խօսել չկարողացաւ:

- Ո՞րտեղից որտեղ... դո՞ւ, Մոսկուայո՞ւմ... ի՞նչպէս յայտնուեցար այստեղ,- հարցրուց ուսանողը, չթողնելով նրան իր գրկից:

- Դէ՛, հիմա նստեմք, պատմիր:

Նստեցին միմեանց հանդէպ: Միքայէլը պատմեց, թէ ինքը որպէս օգնական ուղարկուած էր նրա հօր գործակատարի մօտ, որը տկարութեան պատճառով մենակ չէր կարողանում կատարել գործերը: Մօտաւորապէս մի տարի կը լինի, որ ինքը գտնում է Մոսկուայում եւ այդ միջոցին միշտ ցանկացել է տեսնել Ստեփանին, բայց չէ

կարողացել, որովհետև աղան սաստիկ հրաման էր գրել գործակատարին, որ ամէն կերպ արգելէ Միքայէլի շարաքերութիւնները իր որդու հետ, որ որդին մի գուցէ «փչացնէ եւ խելքից հանէ» իր ծառայողին: Բայց գործակատարը քանի օր առաջ մեռաւ, եւ նրան թաղել տալուց յետոյ իսկոյն վազեց Ստեփանի մօտ:

- Ծատ վատ մարդ էր,- անելացրեց Միքայէլը,- մի բոսէ ես աչքից չէր հեռացնում ինձ:

- Ես չեմ ճանաչում այդ անպիտանին,- պատասխանեց Ստեփանը արհամարհական կերպով.- դու այն ասա՛, հիմա ի՞նչ ես շինում այստեղ:

Միքայէլը յայտնեց, թէ ինքը այժմ կատարում է մեռնող գործակատարի պաշտօնը. թէ նա իր կենդանութեան ժամանակ գրել էր աղային, որ ես կարող եմ կտաւարել նրան յանձնուած գործերը, եւ արձակուրդ էր խնդրել, որ աղան թոյլ տայ նրան ժամանակատրապէս վերադառնալ իր տունը՝ առողջութիւնը ուղղելու համար, որովհետև Մոսկուայի օղը վնասում էր նրան, բայց աղան թոյլ չտուեց, եւ այնքան տանջուեցաւ, մինչեւ մեռաւ:

- Այս բոլոր փոփոխութիւնների մէջ այսքանը միայն լաւ է,- խօսեց Ստեփանը,- որ դու այստեղ կը մնաս, եւ ես առիթ կ'ունենամ կրկին քեզ հետ պարապելու: Դու խօսէ՞ս թողել կարդալու սէրը:

- Չէ՛, Ստեփան,- ասաց Միքայէլը աշակերտի ամօթխածութեամբ,- ես կարդում էի, միշտ կարդում էի այն գրքերը, որ դու ինձ տուեցիր:

Միքայէլը զարմանում էր, որ նա իր հօր, մօր եւ քոյրերի մասին ոչինչ չէր հարցնում եւ իրանց տան դրութիւնովը չէր հետաքրքրում:

- Նամակ ստանո՞ւմ ես տնից,- հարցրուց նա:

- Ոչ, եւ չեմ ցանկանում ստանալ,- պատասխանեց Ստեփանը սառնութեամբ.- ի՞նչ կայ, բոլորը նոյնը կը լի-

Աի, ինչ որ տեսել եմ: Այնպէս չէ՞:

- Այսպէս է: Դու էլ չե՞ս գրում:

- Չեմ գրում:

Միքայէլին ատելի անհանգստացնում էր Ստեփաննի աղքատ կեցութիւնը, որ աչքի էր ընկնում չքատրութեան բոլոր դառնութեամբ: Բացի դրանից, նա ամենեւին առողջ չէր երեւում. պատանեկութեան առողջ հասակի մէջ ուժաթափուել էր մաշուել էր նա, որպէս մի կմախք: Աշխատութիւնը, ծանր, անընդհատ աշխատութիւնը համարեա՛ սպառել էր նրա մէջ կենդանական ամեն գորութիւն: Սենեակը, որի մէջ բնակւում էր նա, բոլորովին զրկուած էր կրակից եւ ջերմութիւնից, որ իր խոնաւութեամբ մթին գերեզմանի նմանութիւն էր բերում, բաւական էր սպանելու նրա առողջութիւնը: Սարսափելի է լինում ուսանողի դրութիւնը, երբ նա պէտք է սովորէ եւ պէտք է միեւնոյն ժամանակ պատերազմէ աղքատութեան հետ: Ամենաթանկագին ժամերը, որ պիտի նուիրուած լինէին ընտրած մասնագիտութիւնը ուսումնասիրելու համար, մասամբ զոհւում են կողմնակի պարապմունքների, որ նա ծախսելու փող ունենայ, որ նա քաղցած չմնայ: Միքայէլին չէին կարող նկատելի չլինել այս բոլորը, եւ նա խիստ մտերմութեամբ հարցրուց.

- Ինչո՞վ ես ապրում:

- Ինչո՞վ, քի՞չ գործ կայ, որով կարելի է ապրել. դասեր եմ տալիս, թարգմանութիւններ եմ անում, աշխատակցում եմ մի լրագրի:

Միքայէլը այժմ այնքան զարգացած էր, որ կարող էր հասկանալ, թէ իր բարեկամի այս տեսակ երկրորդական պարապմունքները, խլելով նրանից շատ ժամանակ, կը թուլացնէին նրա ուսման ընթացքը եւ, բացի դրանից, բոլորովին կը խանգարէին նրա առողջութիւնը, եթէ նա չկազդուրէր իրան հանգստութեամբ օրուայ մէջ գոնէ մի

երկու ժամ: Այս պատճառով առաջարկեց նրան ընդունել իրանից ամէն ամիս մի գումար, որ կարող էր ապահովացնել նրա ապրուստը:

- Այդ անկարելի է,- պատասխանեց Ստեփանը:

- Ինչո՞ւ,- հարցրեց Միքայէլը զարմանալով:

- Ինձ անելի փող պէտք չէ: Բացի դրանից, քեզ յայտնի է, որ իմ հայրը չէր կամենայ, եթէ նրա փողերից կը տալին որդուն: Բայց եթէ այդ բանը ծածուկ կ'անես դու, երբ նա կը հասկանայ (եւ անկարելի է, որ չհասկանայ), այն ժամանակ կը վնասես քո ապարէզին:

- Ես իմ փողերից եմ տալու, ես այժմ ոռճիկ եմ ստանում, որը ինձ պէտք չէ:

- Յետոյ պէտք կը լինի:

Միքայէլը սկսեց անելի թախանձել, որ ընդունէ, անպատճառ ընդունէ, անելացնելով, թէ ինքը շատ բանով պարտատու է համարում իրան եւ ցանկանում է մի փոքր ծառայութիւն անել իր բարեկամին եւ շատ պիտի տխրի, եթէ իր առաջարկութիւնը չընդունուի: Եւ յայտնեց, եթէ Ստեփանը չէր ուզում ձրի նուէր ընդունել, կարող է մի ժամանակ ետ դարձնել, երբ ուսումը կը վերջացնէ, երբ ինքը փող կ'ունենայ:

Ստեփանը ուսանում էր բժշկական մասում եւ համոզուած էր, թէ իրան սպասում է լաւ ապագայ, թէ կարող էր մի օր վերադարձնել իր ստացած գումարը: Միւս կողմից՝ նա տեսնում էր, որ Միքայէլի բարերարութիւնը բաւական դիրութիւն կը տար իրան անելի յաջողակ կերպով շարունակել իր ուսումը, որ պահանջում էր անելի ժամանակ եւ անելի աշխատութիւն, մինչդեռ հացի համար եղած երկրորդական պարապմունքները՝ գրկում էին նրան գլխաւոր աշխատութիւնից: Բայց վստիւենում էր Միքայէլին փորձանքի մէջ զցելուց, մանաւանդ, նա ինքը ասաց, թէ աղան առաջուց գրած է եղել մեռնող գործակատարին.

որ արգելե ամէն տեսակ յարաբերութիւն իր որդու եւ Միքայէլի մէջ:

- Դժուար է, Միքայէլ, շատ դժուար է, - ասաց նա:

- Ոչինչ դժուարութիւն չկայ, ես իմ ոռճիկի հետ կարող եմ վարուել, որպէս ես կամենում եմ:

- Բանն այն է, որ չես կարող. միթէ չե՞ս ճանաչում իմ հօրը. դու ոչինչ սեփականութիւն չունես, քո անձն էլ մինչեւ անգամ նրան է պատկանում, քանի որ նրա ձեռքի տակն էս գտնում:

Երկար խօսելուց յետոյ երկու բարեկամները բաժանուեցան, եւ փողի խնդիրը մնաց անվճիռ:

- Դու դարձեալ կը գաս ինձ մօտ, այնպէս չէ՞, - ասաց Ստեփանը նրան ճանապարհ գցելու միջոցին, - ես կը տամ քեզ նոր գրքեր՝ կարդալու համար:

- Կը գամ եւ շուտ-շուտ կը գամ:

Միքայէլը թէեւ խոստացաւ իր ոռճիկը տալ Ստեփանին, թէեւ ամենայն սիրով ցանկանում էր օգնել նրան, բայց մի բան չէր մտածում, թէ որքան դժուար էր իրագործել: Նա իր ոռճիկը չէր ստանում, այլ մնում էր աղայի մօտ անելու համար:

«Որդի, գրում էր նրան Մասիսեանը, ոռճիկը եթէ վեր առնես, ի՞նչ պիտի անես, կը խարջես, կը փչացնես. թող մնայ ինձ մօտ, ես կը պահեմ եւ կը շահեցնեմ քեզ համար, եւ վերջի օրումը մի լաւ թանխառ կը շինեմ, յետոյ քեզ կը տամ»: Հիմա Միքայէլը ի՞նչ եղանակով կարող էր հասկացնել աղային, թէ իր ոռճիկը իրան պէտք էր, թէ կամենում էր ամսէ ամիս ստանալ, որովհետեւ նա ծախսի կարողութիւն չունէր, նրա բոլոր ծախսը, թէ ուտելիքի, թէ հագնելիքի եւ թէ կացարանի համար ստացում էր Մասիսեանի առետրական տնից, որի մասին նշանակուած էր մի որոշ գումար:

Արեւելքում վաճառականը եւ վաճառականութիւնը

միշտ ունեցել են հասարակութեան աչքում պատուաւոր նշանակութիւն: Արեւելեան վէպերի եւ առասպելների մէջ «խոջաների» անունները համարեա խալիֆների անունների շափ յարգալի տեղ են բռնել, որպէս առաքինութեան եւ արդարութեան օրինակներ: Եւ հայերը, որպէս ասիական վաճառականներ, պէտք է անմաս չլինէին այն ազգի յատկութիւններից, որ ունեցել են իրանց հետ յարաբերութիւն ունեցող միւս ազգերն, որպիսիներ եղել են պարսիկները, ասորեստանցիք եւ, մասնաւորապէս, արաբները:

Եւ իրաւ, հայ վաճառականների մէջ դեռեւս մնացել են մի քանի գեղեցիկ սովորութիւններ, որոնք տակաւին չեն կորցրել իրանց նահապետական ձեւը: Դրանցից մէկն է վաճառականի մօտ ծառայող գործակատարի որդեգրութիւնը: Տեսնում ես մի տղայ, շատ անգամ ստոր, աղքատ ընտանիքից, շատ անգամ բոլորովին որբ, մտնում է վաճառականի մօտ. քառական է, որ նրա աղան նկատէ, թէ տղան շնորհք ունի, ընդունակ է առաջ գնալու, սկսում է այնուհետեւ նրա վրայ առանձին խնամք տանել: Թէեւ նշանակում է ոռճիկ, բայց փողը նրա ձեռքը չէ տալիս, պահում է իր մօտ, շահեցնում է, մինչեւ գործակատարը առեւտուրի մէջ անելի վարժուելով՝ զարգանում է եւ այնուհետեւ, իր աղայի օգնութեամբ, իր համար առանձին վաճառականութիւն է սկսում: Աղան միանգամով վճարում է նրա շատ տարիների ոռճիկը, որ իր առեւտուրի մէջ շահեցրել էր, եւ իբրեւ վարձ նրա հաւատարիմ ծառայութեան, իրանից էլ մի բան անելացնում է, եւ նա ունենում է մի դրամագլուխ, որով կարող էր սկսած գործը շարունակել: Նա ստանում է եւ կրեդիտ իր բարերարից, որով հետզհետեւ ընդարձակում է իր վաճառականութիւնը: Այս տեսակ գործակատարները համարում են աղայի որդեգիրները: Աղան իր համար փառք եւ պատիւ է համարում, որ կարողացաւ հասցնել մի «մարդ»: Այդ «մարդը» կոչում

է աղայի «չըրաղ», այսինքն՝ մի ճրագ, որ վառեց աղան մի աղքատ ընտանիքի սեւ օրերին լոյս տալու համար: Եւ ամէն մի աղա այնքան անելի յարգելի է լինում իր հասարակութեան մէջ, որքան շատ թուով հասցնում է «չըրաղներ»:

Բայց Մասիսեանը անելի գործակալան կէտից էր նալում յիշեալ սովորութեան վրայ: Նա էլ իր գործակատարների ոռճիկը, կամ ամբողջապէս եւ կամ մի մասը, իր մօտ էր պահում, խոստանալով շահեցնել եւ վերջը հնար տալ նրանց առանձին առետոր սկսելու: Իսկ այս մի խորամանկ միջոց էր գործակատարին միշտ կապուած պահելու իր հետ կամ միշտ նրա սանձը իր ձեռքում պահելու համար: Ռոճիկը իր մօտ պահելով, Մասիսեանը միշտ ունէր իր ձեռքում մի գրաւական, մի երաշխատրութիւն գործակատարի կողմից, որ ստիպեցնում էր նրան անպայման հնազանդ լինել: Որովհետեւ մի անհաւատարմութիւն նկատածին պէս աղան կարող էր իսկոյն նրան դուրս անել եւ ողորմելի գործակատարի ամբողջ տարիների ծառայութեան վարձը վեր առնել որպէս տուգանք: Եւ շատ անգամ բոլորովին անմեղ մի գործակատարի մեղադրում էր նրա անհաւատարմութեան մէջ եւ կտրում էր ոռճիկը: Եւ դրանով պէտք է բացատրել Մասիսեանի առետորական տան գործակատարների անդադար փոփոխութիւնը:

Վերադառնալով Ստեփանի մօտից, Միքայէլը հե՛նց այն օրը գրեց աղային, խնդրելով, որ իրան թոյլ տայ ամսէ ամիս վեր առնել իր ոռճիկը, պատճառ բերելով, թէ նպատակ ունի գնել վիճակախաղի տոմսակներ եւ իր բախտը փորձել այդ բանի մէջ: Նա ստացաւ մերժողական պատասխան. աղան յայտնում էր, թէ դա «սարսաղութիւն» է, թէ հնքն է նրա բախտը, թէ ամէն բան իրանից պէտք է սպասէ, եւ խորհուրդ էր տալիս իր խրատներին հետեւել, որ վերջը կարողանայ օրինաւոր «մարդ» դառնալ: Այս

պատասխանը սաստիկ գայրացրաց ս թքայելու, « պատ-
րաստ էր յայտնել աղային, թե բոլորովին կը թողնէ իր
գործակատարութիւնը, եթէ աղան չյօժարի ընդունել իր
խնդիրքը: Բայց նա չգրեց: Թէեւ Միքայէլը վերջին
ժամանակներում բոլորովին ճանաչել էր Մասիսեանի
հոգին, թէեւ ամենեւին չէր հաւատում նրա խոստմունքնե-
րին, սչնուամենայնիւ, նրանից հեռանալ եւս չէր կարող,
ոչ այն պատճառով, որ գուցէ կը գրկուէր աղայի մօտ
ունեցած իր փողերից, ո՛չ, բայց կար մի առանձին պատ-
ճառ, որ կապում էր նրան որպէս Մասիսեանի ընտանիքի,
նոյնպէս եւ նրա գործերի հետ: Միքայէլը դեռեւս չէր մո-
ռացել ծաղիկների այն փունջը, որ ձգեցին նրա սալակի
մէջ, երբ նա հեռանում էր Մասիսեանի տնից...

Բ.

Միքայէլը կենում էր Մոսկուայի բիրժայից ոչ այն-
քան հեռու մի գերմանացի աղքատ ընտանիքի մէջ, ուր
տուել էին նրան մի փոքրիկ սենեակ, ուտելիքը եւ սպասա-
տրութիւնը իրանց վրայ ընդունելով: Փոքրիկ, կոկիկ բնա-
կարանը իր հասարակ եւ միշտ մաքուր պահուած կարա-
սիներով բոլորովին համապատասխանում էր Միքայէլի
համեստ բնատրութեանը: Այստեղ հանգիստ եւ ազատ էր
զգում նա իրան եւ երբեմն, նստած չուսամուտի հանդէպ,
նայում էր դէպի փողոցէն անցնող խայտաճամուկ ամբո-
խի հոսանքը, տեսնում էր իր առջեւը շարուած ահագին
տները եւ զարմանում էր, երեսակայելով, թէ ինքը գտնուծ
է մի կախարդուած աշխարհում, որ իր համար նոր էր, որ
իր համար անձանօթ էր: Այսպիսի բոյակները շատ անգամ
նրան յիշել էին տալիս հարեւնիքը. նրա միտքը թռչում էր
հեռու եւ հեռու, դէպի Արաքսի ափերը, տեսնում էր այն-
տեղ իրան հովուական ցուպը ձեռին, տրեխները հագած,

ահագին մորթե գդակը գլխին, քշում էր գառները դեպի խոտաւէտ արօտամարգերը: Ի՞նչ մեծ տարբերութիւն անցեալի եւ ներկայի մէջ, հովի Կալոյի եւ բորսայի հերոս Միքայէլի մէջ:

Մի երեկոյ յայտնուեցաւ նրա մօտ Ստեփանը, որ բերում էր իր հետ մի ահագին կապ գրքեր: Աս դրեց սեղանի վրայ իր բեռը եւ ընկաւ բազկաթոռի մէջ: Պատանին սաստիկ յոգնած էր երեւում, բայց նրա գունաթափ դէմքը փայլում էր ուրախութեամբ: Միքայէլը պատմեց նրան, թէ ինչ պատասխան ստացաւ աղայից իր ոռհիկի մասին:

- Ես ուրիշ կերպ չէի սպասում,- պատասխանեց Ստեփանը արհամարհանքով,- այդ ոչինչ, մօտ եկ, քեզ ցոյց տամ, թէ ինչ գրքեր են դրանք:

Միքայէլը մօտեցաւ գրասեղանին եւ աշակերտի հետաքրքրութեամբ սկսեց նայել գրքերի վրայ:

- Դրանից,- ցոյց էր տալիս Ստեփանը թերթելով գիրքը,- դու կը ծանօթանաս ֆինանսական եւ բանկային գործառնութեանց հետ, այդ միւսը քեզ կը ծանօթացնէ զանազան տեսակ հում բերքերի հետ, որ արդիւնաբերում են այլեւայլ երկրներում, իսկ այդ երրորդից կը ծանօթանաս գործարանների եւ առհասարակ գործարանական արհեստագործութեան հետ: Բայց այդ չորրորդը մի գեղեցիկ վեպ է՝ կարդա՛, երբ կը ձանձրանաս առաջիններից՝ դա կը կրթէ քո հոգին եւ ճաշակը:

Միքայէլը ուրախ-ուրախ վեր էր առնում դեռ չկտրուած գրքերը, նայում էր եւ կրկին դնում գրասեղանի վրայ:

- Մոռացալ ասել քեզ,- շարունակեց Ստեփանը,- ես արդէն թոյլտուութիւն ստացայ քո մասին, որ իբրեւ ազատ լսող դու կարողանաս յաճախել այստեղի առեւտրական դպրոցը, շաբաթը երկու անգամ, ժամանակ կ'ունենա՞ս:

- Ծաբաթը երկու անգամ,- կրկնեց Միքայէլը մտածելով,- ինչու չէ, ժամանակ կ'ունենամ:

գամ քեզ կը տանեն եւ կը յանձնեն դպրոցի տեսուչրս:

Նա վեր կացաւ:

- Յտեաութիւն, առաւօտեան ութ ժամին քեզ մօտ կը լինեն:

- Ո՞ր եւ շտապում, մի փոքր սպասիր, իսկոյն թէյ կը տան,- խնդրում էր Միքայէլը:

- Չեմ կարող, ինձ մի քանի տեղ եւս պէտք է անցնել:

Նա հեռացաւ:

- Որքա՛ն բարի է նա,- մտածում էր Միքայէլը Ստեփանի հեռանալուց յետոյ,- բայց որքան բարի է, այնքան էլ հպարտ է: Ես ձրի չպիտի ընդունեն նրա բարերարութիւնը, մեր երկուսի վիճակը շատ նման է միմեանց. նա փողի աղքատ է, իսկ ես՝ կրթութեան: Պէտք է լրացնենք մէկս միւսի կարօտութիւնը. եթէ նա ինձանից ոչինչ ծառայութիւն չի ընդունի, որանով կը վիրաւորէ ինձ եւ առիթ կը տայ ինձ եւս չընդունիլ այն հոգատարութիւնը, որ նա ունի իմ մասին: Բայց ի՞նչ եղանակով օգնել...

Վերջին հարցը Միքայէլին մտատանջութեան մէջ ձգեց: Նա չէր ցանկանում անազնի լինել, եթէ ոչ շատ հեշտ էր ամէն տարի մի չորս կամ հինգ հարիւր ռուբլի տալ Ստեփանին եւ այնպէս անցկացնել Մասիսեանի հաշիւների մէջ, որ նա ոչինչ չհասկանար: Բայց կամենում էր իր սեփական փողից տալ եւ այդ փողը նա չունէր: Նրա ռոճիկը, որպէս նրա անձը, աղան ցանկանում էր իր ձեռքում պահել:

- Ես պէտք է ցուց տամ այդ յիմար ծերուկին, որ նրա տուած ռոճիկի կարօտութիւն չունենմ, որ ես ուրիշ կերպով էլ կարող եմ փող վաստակել,- մտածեց նա եւ մօտեցաւ գրասեղանին, սկսեց գրել մի նամակ:

Միքայէլը Մոսկուայի բիրժայի վրայ այնքան անուն, այնքան վարկ եւ հաւատարմութիւն էր ստացել, որ

վաճառականներից շատերը, որոնք այնտեղ գործակատարներ չունեին, առաջարկում էին նրան կոմիսիոնով զանազան յանձնարարություններ կատարել: Նա հաշտում էր, որ այս կերպով կարող էր բառական գումար վաստակել, բայց որպեսզի իր աղպից ծածուկ չմնայ, յայտնեց նրան նամակով:

Այս նամակի ոճը եւ մտքերի արտայայտութեան ձեւը այլեւս չէին պայմանաւորում ծառայողի երկչոտ եւ խոնարհական ոգու ներշնչութեամբ, նա բովանդակում էր իր մէջ ազատ եւ անկախ մարդու խօսքը: Միքայէլը յայտնում էր, թէ ամէն կողմից իրան առաջարկում են զանազան առեւտրական յանձնարարություններ կատարել կոմիսիոնով, թէ ինքը կարող էր բոլորի պահանջներին բաւականութիւն տալ առանց Մասիսեանի գործի ընթացքը թուլացնելու կամ նրա շահերին վնասելու: Գոյացած արդիւնքի մասին նա յայտնում էր, թէ մի մասը ինքը կը վեր առնի, որպէս իր աշխատութեան վարձատրութիւն, իսկ միւս մասը կը մտցնի Մասիսեանի հաշուի մէջ, որպէս նրա օգուտը: Նամակը վերջացնում էր, անելացնելով, եթէ աղան կ'ընդդիմանար իր այս ձեռնարկութեանը, այն ժամանակ ինքը ստիպուած կը լինի հրաժարուել նրա գործակատարութիւնից եւ իր համար առեւտրական ազատ կոմիսիոնների պաշտօն կատարել:

Մասիսեանին սկզբում վրդովեցրուց այս նամակը, առաջին անգամ էր, որ նրա գործակատարը, նրա ստրուկը վստահանում էր նրա հետ այս աստիճան համարձակ լինել: Բայց ի՞նչ կարող էր անել: Գործը դժուար տեղ էր հասցրել: «Ես գիտէի, մոնչում էր նա, որ այն անիծածը կը լրբացնէ նրան»... Այս խօսքերով ակնարկում էր նա Ստեփանին, մտածելով, թէ անկարելի էր, որ Ստեփանը հանգուցեալ գործակատարի մահից լետոյ յարաբերութիւն չսկսէր: Միքայէլի հետ նրանից փող պոկելու նպատակով:

Բայց նրա վրդովմունքը մի փոքր մեղմացաւ, երբ ատելի լաւ մտածեց նամակի բովանդակութեան վրայ: Մասիստանը այն տեսակ մարդերից էր, երբ շատ կար աչքի առջեւ, նա միւս վիրատրանքները շուտով մոռանում էր: Միքայէլը յայտնում էր, որ իր կոմիսիոներութիւնից գոյացած արդիւնքի մի մասը կ'անցկացնէ աղայի հաշուի մէջ. ինչո՞ւ գրկել իրան այդ օգտից: Բայց միւս կողմից՝ աղան մտածում էր, որ Միքայէլը ինքն էլ կը շահուի, ինքն էլ փողի տէր կը դառնայ, այդ նրան հաճելի չէր կարող լինել, որովհետեւ նա սիրում էր իր գործակատարներին միշտ աղքատ տեսնել եւ աղքատութեան մէջ պտոտում էր նրանց հնազանդութիւնը: Ի՞նչպէս պէտք էր հաշտեցնել այդ երկու ծայրերը: Իրան գրկել՝ օգուտից, որ նա էլ գրկուած լինի, վնդեց Մասիստանը: Այդ անկարելի էր. Միքայէլը յայտնում էր, եթէ աղան չհամաձայնուի իր պայմանների հետ, ինքը ստիպուած կը լինի հրաժարել նրա գործակատարութիւնից եւ իր համար առանձին գործ սկսել: Բայց կորցնել Միքայէլի նման մի գործակատար, դժուար էր աղայի համար. ոչ ոք չկար, որ նրա տեղը բռնէր: Մասիստանը ակամայից յայտնեց իր յօժարութիւնը, բայց մտքումը դրեց իր ժամանակին ուրիշ կերպով պատժել նրան...

Որքան Միքայէլի նամակը խիստ էր, այնքան աղայի նամակը մեղմ էր: Նա յայտնում էր իր հայրական ուրախութիւնը նրա յառաջդիմութեան մասին, բարեմաղթում էր ատելի եւս յաջողակ եւ բախտաւոր լինել, թէ իր համար պարծանք էր համարում, որ «իր հացքուած» աշակերտը վերջապէս «մարդ» է դառնում, եւ ասարտում էր նամակը, խորհուրդ տալով, որ Միքայէլը ատելի լաւ կ'անէ, եթէ իր կոմիսիոներութիւնից գոյացած արդիւնքից այն մասն եւս, որ իրան է պատկանելու, մտցնէ աղայի անտրտական գործի մէջ եւ վերջը տոկոսով միասին ստանայ իր ոռնիկի հետ, երբ աղան նրա համար մի առանձին անտրտական տուն կը բաց անէ:

- Դու ինձ այլևս չես կարող խաբել,- ասաց ժպտալով Միքայելը, երբ կարդաց աղայի նամակի վերջին տողերը. ես քեզ արդեն ճանաչում եմ:

Գ.

Միքայելի աշխատությունները այժմ արևի ծանրացան. նա բացի Մասիսեանի գործերից կատարում էր այժմ ուրիշ վաճառականների բազմաթիւ յանձնարարություններ, շաբաթը երկու անգամ յանահում էր առևտրական դպրոցը դասեր լսելու, առիթ էր գտնում այս եւ այն գործարանները տեսնելու եւ նրանց կազմակերպութեան հետ ծանօթանալու, իսկ տանը պարապում էր ընթերցանութեամբ եւ շատ փոքր ժամանակ ուներ հանգստանալու: Այս բոլորը այնքան խորթ, այնքան օտարոտի էին երեսում տեղային հայ վաճառականներին, որ Միքայելի վարմունքը ընդհանուր խօսակցութեան եւ բամբասանքի նիւթ էր դարձել նահանձոտների բերանում: Մի քանիսը առանձին նամակներով յայտնեցին աղային, թէ ինչ «մոլությունների» մէջ էր ընկել նրա գործակատարը: Բայց աղան ուշադրութիւն չդարձրեց նրանց մատնություններին, երբ Նոր Տարուայ սկզբում ներկայացրած ընդհանուր հաշուի ցուցակի մէջ գտաւ մի խոշոր թուանշան՝ 5000 ոտքի, որ Միքայելը բաժին էր հանել աղային իր կոմիսիոներական գործակատարութեան արդիւնքից: Նա ստանում էր աղայից ոոճիկ 1000 ոտքի միայն եւ նրա բոլոր գործերը կատարելուց յետոյ 5000 ոտքի օգուտ էր տալիս, ինչո՞ւ չպիտի գոհ լինէր աղան, երբ շատ էլ ցանկանար, դարձեալ չէր կարող ոչինչ ճնշում գործ դնել Միքայելի վրայ, որ այժմ մի կերպ անկախ դիրք էր հիմնել իր համար:

Մոսկուայում կային ամէն կողմից հայ վաճառականներ. Հաշտարխանից, Նոր Նախիջեւանից, Թիֆլի-

սից, Ղարաբաղից, Երևանից, Ագուլիսից եւ մինչեւ անգամ Թարիզից: Դրանց օրուայ ամէն մի ժամում կարելի էր գտնել բիրժայի առջեւ, թէեւ բիրժան փակուած լինէր, թէեւ գործը այնտեղ դադարած լինէր: Որպէս մոլեռանդ բրահման, հայ վաճառականը երբեք չէ հեռանում այդ առեւտրական տաճարից եւ մի առանձին զուարճութիւն է զգում, նայելով նրա փակուած դռների վրայ: Բայց Միքայէլը սովորութիւն չունէր յայտնուել այնտեղ կէսօրից յետոյ, երբ գործը դադարած էր, եւ այդ շատ բարկացնում էր վաճառականներին, որ վերագրում էին նրա հպարտութեանը: Բայց նա, առհասարակ, խորշում էր այդ վայրախօս եւ դատարկապորտ հասարակութիւնից, որ մի ուրիշ զբաղմունք չէր ճանաչում, որ իր հայկական նեղ շրջանից չէր դուրս գալիս եւ, հաւաքուելով այնտեղ, կամ զբաղուած էին լինում կոշտ-կոպիտ կատակներով եւ կամ կեղտոտ բամբասանքներով էին պարապում: Հայ վաճառականը շնորհք չունի, որ իր ժամանակը այնպէս կարգադրէ, որ գործի ժամանակը գործ կատարէ, հանգստութեան ժամանակը հանգստանայ, իսկ պարապ ժամանակը մի ուրիշ բան սովորէ: Բացի իր ծանօթ վաճառականութիւնից, ոչ մի ուրիշ գործ չէր հետաքրքրում նրան. բացի իր հայկական նեղ շրջանից, նա մի օտար հասարակութիւն չէ ճանաչում: Եւ այդ է պատճառը, որ նա միշտ մնում է միակողմանի, անտաշ, անկիրթ եւ ուր որ գնում է, դարձեալ վերադառնում է իր հայրենիքը նոյն ոգով, նոյն սրտով եւ նոյն բնատրութեամբ, որպէս դուրս էր եկել:

Մոսկուայում, որպէս ամէն տեղ, մի երկրի հայ վաճառականը սաստիկ աստելութիւն ունէր դէպի մի օտար երկրացիներին հանրապէս, օրինակ, դարաբաղցիներն աստում էր գոկին, գոկը՝ թիֆլիսեցուն եւ այլն: Իսկ միեւնոյն երկրի վաճառականը աստում էր իր երկրացուն մասնատրապէս, օրինակ, մի հաշտարխանցի միւս հաշտարխանցուն չէր

կարող համբերել: Ամէն մէկը պատրաստ էր վնասել իր ընկերին, թէև գիտեմար, որ օտարին 10 կոպէկ վնաս տալով ինքը 20 կոպէկ պիտի վնասուէր: Խօսքի անկեղծութիւն չկար նրանց մէջ. բոլորը մէկմէկու խաբում էին, թէև բոլորն էլ ցոյց էին տալիս միմեանց սաստիկ մտերմութիւն: Դատարկ կեանքը, անգործութիւնը շինել էր նրանցից մի տեսակ վայրահաջներ, որ մինը միւսին կծելու սովորութիւն ունէր:

Տեսնում ես, հայ վաճառականների հասարակութիւնը խմբուած է բիրժայի առջեւ, ամէն տեսակ ապիական եւ երոպական հագուատներով. նրանք բարձր ձայնով խօսում են, ծիծաղում են, հոհոում են, ամենեւին չննդուելով, թէ իրանց վրայ կարող էին ուշադրութիւն դարձնել, թէ հրապարակի վրայ այդ անվայելուչ էր: Նրանք պատմում են միմեանց զանազան տեսակ անեղոտներ կամ պատահած անցքեր, որ ցոյց են տալիս ամէն մի երկրացու յատկութիւնը:

- Գիտե՞ք, մի անգամ «ժառագարդի» տօնին գնացել էինք եկեղեցի,- պատմում էր մի զոկ խորամանկ դէմքով եւ շիլ աչքերով,- երբ ժամը վերջացաւ, դուրս եկանք եկեղեցու բակը, այնտեղ խմբով կանգնած, մտիկ էինք տալիս կնիկներին, մին էլ տեսնենք, բոլոր զոկերը մօտեցան դարաբաղցի պարոն Ն...ին եւ, նրա ձեռքը բռնելով, ասեցին. «Շնորհաւոր տօնակատարութիւն»: Ղարաբաղցին զարմացած հարցուց. «Ի՞նչ տօնախմբութիւն, այսօր իմ տօնը չէ»: «Ի՞նչպէս չէ,- ասաց մի զոկ,- դու չե՞ս իմանում, որ այսօր Յիսուս Քրիստոսը էջի վրայ նստած Երուսաղէմ մտաւ»:

Բոլորը ծիծաղում, հոհոում են զոկի լիմար սրախօսութեան վրայ, որովհետեւ զարաբաղցուն էջ մականուն էին տալիս, եւ Քրիստոսը էջով էր Երուսաղէմ մտել, ուրեմն այն օրը պէտք է զարաբաղցու տօնախմբութիւնը լինէր:

- Մխալում էք,- ասում է մի վիրաւորուած դարաբաղցի,- այդ անունը ի գուր էք կայցրել մեզ. հայերի մէջ ամենախելօքը էի դարաբաղցին է, թէւ նա զոկի սատանութիւնը չունի. բայց սատանան երբեմն երկու ոտքով է թակարդի մէջ ընկնում: Լսեցէք, ձեզ պատմեմ, թէ ինչ պատահեց մի անգամ մի զոկի հետ այստեղ:

- Պատմեցէք, պատմեցէք,- խելի է լինում ամէն կողմից:

- Մի անգամ մի զոկ ծախել էր մի ոսի 100 հակ բամբակ,- ասաց դարաբաղցին,- ցոյց տալու համար նա բաց արեց մի քանի հակեր, որոնք, ի հարկէ, մաքուր տեսակիցն էին. մի ուրիշ զոկ, զոկերի սովորութեանը համեմատ, մատնեց ընկերին, մուշտարուն յայտնելով, թէ բոլոր հակերը ցոյց տուած օրինակի համեմատ չեն: Մուշտարին ստիպուեցաւ բաց անել տալ ուրիշ շատ հակեր. Տէր Աստուած, ի՞նչ ասես չէր դուրս գալիս հակերի միջից. մաշուած աւելներ, փայտէ կտորած գդալներ, հին քօշեր, փալասի կտորներ եւ յանկարծ դուրս է գալիս մի հակի միջից էշի մի ահագին փալան: Այս անգամ ոուսը այլևս համբերել չկարողացաւ եւ դառնալով դէպի զոկը, ասաց. «Այդ երեւի ձեր հօր վերարկուն է»... Չոկը առանց կարմրելու պատասխանեց. «Իմ հայրը մեծ օջախի որդի է», «Եթէ նա էշ լինէր, ես այսքան ապրանք չէի ունենայ»:

Չոկերը բաւական կոտորուեցան դարաբաղցու պատմութիւնով, բայց դարձեալ աշխատում էին հատատել, թէ իրանց հայրենակցի արածը մի խելօքութիւն էր, թէ էշի հին փալանը ոչինչ արժէք չունի, բայց եթէ նրան յաջողուէր բամբակի տեղ անցկացնել, բաւական կը շահուէր եւ այլն, եւ միեւնոյն ժամանակ պնդում էին, թէ էշ մականունը միմիայն դարաբաղցուն է յատկանիշ, եւ իրքեւ փաստ պատմում էին գանազան անեկդոտներ:

- Մի անգամ սաստիկ կարկուտի ժամանակ,- ասում

էր մի զոկ,- Ղարաբաղում գիղացիները հաւաքում են, սանելով, թէ մեր արտերին ինչ լինում է, թող լինի, գնանք գոնէ տանտետերի արտը ազատենք: Եւ ամէն մէկը վեր է առնում իր տնից, որը մի փալաս, որը մի կապերտ, որը մի եորդան, որը իր եսփունջին, վազում են դէպի տանտետերի արտը եւ փոում են նրա վրայ. ցորենի հասկերը գիղացիների ոտքի տակ ջարդում են, տրորում են եւ գետնին հաւասար են դառնում: Այդ էշութիւն չէ՞,- հարցնում է զոկը՝ դառնալով դէպի Ղարաբաղին:

- Բայց այն մտացե՛լ էք,- պատասխանում է Ղարաբաղցին,- որ զոկը պանիրը դնում է բանկայի մէջ, դրսից հացը քսում է բանկային եւ ուտում, երեսակայելով, թէ պանիր է ուտում: Մի անգամ որդին գալիս է, տեսնում է դուքնի դուռը փակ է, հացը քսում է դրանը եւ այնպէս ուտում. հայրը վրայ է հասնում. «Ի՞նչ ես անում», հարցնում է նա: «Պանիր եմ ուտում, հայր», պատասխանում է որդին: «Փչացած, չէի՞ր կարող համբերել, մինչեւ ես գալի, հիմա բոլոր պանիրը կերած կը լինես», ասում է հայրը եւ սկսում է որդուն ծեծել:

Յետոյ պատմում են այն առակը, թէ ինչպէս Ղարաբաղցի գիղացիները «ղավորման» ցանել էին արտումը, որ ոչխար բուսնէր, եւ քանի օրից յետոյ գնացել, տեսել էին, որ մրջիմները հաւաքուել են ցանուած զավորմայի վրայ, եւ ուրախանալով ասել էին. «Հիմա որ պատիկ են այսքան են, երբ մեծանան, ոչխարի սուրուներ կ'ունենանք»:

Նոյն միջոցին մի հաշտարխանցի մէջ է մտնում, կամենում է խօսել:

- Դու սուս կա՛ց,- ասում են նրան,- հաշտարխանցին հէնց որ խօսեց, զալմաղալ կը սարքէ. հաշտարխանցին միշտ «պրաշնակիան» ծոցումը պատրաստ ունէ: Մի անգամ մի հաշտարխանցի գտնում է մի ծրար լիքը թղթադրամով. «Փո՛ւ,- ասում է,- ես կարծում էի կոռի թղթեր են»:

Նոր նախիջեւանցին կամենում է պաշտպանել հաշտարխանցուն:

- Դուք երկուքդ մի հարազատ հօր որդիք էք,- պատասխանում են նրան,- այն զանազանութեամբ միայն, որ հաշտարխանցին ի ստակ ուսացել է, բայց նոր նախիջեւանցին դեռ ոչ ուս է, եւ ոչ՝ թաթար:

Մէջ է մտնում թիֆլիսեցին:

Նրան ասում են՝ վրացին խօ խելք չունի, բայց թիֆլիսեցին մի հաւի խելք ունի: Մի թիֆլիսեցի Կ.Պոլսում շատ էր ցանկանում կարմիր լոբի ուտել եւ չէր գտնում. ընկերները նրան ծաղրելու համար առնում են մի քիչ սպիտակ լոբի, ներկում են եւ տալիս են նրան. լոբին տաք ջրի մէջ իր ներկը կորցնում է եւ կրկին առաջին գոյնն է ստանում: Միս օրը թիֆլիսեցին գրում է իր կնոջը. «Այստեղ կարմիր լոբին շատ վատն է, հէնց որ ջրի մէջ գցում ես, սպիտակում է»:

Այս տեսակ յիմար կատակներ էին մեր վաճառականների ամե՛նօրեայ խօսակցութեան առարկան, երբ հաւաքում էին բիրժայի առջեւ կէսօրից յետոյ, այս տեսակ դատարկախօսութիւններով նրանք մաշում էին իրանց ժամանակը: Մի մարդ, որ չէր երեւում նրանց մէջ, դա էր Միքայէլը:

Գ.

Մոսկուայի հայ վաճառականը առհասարակ իրան հեռու է պահում հայ ուսանողներից, որոնք մեծ բազմութեամբ գտնում են այդ քաղաքում, թէեւ ուսանողը նրա բարեկամը կամ մօտ ազգականը լինէր: Վաճառականը ատում է ուսանողի ուրախ եւ վառնող հասարակութիւնը, որը շատ անգամ նրանից փող է առնում, երբեք վերադարձնելու մասին չմտածելով: Միայն Միքայէլն էր, որ յա-

բաբերութիւն ունէր ուսանողների հետ եւ Ստեփանի միջոցով շատերի հետ ծանօթ էր: Ինչպէս նրա հօրեղբայր Աւետը գիղացիների մօտ այնքան շարճանք էր վայելում, որ բոլորը նրան «ապեր» էին կոչում, այնպէս էլ Միքայէլը միեւնոյն կոչումն էր ստացել ուսանողներից: Հարկատր էր բարեգործական նպատակով մի ներկայացում տալ, հարկատր էր մի աղքատ կամ հիւանդ ուսանողի համար հանգանակութիւն հաւաքել. «Դիմենք ապորը,- ասում էին ուսանողները,- նա վաճառականներից մի բան կը գջլէ»:

Մի գիշեր Միքայէլի փոքրիկ սենեակը սովորականից աւելի կենդանացած էր, հաւաքուած էին մի քանի երիտասարդ վաճառականներ, ծխում էին եւ խօսում էին: Արագի աղօտ շատախղները հազիւ լուսաորում էին փոքրիկ սենեակի մատախտղը, որ թանձրացած էր ծխից եւ թէյի մեքենայից բարձրացող շոգիներից, որը եսի էր գալիս սեղանի վրայ: Ինքը, Միքայէլը, ածում էր գաւաթները եւ մատուցանում էր իր հիրերին:

- Ինչ որ ասում ես, ասա, քեզ մօտ միշտ տխուր է լինում,- ասաց Միքայէլին հիրերից մէկը:

- Ինչո՞ւ,- հարցրուց նա ժպտալով:

- Նրա համար, որ ոչ կարտ կայ, ոչ նարդի կայ, մի խօսքով՝ խաղալու ոչինչ չկայ:

- Խաղացէք, ձեզ ո՞վ է արգելում:

- Ի՞նչպէս խաղանք, երբ դու չես խաղում:

- Ես էլ կը մասնակցեմ:

- Փողով: Մենք առանց փողի չենք խաղում:

- Եւ մեծ փողով,- մէջ մտաւ հիրերից մի ուրիշը:

- Ինչո՞ւ անպատճառ մեծ փողով, երբ ժամանակ անցկացնելու համար է,- պատասխանեց Միքայէլը:

- Ժամանակ անցկացնելը ո՞րն է,- խօսեց առաջինը արհամարհանքով,- մեզ մօտ ամէն գիշեր հազարներ են խաղում:

Դուրսը բաց եղաւ, խօսակցութիւնը ընդհատուեցաւ: Մի պատանի, կանգնած շէմքի վրայ, ձայն տուեց իր ընկերներին.

- Մտէք, նրանք շատ են այստեղ... Վերջապէս գտանք...

Ներս մտան երեք ուսանողներ: Նրանցից մէկը դրեց սեղանի վրայ մի թերթ թուղթ եւ, դառնալով դէպի Միքայէլի հիրերը, խօսեց ճառական եղանակով.

- Պարոններ, այդ նուիրատուութիւնը մի այնպիսի բարի նպատակի համար է, որ ամէն մի հայ, որի սրտումը մնացել է զգացմունքի մի կաթիլ անգամ դէպի տանկաստանցի մեր եղբայրները, դէպի նրանց կրած հարստահարութիւններն ու տառապանքը, չպիտի զլանայ իր օժանդակութիւնը, ուստի խնդրում եմ՝ ձեզանից ամէն մէկը, որքան կարող է, թող ստորագրէ:

Կարծես վաճառականների գլխին սառը ջուր անեցին:

- Է՛հ, զահլա տարան իրանց ստորագրութիւններով...- ասաց նրանցից մէկը՝ գլուխը մի կողմ շրջելով:

- Մենք ո՞ր... տանկաստանցին ո՞ր...- խօսեց միւսը արհամարհանքով,- մեր երեխեքի դարդը չենք կարողանում քաշել:

- Ի՞նչ բանի համար է ստորագրութիւնը,- հարցրեց մի ուրիշը կասկածատր կերպով:

Ուսանողները մնացին շուարած:

- Միեւնոյն է ձեզ, թէ ինչ բանի համար է,- պատասխանեց նրանցից մէկը վշտացած ձայնով.- բայց բանի որ դուք այսպէս դառն կերպով ընդունեցիք մեր առաջարկութիւնը. կարծեմ հարկատր էլ չէ, որ իմանաք, թէ ինչ բանի համար է:

Միքայէլը ոչինչ չխօսեց. նրան լայտնի էր իր հիրերի անտարբերութիւնը:

Ուսանողները հետացան: Միքայելը գնաց նրանց ճանապարհի գցելու:

- Ահա մեր դրամատերերը՝ մեր նիսթական զօրութիւնը, ի՞նչ կարելի է յուսալ այդ անսիրտ դիակներից...- ասաց ուսանողներից մէկը:

- Փօ՛, գրողը տանէ ձեզ...

Նրանք հասան սանդուղքներին, որ ցած էր տանում դէպի տան գլխատը մուտքը: Այնտեղ Միքայելը հարցրեց.

- Ի՞նչ նպատակի համար է ստորագրութիւնը:

Ուսանողները մտածութեան մէջ ընկան, եւ բուռնաբան լուրջութեան յետոյ նրանցից մէկը պատասխանեց.

- Դա մի գաղտնիք է... բայց ձեզնից ծածկել պէտք չէ... դուք մերն էք... Գիտեք, որ Կ.Պոլսի պատրիարքի նստիրակներից մէկն արդէն գտնում է Պետերբուրգում, իսկ միւսը՝ Լոնդոնում³, Տաճկաստանի հայոց խնդիրը մի մագից է կախումած: գործելու ժամանակ է. մենք պատրաստում ենք մի երիտասարդ արտասահման ուղարկելու համար, որ այնտեղ պրոպագանդա անէ մամուլի միջոցով:

Միքայելի դէմքը ընդունեց խիստ ուրախ արտայայտութիւն:

- Դա շատ գեղեցիկ միտք է, - ասաց նա: - Ո՞վ է գնացողը:

- Ձեր բարեկամը, պարոն Ս. Մասիսեանը:

- Չարմանում եմ, որ նա այդ մասին ինձ ոչինչ չէ յայտնել:

- Նա չափազանց ծածկամիտ մարդ է: Նա ցանկանում էր, որ դուք գիտեճայիք յետոյ, երբ ինքը գնացած կը լինէր:

- Այդ միեւնոյն է, - խօսեց Միքայելը, - ասեցէք Ստեփանին, թող ինձ մօտ մտնէ, ես կը կարգադրեմ՝ ինչ որ պէտք է նրա ճանապարհորդութեան համար:

Ուսանողները սեղմեցին Միքայելի ձեռքը եւ հեռա-

ցան: Վերադառնալով իր հիւրերի մօտ, Միքայէլը նրանց ոչինչ չչայտնեց, բայց շատ վրդովուեցաւ, որ նրանք տակաւին ծաղրում էին ուսանողներին եւ տակաւին պախարակում էին նրանց վարմունքը:

- Երեւի ջիբների խարջուխը պրծել է,- ասում էր մէկը:

- Իրանք քաղցած մեռնում են, բայց տաճկաստանցիների դարդն են քաշում,- ասում էր միւսը:

- Ախար հանգստութիւն չունենք այդ մուրացկանների ձեռքից,- խօսեց մի ուրիշը.- քանի օր առաջ մօտեցնում են մի թերթ, «ստորագրեցէք մի բան,- ասում են,- յօգուտ Ալաշկերտի գաղթականների»: Հէնց որ լսեցի, իծաներս հաւաքուեցան, բերանս բաց արեցի. տօ՛ հեռացէք, ասեցի, ձեր էլ... ալաշկերտցու էլ...

Միքայէլը այլեւս համբերել չկարողացաւ:

- Զէ կարելի այսպէս անգթութեամբ վերաբերուել դէպի ազգային գործերը,- սասց նա վրդովուած ձայնով.- ազգի իրաքանչիւր անդամը պարտաւոր է իր կարողութեան չափով նպաստել ընդհանրութեանը. մենք փող ունենք, պէտք է փողով օգնենք, նրանք (ուսանողները) խելք ու գիտութիւն ունեն, պէտք է խօսքով օգնեն. մի ուրիշը սիրտ ունի, պէտք է զօրաւոր բազուկներով օգնի. ամէն մի հայ իր ունեցումածքից ջպիտի խնայէ, եւ երբ բոլորը այսպէս կը վարուեն, այն ժամանակ տաճկաստանցի հայը կարող կը լինի ազատ շունչ քաշել:

- Լաւ, լաւ,- նրա խօսքը կտրեց հիւրերից մէկը,- ազգային գործերը մի կողմ դրէք, մենք մեր բանի վրայ մտածենք: Բերէք կարտերը

- Ես, իրան ասեմ, այժմ խաղալու ամենեւին ախորժակ չունեմ,- պատասխանեց Միքայէլը:

- Այդ խօսքով կամենում էք ասել, թէ վեր կացէք եւ գնացէք: Մենք այստեղ քարոզներ լսելու համար չենք եկել,- խօսեց հիւրերից մէկը կանգնելով:

- Եթէ իմ տունը ձեզ ձանձրացնում է, համեցէք, ձեզ գոռով այստեղ ոչ ոք չի պահում:

Հիրերը դժգոհութեամբ հեռացան. մնացին նրանցից երկուսը միայն: Դրանք երիտասարդ վաճառականներ էին, այն տեսակետներից, որոնք թէև մի բան հասկանում են, բայց դեռ նահապետական պատկառանքով համարձակութիւն չունեն հակառակել իրանցից հասակատրների, թէև վերջինների յայտնած միտքը բոլորովին սխալ կամ վնասակար լինէր, եւ այս պատճառով բոլոր խօսակցութեան ժամանակ նրանք լուռ էին: Բայց երբ մեծակ մնացին Միքայէլի հետ, լեզուները բացուեցան:

- Այս, որքան մեռած, որքան անկարեկից սրտեր ունեն այդ մարդիկը,- ասաց նրանցից մէկը,- ոչինչ չէ գրաւում նրանց, ոչնչով չեն հետաքրքրում, ինչ որ իրանց շահերի կամ իրանց գործերի սահմանից դուրս է: Ազգ, ազգակից եւ ընդհանուր մարդկութիւնը դրանց համար նշանակութիւն չունեն, երբ նրանցից որեւիցէ օգուտ չեն սպասում, եւ ամէն բանի վրայ նայում են առեւտրական կէտից:

Միքայէլը, որ նույն րոպէում խիստ գրգռուած դրութեան մէջ էր գտնուում, վեր բարձրացաւ դիվանից, որի վրայ պառկած էր, եւ բաւական տաք կերպով պատասխանեց.

- Գոնէ այսքանը գիտե՞նային, գոնէ օրինաւոր առեւտրականներ լինէին, բայց հաւատացնում եմ ձեզ, որ այդ էլ չգիտեն: Հին սերունդը անելի լաւ էր տանում իր առեւտրական գործերը, քան թէ նորը, որը զանազանում է այսքանով միայն, որ իր հայրերի ասիական փափախի տեղ կրում է եւրոպական շլեպա, առանց եւրոպացու գլուխը ունենալու: Հին սերունդը թէև տգէտ էր, թէև խիստ սահմանափակ տեղեկութիւններ ունէր վաճառականութեան մասին, բայց գոնէ այնքան յանդուգն չէր, որ առեւտուր սկսէր իրանցից անելի հմուտ ազգերի հետ. նա ընտրում էր այնպիսի ժողովուրդներ, որ իրանից անելի

տգէտ էին եւ կարողանում էր խաբել նրանց: Բայց նոր սերունդը այդ զգուշութիւնն էլ չունի եւ, չնայելով իր տգիտութեանը, սկսել է առեստոր անել ատլի վարժուած եւ ատլի հմտութիւններ ունեցող ազգերի հետ (եւ ինչո՞վ կարող է մրցութիւն անել) եւ դրա համար էլ միշտ խաբում է, միշտ կորցնում է: Նա գործ ունի երոպացու հետ, առանց նախապէս երոպացու խորամանկութիւններին տեղեակ լինելու:

Միքայէլի դատողութիւնները խիստ երեւեցան, եւ նրա երիտասարդ հիւրերից մէկը պատասխանեց.

- Այսուամենայնիւ բացառութիւններ կան:

- Բացառութիւնները շատ աննշան են: Եթէ մնացել է մեր հայերի մէջ հարստութիւն, դա ըստ մեծի մասին հայրերի վաստակածն է. որդիքը չկարողացան պահպանել հայրերից ստացած ժառանգութիւնը: Ես կարող եմ մատնելով համբարել, թէ քանի-քանի տներ սնանկացան այս մի քանի տարուայ ընթացքում, սնանկութիւնը այնքան ատլի շուտ էր վրայ հասնում, երբ որդիքը առեստոր էին սկսում ատլի քաղաքակրթուած ժողովուրդների հետ. օրինակ, համարեա մեր բոլոր վաճառականները ոչնչացան, որոնք գործ սկսեցին Մարսէլի եւ Մանչեսթրի հետ, իսկ Ռուսաստանում նրանք դիմանում են, եւ կարելի է ասել շահում են, որովհետեւ ռուս վաճառականի հասկացողութեան աստիճանը չէ բարձրանում հայերից եւ մինչեւ անգամ ստոր է:

Միքայէլի խօսակիցները մտածողութեան մէջ ընկան. նրանք լսում էին բոլորովին իրանց համար նոր մտքեր:

- Մեր մէջ առհասարակ պակասում է այն բանը, ինչ որ կոչւում է վաճառականական գիտութիւն,- շարունակեց նա:- Մեր մէջ ամէն մի ձեռնարկութիւն կատարում է ոչ թէ առաջուց խորհած եւ կարգադրուած պատրաստականութեամբ, այլ անգիտակցաբար, մինը միւսի օրինակին

հետեւելով: Տեսնում ես, մէկը սկսում է բամբակ դնել, իսկոյն միւսները սկսում են գնել միեւնոյն մթերքը, առանց որեւիցէ որոշ հաշիւ աչքի առջեւ ունենալու: Մէկը սկսում է մետաքս գնել, շուտով մի մեծ բազմութիւն հետեւում է նրա օրինակին: Եթէ հարցնելու լինես այդ պարոններից՝ ինչո՞ւ էք առնում, որտե՞ղ պիտի ուղարկէք, նրանք կը պատասխանեն. «Կիրակոսը եւ Մարտիրոսը առնում են, մենք էլ պէտք է առնենք, մենք խօ նրանցից պակաս չենք»:

- Այդ կատարելապէս ողիղ է:

- Մի բան, որ ժառանգեց նոր սերունդը եւ որ պահպանում է ամենայն ճշդութեամբ, դա է հայրերի խաբէրայութիւնը: Վաճառականութիւնը աւելի ընկնում է այն ժամանակ, երբ խաբէրայութիւնը ընդունում է որպէս գլխաւոր պայման: Այժմ թէ՛ երոպական եւ թէ՛ Ռուսաստանի առեւտրական հրապարակների վրայ մեր երկրի արդիւնաբերութեան անունը կոտորած է, որովհետեւ բամբակի մէջ, բուրդի մէջ եւ մինչեւ անգամ մետաքսի մէջ ինչ ասես խառնում են: Ոչ ոք չէ հաւատում մեզ: Մեր մթերքը առանց բաց անելու, առանց բոլորը աչքից անցկացնելու, չեն գնում. մինչդեռ երոպացին, մի փոքրիկ օրինակ ցոյց տալով, հարիւրաւոր կապում հակեր է վաճառում, եւ բոլորը դուրս են գալիս ցոյց տուած օրինակի համեմատ եւ միեւնոյն տեսակից:

Միքայէլը երկար խօսում էր վաճառականական խարդախութիւնների վրայ եւ երեւան էր հանում հայ վաճառականի բոլոր կեղտերը, որով ապականուած է նա, անելացնելով, թէ այդ կեղտը տարածում է ամբողջ հայ ազգի վրայ, որովհետեւ օտարազգին մեզ ճանաչում է վաճառականների երեսով, որոնք թափառում են երկրագնդի ամէն կողմերում, եւ մի քանի անպիտանների պատճառով վատ կարծիք է կազմում ամբողջ ազգի մասին, մինչդեռ նրա մեծամասնութիւնը, որ բաղկացած է

արհեստաւորներից եւ երկրագործներից, խիստ բարի եւ բարոյական մարդիկ են:

- Հիմա տեսէք, ինչ բարիք կարելի է սպասել այդ փչացած եւ անբարոյականացած հասարակութիւնից, որի համար ոչինչ բան սուրբ չկայ,- անլացրեց նա,- եւ մենք զարմանում ենք, վրդովւում ենք, երբ տեսնում ենք հայ վաճառականի անկարեկցութիւնը դէպի տաճկաբնակ իրանց եղբայրների տատապանքները մահմեդական լծի գերքոյ:

Արդէն կէս գիշերից անցել էր, երբ Միքայէլի մնացած երկու հիւրերն էլ հեռացան, եւ նա մնաց մենակ: Նա փորձ փորձեց իսկոյն պառկել եւ քնել, բայց չկարողացաւ. մի հոգեկան խոտվութիւն անհասկացատեսցնում էր նրան: Նա սկսեց լուռ անցուդարձ անել իր փոքրիկ սենեակի մէջ: Նրա միտքը զբաղուած էր նոյն րոպէում Ստեփանով. այդ ոգելից եւ միշտ ծածկամիտ պատանհին այժմ յանձն էր առել մի նպատակայարմար ձեռնարկութիւն, որին չէր կարելի չհամակրել: Բայց ինչո՞ւ ծածուկ էր պահել իրանից, մտածում էր Միքայէլը, միթէ չէ՞ր հաւատում իրան, մի՞թէ ինքը արժան չէր նրա մտերմութեանը: «Ոչ, ոչ, նա անելի հպարտ է, քան թէ կարելի էր, նա խորշում է օգնող ձեռքից, որպէս օձից... բայց իմ վերաբերութեա՛մբ... դա վիրաւորական է»:

Ե.

Բնակարանը, որի մէջ կենում էր Միքայէլը, բաղկանում էր երկու սենեակներից եւ մի խոհանոցից, որ միեւնոյն ժամանակ ծառայում էր որպէս մատան: Սենեակներից մէկի մէջ ապրում էր մի գերմանացի աղքատ ընտանիք, իսկ միւսի մէջ՝ Միքայէլը: Բա այն թշուառ ընտանիքներից մէկն էր, որ գրկուելով աշխատող ձեռքից՝ տան

տղամարդից, ապրուստի հոգսը մնում է հանգուցեալի կնոջ վրայ: Անբախտ այրիին փոքր չէր օգնում նրա չափահաս աղջիկը, աշխատասէր Իդան, որոնք բացի իրանցից պէտք է կերակրէին երկու փոքրիկ երեխաներ: Ընտանիքի հայրը դերձակ էր, որի մեռնելուց յետոյ նրա ամբողջ խանութը վաճառուեցաւ պարտքի փոխարէն: Իդան կարէր էր վեր առնում մի ֆրանսիական մողնի մագազինից, եւ մօր հետ միասին կարում էին: Միքայէլի, որպէս «տնտօրի», կենակցութիւնը մեծ մասով թեթեւացնում էր խեղճ ընտանիքի տնտեսական ծանրութիւնը, եւ այս պատճառով նրա վրայ լաւ խնամք էին տանում, տալով մի առանձին կահաւորուած սենեակ, կերակուր եւ սպասաւորութիւն:

Մի առաւօտ Միքայէլը, գրասեղանի մօտ նստած, շտապով նամակներ էր գրում փոստային հասցնելու համար, Իդան սուրճ ներս բերեց եւ, դնելով նրա մօտ փոքրիկ կլորիկ սեղանի վրայ, հարցրեց.

- Դուք շուտո՞վ դուրս կը գնաք:

- Ինչո՞ւ էք հարցնում:

- Ես կամենում էի կարգի դնել ձեր սենեակը: Յետոյ ժամանակ չեմ ունենայ:

- Ինձ մնում է դեռ հինգ-վեց նամակներ գրել,- ասաց Միքայէլը շարունակելով իր գործը.- դուք կարող էք, ինչ որ ուզում էք անել:

- Ես գուցէ կը խանգարէի ձեր պարապմունքը:

- Ընդհակառակն... Ոչ:

Իդան բարձրահասակ եւ վայելչակազմ մի օրիորդ էր, թաւախիտ, շիկագոյն գիսակներով եւ պայծառ համակրական դէմքով. նրա ծափ աչքերը կրում էին իրանց մէջ կապուտակ երկնքի ե՛ր փայլը, ե՛ր գեղեցկութիւնը: Նա այն առաւօտ սովորականից անելի ուրախ էր երևում, եւ չնայելով, որ Միքայէլը զբաղուած էր, անդադար ընդհատում էր նրա պարապմունքը զանազան հարցերով:

- Ա՛խ, որքան անփոյթ էք դուք, ձեզ մօտ ոչ մի բան իր տեղը չէ մնում, ամէն ինչ թաաւալում է յատակի վրայ,- խօսում էր մանկահասակ աղջիկը, մաքրելով եւ կարգի դնելով սենեակի իրեղէնները:

- Այդ, երեւի, ձեզ շատ հոգս է պատճառում, Իդա, ես կ'աշխատեմ այսուհետեւ ատելի մաքրասէր լինել,- պատասխանեց Միքայէլը ժպտալով:

- Ո՛չ, ինձ հոգս չէ պատճառում, միայն ես սիրում եմ ձեր սենեակը միշտ սարքուած տեսնել,- ասաց օրիորդը՝ փոքր ինչ շտապումնելով:

- Դուք շատ բարի էք, Իդա:

Օրիորդը, վերջացնելով իր գործը՝ մօտեցաւ Միքայէլին եւ, ձեռքը դնելով նրա ուսի վրայ, սկսեց նրա ետեւից գլուխը կոացրած նայել տողերի ընթացքին, թէ որպէս գրում էր նա, եւ որպէս նրա գրիչը արագ վազում էր փոստայի սպիտակ թերթի վրայ:

- Ինչպէս ծուռումուռ տառեր են,- ասաց նա իր տեղից շարժուելով եւ սիրուն գլուխը թեքելով մի արդէն վերջացրած եւ սեղանի վրայ դրած նամակի վրայ:- Ամէն օր քանի՞ նամակ էք գրում:

- Երբեմն տասն եւ երբեմն ատելի:

- Եւ դրա համար էլ ամբողջ գիշերը չէք քնում:

- Դուք ի՞նչ գիտէք:

- Ես գիտեմ... ես շատ անգամ նկատում եմ, որ մինչեւ լոյս ձեր սենեակում նրազը վառում է, եւ լսելի է լինում ձեր քայլերի ձայնը: Ես էլ խիստ սակաւ եմ քնում...

Միքայէլը ոչինչ չպատասխանեց: Օրիորդը երեւի փոշմանեց իր միամիտ նկատողութիւնից եւ, վեր առնելով նամակներից մէկը՝ ասաց.

- Ես ոչինչ չեմ ջոկում, ոչ մի ազգի տառերի նման չեն, բայց գեղեցիկ են: Ես շատ կը ցանկանայի սովորել այդ տառերը եւ այն լեզուն, որով գրում էք:

- Ձեր ինչի՞ն է պէտք:

- Գուցէ մի օր հարկատր կը լինի...- պատասխանեց օրիորդը ուրախ ժպիտով և դուրս վազեց սենեակից: Նա այլևս ետ չնայեց, կարծես ամաչեց իր ասած խօսքերից և, որպէս յանցատր, աշխատեց շուտ հեռանալ:

Միքայէլի գրիչը մի քանի րոպէ դադարեց գրելուց. նրան տիրեց մի տեսակ հոգեկան խոտվութիւն. «Խեղճ աղջիկ...- մտածեց նա մի առանձին ցաակցութեամբ,- ես ինչո՞վ կարող եմ փարատել քո սրտի դարդը»... Միքայէլը վաղուց նկատել էր, որ Իդան հետաքրքրուում է իրանով, որ նա շատ անգամ գիշերներն անքուն է մնում, երբ ինքը իր սենեակում զբաղուած էր և շատ անգամ մօտենում է նրա լուսամուտներին, որ տեսնէ, արդեօք քնած է իրանց տնուորդ, թէ ո՛չ: Այս բոլորը Միքայէլը համարում էր մանուկ աղջկայ այն հետաքրքրութիւնը, որ աշխատում է ամէն բան գիտենալ, որպէս չի կարող համբերել մինչեւ չգիտենայ, թէ իր մօր կողպած պահարանի մէջ ինչ էր թաքցրած: Բայց այսօր նա պարզ յայտնեց իր սրտի գաղտնիքը, որին չէր սպասում Միքայէլը: Նա ցանկանում էր սովորել Միքայէլի ազգի լեզուն և գրերը, այն մտքով՝ «գուցէ մի օր հարկատր կը լինէի»... Իդան հանաք չէր անում, նա բառական ծանրամիտ աղջիկ էր: Նա մտածում էր սովորել հայի լեզուն և հայի դպրութիւնը՝ մի հայ սիրելու համար: Իսկ ո՞վ էր այդ հայը: Իդան սիրում էր Միքայէլին, բայց ո՞րպէս պէտք էր պատասխանել նրա սերին. ահա այդ միտքն էր, որ սկսեց տանջել Միքայէլին:

Միքայէլը իր սրտում չէր գտնում ոչ մի համապատասխանող զգացմունք դէպի գեղեցիկ օրիորդի սերը: Նա միայն յարգում էր նրան որպէս մի պատուաւոր օրիորդ, որպէս աշխատասէր աղջիկ, որ իր վրայ էր անել անբախտ ընտանիքի ապրուստի բոլոր հոգսերը: Միքայէլը կարող էր համակրել նրան, բայց սիրե՞լ՝ հազիւ թէ:

Միքայելը ինքն էլ չհասկացաւ, թէ որպէս վերջացրեց իր նամակները: Նա շտապով ծրարեց, կնքեց եւ, վեր առնելով, կամենում էր դուրս գալ իր սենեակից, յանկարծ ներս մտաւ Ստեփանը: Նա սառն ու անխոով կերպով, որպէս միշտ, ձեռք տուեց Միքայելին եւ գնաց նստեց բազկաթոռի վրայ, ուր սովորաբար նստում էր, երբ Միքայելի մօտ էր գալիս:

- Ես եկայ քեզ մօտ մի կարեւոր գործի համար, ասաց նա թոյլ ձայնով:

- Գիտեմ,- պատասխանեց Միքայելը,- ինձ արդէն յայտնի է քո նպատակը, դու կը ստանաս ինձանից, որքան պէտք է քո արտասահմանի ճանապարհորդութեան համար:

- Այդ չէ,- ասաց Ստեփանը հանգիստ կերպով, կարդա՛ այդ հեռագիրը:

Միքայելը սկսեց կարդալ մի երկար հեռագրալուր, որ բաղկացած էր անելի քան քսան տողից: Նա իսկոյն գունաթափուեցաւ: Հեռագիրը հաղորդում էր Ստեփանի անունով եւ բովանդակում էր հետեւեալ տողերը. «Ձեր հայրը վախճանեցաւ յանկարծակի կաթուածահարութեամբ, շտապեցէք, առանց ժամանակ կորցնելու, հասնել այստեղ: Նրա գործերը բոլորովին խառն դրութեան մէջ են. մեծ կորուստ է սպառնում մեր կայքին, եթէ շուտափոյթ հոգատարութիւն չլինի: Ստացէք նախապէս Միքայելի հաշիւները եւ Մոսկուայի առետրական տունը փակեցէք»... եւ այլն: Ստորագրում էր՝ **Մարիամ**:

Միքայելը բոլորովին սառած մնաց: Նրան, անելի քան Ստեփանին, յայտնի էր այդ անբախտութեան սարսափելի հետեւանքները:

- Ես պատրաստ եմ այս րոպէիս յանձնել քեզ իմ ձեռքում գտնուած գործերի բոլոր հաշիւները: Միայն դու աշխատիր՝ չուշանալ այստեղ,- ասաց նա՝ դուրս բերելով

գրասեղանի պահարանից ահագին հաշուետոմարներ:

- Ես պատրաստում եմ գնալ արտասահման,- պատասխանեց Ստեփանը իր սովորական սառնասրտութեամբ:- Ինձ կանչում է այնտեղ մի անելի մեծ պարտատրութիւն, քան թէ իմ հօր գործերը:

- Ես քեզ հետ համաձայն եմ,- խօսեց Միքայէլը,- բայց մտածիր, որ դու բոլորովին կ'անբախտացնես քո մօրը, քո քոյրերին եւ քեզ: Հեռագրի միտքը բոլորովին ուղիղ է, որ ձեր ժառանգութեանը սպառնում է մեծ կորուստ: Ինձ բառական յայտնի է, թէ հանգուցեալը որպէս էր վարում իր գործերը: Նա իր բոլոր հաշիւները իր գլխումն ունէր, հիմա որ վախճանուեցաւ, բոլորն իր հետ տարաւ: Այժմ ամէն ինչ մնացած կը լինի առազակ գործակատարների ձեռքում, շատ հասկանալի է հետեւանքը...

- Այդ առազակները նա ինքն է պատրաստել իր համար,- խօսեց Ստեփանը զգուանքով. «Հեղեղի բերածը էլի հեղեղը կը տանէ»... Ուրիշ կերպ լինել կարող չէր...

Միքայէլը չգիտէր ինչ անել: Նրան յայտնի էր Ստեփանի հաստատամտութիւնը, բայց, միւս կողմից, տեսնում էր վնասը, որ կարող էր առաջ գալ նրա յամառութիւնից: Նա փորձ փորձեց մի կերպով համոզել իր բարեկամին, որ կատարէ մօր խնդիրքը, որը այնքան ցաւալի սրտով դիմում էր որդու օգնութեանը:

- Աւելի լաւ չէ՞ր լինի,- ասաց նա,- որ դու յետաձգէիր արտասահմանի ճանապարհորդութիւնը, մինչեւ կարգի կը դնէիր քո հօր գործերը:

- Անկարելի է:

- Ուրեմն ի՞նչ պէտք է արած:

- Ես դրա համար էլ քեզ մօտ եկայ, լսիր, Միքայէլ, ինձ համար ոչինչ նշանակութիւն չունի իմ մօր կանչելը, երբ լսում եմ հազարաւոր մայրերի ձայնը, որոնք Թուրքիայից մեզ ձեռք են մեկնում եւ օգնութիւն են խնդրում: Ես

պիտի գնամ, պիտի ճանապարհորդեմ ամբողջ Եւրոպա եւ ինչ կարող եմ, կը կատարեմ: Իսկ ինչ որ վերաբերում է իմ հօր գործերին, ես մի այնպիսի կրիտիկական բռնակում չունեմ մի ուրիշ բարեկամ, բացի քեզանից: Ես յոյս եմ դնում քո բարեսրտութեան վրայ. դու կարող ես ասելի լա կատարել այն բոլորը, ինչ որ ես կը դժուարանայի անել: Դու կը ստանաս ինձանից կատարեալ հաւատարմաթուղթ եւ շուտով ճանապարհ կ'ընկնես: Համաձայն ես:

Միքայէլը տեսնելով, որ ուրիշ ելք չկար, որ իր բարեկամի ժառանգութիւնը կարող էր բոլորովին ոչնչանալ անհաւատարիմ ձեռքում, ընդունեց առաջարկութիւնը:

- Ուրեմն ժամանակ կորցնել պէտք չէ,- ասաց Ստեփանը ուրախ դէմքով.- այս բոպէիս գնանք նոտարի մօտ, ես կը տամ քեզ հարկատր թղթեր:

Նոյն ատր գիշերային պահուն Միքայէլը պատրաստում էր իր ճանապարհային չեմոդանը եւ հաւաքում էր իր սենեակի իրեղէնները: Եւ նոյն բոպէում նրան գրադեցնում էր այն միտքը, թէ ինչ պէտք էր ասել Իդային, որպէս պէտք էր յայտնել նրան: Գիտէր, որ խեղճ աղջիկը շատ պիտի տխրի, երբ կը լսի նրա գնալը: Եւ իրան, Միքայէլին, ոչ սակաւ ծանր էր բաժանուիլը այդ բարի եւ խաղաղ ընտանիքից, որի հետ այնքան ընտելացել էր նա, ուր անց էր կացրել այնքան ախորժելի ժամեր եւ ուր գտել էր այնքան քնքոյշ խնամատարութիւն: Բայց ինչո՞ւ չէր յայտնում Իդան. ամէն օր այս ժամին նա թէյ էր ներս բերում, իսկ այժմ ո՞րտեղ էր նա:

Ներս մտաւ նրա մայրը:

- Ո՞ր մնացիք, պարոն,- ասաց նա հետաքրքիր կերպով աչք ձգելով բաց չեմոդանի վրայ.- այսօր ճաշին երկար սպասել տուեցիք մեզ:

- Զբաղուած էի,- պատասխանեց Միքայէլը,- ո՞ր է Իդան, չէ երեւում:

- Նա ինչ որ իր հալումը չէ այսօր,- ասաց պատարը վշտացած կերպով,- առաօտեան գանգատում էր, թե գլուխս ցաւում է, ամբողջ օրը ոչ կերել եւ ոչ խմել է, հիմա էլ պակաս է: Տէր Աստուած, ի՛նչ կը լինի մեզ հետ, եթէ նա հիւանդանայ:

Եւ ողորմելի պատախի խորշոմներով պատած աչքերում երեսցին արտասուքի կաթիլներ: Միքայէլի վրայ սաստիկ ներգործութիւն ունեցան նրա խօսքերը, եւ մտածեց իսկոյն վազել բժիշկ հրահրելու:

- Իսկ դուք պատրաստում էք, պարոն, երեսի, մի տե՞ղ ունէք գնալու,- հարցրեց պատարը փոքր ինչ հանգըստանալուց լետոյ:

- Այո՛, մայրիկ, ես պատրաստում եմ գնալ իմ հայրենիքը:

- Ե՞րբ:

- Էգուց, վաղ առաօտեան:

Խեղճ պատարը բոլորովին ստած մնաց:

- Ցաւալի է, շատ ցաւալի,- ասաց նա դողդոջուն ձայնով,- մեզ հեշտ չի լինի բաժանուել ձեզանից. մենք այնքան սովորել էինք միմեանց, ինչպէս որդի սիրում էինք ձեզ: Հիմա պիտի գնաք...

- Ո՞վ գիտէ, գուցէ շուտով կը վերադառնամ,- մխիթարում էր նրան Միքայէլը:

- Թող Աստուած յաջողութիւն տայ ձեզ, որդի, գնացէք, ուրախացրէք ձեր ծնողներին:

Պատարը չգիտէր, որ Միքայէլը գուրկ է ծնողներից, որ նա որբ է մնացել հե՛նց երեխայութեան ժամանակից:

- Ի՞նչ պէտք է անել Իդայի հետ,- հարցրեց նա,- կարելի է նա ծանր հիւանդ է, կարելի է բժիշկի պէտք ունի:

- Աստուած գիտէ, որդի, նա ոչինչ չէ ասում, այդ նրա հին սովորութիւնն է. տեսնում եմ, գունատուել, դեղնել է, ինչպէս աշնան տներեւ, բայց չէ ասում, թէ որտեղն է ցա-

տում եւ տանում է իր հիւանդութիւնը միշտ ոտքի վրայ եւ չի
էլ դադարում գործելուց:

- Կարելի՞ է մտնել նրա մօտ:

- Ինչո՞ւ չէ. գնանք:

Միքայէլը պառաւի հետ ներս մտան կից սենեակը,
որ մանկահասակ օրիորդը առանց հանուելու պառկած էր
վարագոյրներով առագաստաւորուած մահճակալի վրայ:
Մայրը ետ քաշեց վարագոյրը, եւ նրագի լոյսը ընկաւ նրա
բորբոքուած դէմքի վրայ, որ վառոււմ էր տենդային շառա-
գունութեամբ, իսկ աչքերի մէջ փայլում էր անբացատրելի
կրակ:

- Ի՞նչ է պատահել ձեզ հետ, Իդա,- հարցրեց Միքա-
յէլը՝ սաստիկ սարսափ զգալով իր մարմնի վրայ:

- Ոչինչ,- պատասխանեց օրիորդը թոյլ ձայնով,-
փոքր ինչ տաքութիւն եմ զգում, եւ գլուխս կրկին սկսեց
ցաւել, բայց կ'անցնի, այսպէս շատ անգամ է պատահում
ինձ հետ:

Նա դարձեալ գլուխը դրեց բարձի վրայ, կարծես կա-
մենում էր ցոյց տալ, թէ պէտք էր իրան հանգիստ թողնել:
Մայրը ձեռքից բաց թողեց վարագոյրը, եւ նա ծածկուե-
ցաւ խորհրդաւոր առագաստների ետքում:

- Նա ծանր հիւանդ է,- դարձաւ Միքայէլը դէպի
շուարած մայրը.- եւ իսկոյն բժիշկ կը հրաւիրեն: Միայն
դուք մի լայտնեցէք, թէ առաւօտեան ես գնալու եմ,- ան-
լացրեց նա:

- Ես գիտեմ... եւ բոլորը գիտեմ...- լսելի եղաւ վարա-
գոյրի ետեւից հիւանդի թոյլ ձայնը, եւ նրան հետեւեց լացի
տխուր հեկեկանք:

Միքայէլը չլսեց այդ եւ առանց ժամանակ կորցնելու
հեռացաւ. իսկ պառաւ մայրը մօտեցաւ իր դասերը եւ
սկսեց հանգստացնել նրան:

Կէս ժամից յետոյ եկաւ բժիշկը. նա լայտնեց, թէ

օրիորդի հիւանդութիւնը շատ երկիրալի չէր, թէ դա մի թեթեւ տաքութիւն էր, որ շուտով կ'անցնէր, միայն պէտք էր անխնամ չթողնել, եթէ ոչ, կարող էր սաստկանալ: Նա մի քանի պատուէրներ տուեց, դեղեր գրեց եւ հեռացաւ:

Այժմ Միքայէլին պէտք էր վազել ապտեկը, որովհետեւ տան մէջ այս ծառայութիւնը կատարող ուրիշ մէկը չկար:

Գիշերը հիւանդը անցկացրեց տենդային զառանցութեան մէջ, իսկ առաւօտեան լուսաբացին մօտ հանգըստացաւ եւ քնեց: Բոլոր ժամանակը հիւանդի մայրը եւ Միքայէլը գտնուում էին նրա մօտ:

- Հիմա դուք գնացէք, պարոն, նա քնեց,- ասաց պառաւը հազիւ լսելի ձայնով,- շնորհակալ եմ ձեր բարեսրտութեան համար, գնացէք, պատրաստուեցէք, դուք ճանապարհորդ էք:

Մտնելով իր սենեակը՝ Միքայէլը սկսեց անհանգիստ կերպով անցուդարձ անել, նա գտնուում էր սաստիկ խոտվութեան մէջ: Իր կեանքում նա երբեք մի այդպիսի դժուարին, անհնար եւ անել դրութեան չէր հանդիպել: Երկու զգացմունքներ նրա մէջ մաքառում էին միմեանց հետ: Մի կողմից՝ իր ամենասիրելի բարեկամը՝ Ստեփանը, դրեւ էր նրա վրայ մի ծանր պարտականութիւն. Մասիսեանների ընտանիքի բախտը եւ դժբախտութիւնը այժմ կախուած էր նրա կամքից. նա պիտի գնար եւ պիտի կարգի դներ հանգուցեալ աղայի աւերուած գործերը. մի ամենաթեթեւ անհոգութիւն կարող էր զրկել նրա ընտանիքը օրական հացից: Իսկ միւս կողմից՝ մի նազելի արարած այժմ հիւանդ դրած էր անկողնի մէջ, նրան ձգել անխնամ, նրան թողնել անօգնական, այդ նույնպէս դժուարին էր:

Ի՞նչպէս պէտք էր հաշտեցնել այդ երկու դժուարութիւնները՝ բարեկամի սէրը եւ կնոջ սէրը, ո՞րը պէտք էր նախադասել: Բայց մի՞թէ Միքայէլը սիրում էր նրան: Ամ-

բողջ հինգ տարի նա կենում էր այս տան մէջ, երբեք մի այնպիսի զգացմունք չէր վրդովել նրա սիրտը, եւ երբեք ինքը՝ օրհորդը, սիրոյ մի ամենաթեթեւ արտայայտութիւն չէր ցոյց տուել նրան: Բայց այն րոպէից, երբ լսեց, թէ նա հիւանդ է, եւ հէնց այն գիշեր, երբ լսեց անկողնի վարագոյրների ետեւից նրա լաց լինելու ձայնը իր գնալու մասին, իսկոյն մի խորին, անբացատրելի զգացմունք սկսեց խոռվել նրա սիրտը: Ի՞նչ էր այդ՝ սէ՞ր, թէ մի խաբուսիկ կիրք կամ թէ կարեկցութեան զգացմունք, որ նա ուներ դէպի ամէն նեղեալները, որոնց պէտք էր օգնութեան ձեռք մեկնել: Այդ չէր կարողանում որոշել Միքայէլը, նա այդ հոգեկան մթին եւ անվերծանելի խնդիրները լուծելու համար խիստ անփորձ էր:

Երկար նա անքուն անցուդարձ էր անում իր փոքրիկ բնակարանի մէջ, երկար ծանր մտածութիւններ զբաղեցնում էին նրա բորբոքուած երեսակայութիւնը, մինչեւ ժամատներից լսելի եղաւ առաօտեան զանգակի ձայնը: Գիշերը աննկատելի կերպով անցել էր: Յանկարծ նրա աչքը ընկաւ կապուած եւ բոլորովին պատրաստ չեմոդանի վրայ: Այդ անշունչ եւ խուլ առարկան, կարծես, սկսեց խօսել նրա հետ, կարծես, ազդեց նրա վրայ, ցոյց տալով մի անհրաժեշտութիւն, որից փախչելը անհնարին էր: Դա միեւնոյն չեմոդանն էր, որ առաջին անգամ՝ դրած նանապարհային սալակի վրայ, նա հետացաւ Մասիսեանների տնից. դա յիշեցրեց նրան այն փունջ ծաղիկը, որ երկու աղջիկները աղայի տան կտորից ձգեցին նրա սալակի մէջ... եւ իսկոյն Գայեանէի եւ Հոփսիսիմէի նազելի դէմքերը պատկերացան նրա երեսակայութեան մէջ...

Նոյն միջոցին փողոցից լսելի եղաւ կառքի դղրոցը, եւ քանի րոպէից յետոյ Միքայէլի սենեակի շեմքի վրայ յայտնուեցաւ կառապանը:

- Պարոն,- ասաց նա գլուխ տալով,- դուք հրամայե-

ցիք առաւօտեան շուտ գալ, ներեցէք, որ մի քիչ ուշացալ:

- Լաւ, վեր առ այդ շեմոդանը, դուրս տար, մի փոքր սպասիր, ես շատ չեմ ուշանայ,- ասաց Միքայէլը թոպեական մտածութիւնից յետոյ:

Դա նոյն կառապանն էր, որին վարձել էր Միքայէլը գիշերը բժշկի մօտ գնալու ժամանակ եւ որին պատուիրել էր վաղ առաւօտեան գալ եւ իրան տանել երկաթուղու կայարանը:

Հասել էր վճռական ժամը: Միքայէլը մի քանի թոպէ եւս վարանեցաւ, յետոյ մօտեցաւ գրասեղանին, վեր առեց մի կտոր թուղթ եւ գրեց հետեւեալ տողերը.

«Մնաք բարեաւ, Իդա, ընդունեցէք այդ փոքրիկ նուէրը, որպէս եղբայրական սիրոյ մի նշան: Դա պէտք կը գայ ձեզ կարօտութեան ժամերում, երբ դուք կը պատրաստուէք տնօրինել ձեր բախտը եւ ապագան...»:

Նա ստորագրեց նամակը եւ դնելով նրա հետ թղթադրամների մի հաստ ծալք, կնքեց եւ դուրս եկաւ: Մտնելով հիւանդի սենեակը, նա գտաւ պատախն դեռ նստած իր դստեր անկողնի մօտ:

- Ես եկայ ձեզ մնաս բարեաւ ասելու, տիկին:

- Դուք արդէն գնում էք,- ձայն տունց պառար, շփոթուելով:- Կամենո՞ւմ էք, զարթեցնեմ Իդային:

- Մի անհանգստացնէք, այդ կարող է վնասել նրան:

- Ա՛յս, նա որքան կը տխրի, երբ կը զարթնի ու կը տեսնի, որ դուք գնացել էք:

- Իդան շատ բարի է, նա կը ներէ իմ անքաղաքավարութիւնը,- ասաց Միքայէլը՝ ձեռքը տանելով դէպի ծոցը եւ դուրս բերելով հաստ ծրարը,- խնդրեմ, լանձնեցէք նրան այս նամակը:

Միքայէլը վերջին անգամ մօտեցաւ հիւանդին, երբ նա դէռեւս քնած էր: Ոչինչ այնքան յափշտակիչ եւ կախարդապէս հրապուրող չէր կարող լինել, որպէս այն

քնքոյշ եւ սքանչելի մարմինը, որ դրած էր անկողնի մէջ: Հարուստ եւ թաւախիտ գիսակները կիսով չափ ծածկել էին նրա գունաթափ դէմքը, իսկ նուրբ, կիսաբաց շրթունքը կարծես թէ շշուշում էին հազարաւոր գեղեցիկ խօսքեր... Նոյն միջոցին նրա մերկ ձեռքը ընկած էր վերմակից դուրս, որպէս մի բարեկամական ձեռք, որ պատրաստ էր անջատման ողջոյնը ընդունելու: Միքայէլը զգուշութեամբ բարձրացրեց այդ ձեռքը, սեղմեց իր շրթունքին եւ, վերջին անգամ հայեացք ձգելով նազելի դէմքի վրայ, հեռացաւ:

Պատալը եկաւ նրա հետ մինչեւ դուռը եւ օրհնելով ճանապարհ դրեց:

Նոյն ատուր առաւօտ մի ուրիշ երիտասարդ եւս, շրջապատուած մի քանի ուսանողներով, ճանապարհ ընկաւ դէպի Անգլիա: Ուսանողները համբուրուեցան նրա հետ եւ ճանապարհ դրին այս խօսքերով. «Գնա՛, հայրենիքի զաւա՛կ, թող Վարդանի եւ Ներսէսի ոգին օգնէ քեզ...»:

2.

Պետրոս Մասիսեանի յանկարծահաս մահը խիստ ցաւալի ներգործութիւն ունեցաւ նրա անբախտ ընտանիքի վրայ: Տիկին Մարիամը շուարած, խելքը կորցրած, չգիտէր, թէ ինչ պէտք էր անել: Ընտանիքը ոչ մի օրհնաւոր բարեկամ չունէր: Հանգուցեալի մերժող, բացասող եւ եսական բնատրութիւնը նրան այն աստիճան առանձնացրել էր, որ մեռնելուց յետոյ մի մարդ չգտնուեցաւ, որ նրա անփորձ, անտեղեակ ժառանգներին բարի խորհուրդներ տար անտէր մնացած կայքի մասին: Ինքը՝ տիկին Մարիամը, թէեւ խելացի եւ հասկացող կին էր, բայց տղամարդի խստութիւնը նրան այն վիճակի մէջ էր դրել, որ ամբողջ իր ամուսնական կեանքում, տան չորս պատերից դուրս, չգիտէր, թէ իր տղամարդը ինչով է

գրադուած կամ նրա գործերը ինչ դրութեան մէջ են: Եւ այս պատճառով, երբ վախճանուեցաւ նա, որ ամէն բանի վրայ իշխում էր, որ ամէն ինչ կենտրոնացրել էր իր ձեռքում, որ, բացի իրանից, մի ուրիշ տեղ չէր ճանաչում, որի կինը, որդին, զաւակներն անգամ իր համար օտարներ էին, երբ վախճանուեցաւ այդ բռնակալ միապետը, այնուհետեւ սկսեցին տիրել այն մարդիկը, որոնք հանգուցեալի ձեռքի յաջողակ գործիքներն էին, որոնք կրթուած, վարժուած եւ կատարելագործուած էին նրա դաստիարակութեան համեմատ, գողութեան եւ խաբէութեան մէջ...

Մասիսեանի տան միակ բարեկամը մնացել էր Սիմոն Եագորիչը, աղայի մահից յետոյ ասպարէզը բացուեցաւ այդ պոլիցիական հին աւազակի առջեւ. նա, որ առաջ աղայի փաստաբանն էր եւ վարում էր նրա դատաստանական գործերը, այժմ դարձել էր տիկին Մարիամի գլխաւոր խորհրդատուն:

Մի գիշեր տիկին Մարիամը եւ իր երկու աղջիկները՝ Գայեանէն եւ Հոհիսիմէն, բոլորն էլ սեւ հագած, հաւաքուել էին իրանց սենեակում: Սիմոն Եագորիչը նստած էր ճրագի մօտ եւ ահագին ակնոցները հագցրած ահագին քթի վրայ, ձեռքումը բռնած ուներ մի կտոր թուղթ, որը երբեմն մօտեցնում էր աչքերին, երբեմն հեռացնում էր եւ երբեմն ծնկի վրայ դնելով թուղթը, խորին մտածութեան մէջ էր ընկնում: Նա նմանում էր մի հնագէտի, որ նստած լուռ, կիսամաշ արձանագրութեան առջեւ, աշխատում է կարդալ անվերծանելի հիերոգլիֆները: Դա մի հեռագիր էր: Տիկին Մարիամը եւ նրա աղջիկները անհամբերութեամբ սպասում էին Սիմոն Եագորիչի բացատրութեանը, որովհետեւ այդ հեռագրիցն էր կախուած նրանց թե՛ ուրախութիւնը, եւ թե՛ տրտմութիւնը:

Հեռագրի բովանդակութիւնը խիստ պարզ էր եւ

բաղկանում էր մի քանի տողերից միայն. «Իմ գալը անկարելի է, ես ճանապարհ դրեցի Միքայելին, նա կը կարգադրէ բոլոր գործերը, որպէս հարկն է»: Ստորագրուած էր՝ «Ստեփան Մասիսեան»:

Հեռագրի սառն, կարճ եւ լակոնիկ բովանդակութիւնը անբաւականացուցիչ էր տիկին Մարիամին. մօր հետաքրքրութիւնը չէր կարող գոհանալ այս մի քանի անսիրտ խօսքերով. «Իմ գալը անկարելի է», - հաղորդում էր որդին. ինչո՞ւ համար անկարելի է, ի՞նչ էր պատահել, - ահա այս հարցերը սկսեցին տանջել մօրը: Մայրը մի ուրիշ պատճառի մասին մտածել չէր կարող, բացի նրանից, թէ որդին հիւանդ պէտք է լինէր, որ չէր կարողացել կատարել նրա խնդիրքը:

- Ա՛խ, ինչ կը լինի պատահած, - ասում էր նա ցաւալի ձայնով. - Ստեփանն բարի էր, շատ բարի, նա ինձ մեճակ չէր թողնի. ա՛խ, Տէր Աստուած, ի՞նչ կը լինի պատահած...

Սիմոն Եագորիչը հանգստացնում էր նրան:

- Օրհնած, հալբաթ մի բան կը լինի պատահած, որ չի կարողացել գալ:

Գայեանէն եւ Հոփիսիմէն թէեւ նոյնպէս տխրեցին իրանց եղբօր մասին, բայց սրտով ուրախ էին, որ միւս անգամ կը տեսնեն Միքայելին: Մի քանի տարուայ ընթացքում նրա մասին լսել էին այնքան շատ բաներ, որ Միքայելը դարձել էր նրանց համար մի տեսակ առատպելական արարած:

Բայց Սիմոն Եագորիչի վրդովմունքին չափ չկար. նա յոյս ունէր, եթէ Ստեփանը գալ չկարողանար, անպատճառ իրան կը նշանակէ գլխաւոր հաւատարմատար: Այժմ նրա ծրագիրը փոխուեցաւ: Նա արելի շահաւէտ էր համարում գործ ունենալ անփորձ եւ անփոյթ Ստեփանի հետ, քան թէ հմուտ Միքայելի հետ, որի «սատանայութիւնները» վաղուց յայտնի էին նրան: Այդ հին գայլը

մտքումը դրած ունէր մի մեծ ճարակ ստանալ հանգուցեալ աղայի կայքից, որից ամէն մարդ իր կողմն էր քաշում:

Նա մտքով դարձաւ դէպի հանգուցեալի յիշատակը եւ այսպէս դուրս թափեց իր տհաճութիւնը Միքայէլի մասին:

- Հոգիդ թող լուսի մէջ լինի, Պետրոս աղա,- ձայն արձակեց նա երեսը խաչակնքելով,- դու էիր իմանում, թէ Սիմոն Եագորիչը ինչ մարդ է... ամէն բանի մէջ նրա հետ մասլահաթ էիր անում, վերսիւները տալիս էիր եւ ասում՝ Սիմոն Եագորիչ, ինչպէս խելքդ կը կտրէ, էնպէս արա, տանում էի, մի քանի օրուայ մէջ փողերը սաղացնում էի. բայց հիմա իմ երեսին էլ չեն ուզում մտիկ տալ... Աստուած միայն գիտէ, թէ որքան եմ չարչարուել եւ այս տան շահերի համար...

- Սիմոն Եագորիչ, դու էլի մերն ես,- պատասխանեց նրան տիկինը, սիրտ տալով:- Դու էլի կը մնաս քո գործին եւ ամէն բան քո խորհուրդովը կը կատարուի:

Ծերունի փաստաբանը ընդունեց խիստ միամիտ կերպարանք եւ կարեկցութեամբ յայտնեց.

- Աստուած է վկայ, որ իմ սիրտը ցաւում է. ես իմ օրը անց եմ կացրել, այսօր կամ էգուց կարելի է մեռնեմ, հիմա փողն ու հողը ինձ համար դիպի մէկ են. աշխարհիցս ի՞նչ եմ տանելու, մի պատանք ինձ համար բաւական է... Բայց իմ սիրտը, տես, դրանց համար է ցաւում (նա ցոյց տուեց Գայեանէի եւ Հոնիսիմէի վրայ), դրանց համար եմ աշխատում... Ստեփանը, ոնց որ լինի, տղայ է, իր գլուխը կը պահէ, բայց դրանք աղջիկներ են...

Տիկին Մարիամը զարմացած լսում էր ծերունի խաբէրայի խօսքերը. նա հասկանալ չէր կարողանում, թէ ինչ է նրա միտքը:

- Հիմա եթէ հանգուցեալ աղան գերեզմանից աչքերը բաց անէր եւ տեսնէր այս բոլորը, խելն մարդու սիրտը կը տրաքէր բարկութիւնից: Ա՛խ, Աստուած, ո՞վքեր են

կանգնած նրա գործերի գլխին՝ մի ծծկեր տղայ, որը սեւ սպիտակից ջոկել չէ իմանում... (Նա ակնարկում էր Միքայելին): Ես Սիմոն Եագորիչն եմ, ողջ քաղաքը ինձ ճանաչում է. 22 տարի պոլիցիայում գրագրութիւն եմ արել, 15 տարի Թ... մովրոպի մօտ եմ եղել. մազերս սպիտակել են սուղերումը ման գալով, ամէն զակոնները «Հայր մերի» մասն իմանում եմ. բայց ինձ էլ բանի տեղ չեն դնում...

Սիմոն Եագորիչը, ինչպէս ամէն խորամանկ մարդիկ, սովորութիւն ուներ միշտ իր «ետեւի միտքը» լեզուի տակին պահել, պարզ չխօսել: Բայց տիկին Մարիամը նկատում էր, որ նա մի բան ասել էր ուզում, միայն կամ չէր վստահում, կամ թողնում էր, որ տիկինը ինքը հասկանայ եւ առաջարկէ նրան:

- Ի՞նչ էք կամենում, Սիմոն Եագորիչ,- հարցրեց նա համբերութիւնը հատնելով:

Ծերունին, մի բուն ծխախոտի փոշի վեր քաշելով իր քթի պնչածակերից, ոգետրուեցաւ, սիրտ անեց եւ, մի քանի անգամ հազալով, կրկին վեր անեց հեռագիրը եւ նորից սկսեց բացատրել նրա իմաստը:

- Գիտէք ի՞նչ կայ, տիկին, այդ հեռագրով Ստեփանը իմացում է տալիս ձեզ, որ իր փոխարէն ուղարկում է Միքայելին՝ հօր գործերը կարգի դնելու համար. կը նշանակէ, նա իր կողմից տուել է Միքայելին մի թուղթ, որին ասում են դավերնաստ: Բայց օրէնքով նա իրաւունք չունէր իր մօր կամ քոյրերի կողմից տալ մի այսպիսի թուղթ. նա կարող էր միայն իր կողմից տալ: Եւ այսպէս էլ կը լինի: Հիմա մնում է, որ դուք ձեր կողմից եւ ձեր աղջիկների կողմից մի այսպիսի թուղթ տաք ինձ, այն ժամանակ կը տեսնէք Սիմոն Եագորիչը ինչեր կ'անէ ձեզ համար եւ ոնց ամէն բանը տեղնիտեղը կը սարքէ...

Տիկին Մարիամը մտածութեան մէջ ընկաւ եւ րոպէական լռութիւնից լետոյ պատասխանեց.

- Տեսնենք... թող Միքայելը գայ, կը մտածենք...

- Չէ՛, դուք չէք իմանում, տիկին, մտածեցեք, լա մտածեցեք,- նրա խօսքը կտրեց ծերունի խաբերան ծանր եղանակով.- այնտեղ, փողոցում ձեր մարդու խանութները «փեշատել» են, դուք տանը հանգիստ նստած էք: Մարդ կ'ուզե, որ եղած-չեղածը ազատե... Իմանում է՞ք:

Հանգուցեալ աղայի խանութները կնքելը մի լոկ օրինական ձեռք էր, մի լոկ կառավարչական նախազգուշութիւն էր, մինչեւ նրա ժառանգները յայտնուէին, բայց Սիմոն Եագորիչը մի այնպիսի նշանակութիւն տուեց, որ անտեղեակ տիկին Մարիամին բոլորովին սարսափի մէջ գցեց: Տիկինը խանութի կնքուելը հասկանում էր այն մտքով միայն, երբ պէտք էր նրա միջի կայքը աճուրդով ծախել կամ գրաւել: Եւ այս պատճառով նրա վրայ մեծ ազդեցութիւն ունեցաւ Սիմոն Եագորիչի այն խօսքը, թէ «մարդ պէտք է, որ եղած-չեղածը ազատե», եւ այդ մարդը ինքն էր:

- Ի՞նչպիսի թուղթ պէտք է, Սիմոն Եագորիչ,- հարցրեց նա:

- Դրա «զակոնը» ես եմ իմանում, իմ բանն է,- պատասխանեց նա հպարտութեամբ,- առաւօտեան կը գնանք նոտարիոսի մօտ, ես այնտեղ գրել կը տամ եւ բանը կը վերջացնեմ:

- Յետոյ խանութների «փեշատը» կը վերցնեն, այնպէս չէ՞:

- Մէկ օրումը վերցնել կը տամ, դուք ջեր Սիմոն Եագորիչին չէք նանաչում:

Տիկինը համաձայնեցաւ, որ նրան կը տայ բոլոր հարկատրած թղթերը, միայն թէ «իր երեխեքի հացը չկտրէին», եւ Սիմոն Եագորիչը ուրախ, ինքնաբաւական դէմքով վեր կացաւ եւ կամենում էր հեռանալ, ասելով.

- Ես էգուց առաւօտեան կը գամ եւ ձեզ կը տանեմ նոտարիոսի մօտ:

- Սպասիր, Սիմոն Եագորիչ,- կանգնեցրեց նրան տիկինը.- դուք մի բան չխմեցիք:

- Դէ բերեք, օրհնած, բերանս էլա թոջեմ, էնքան խօսեցի, որ բողազս չորացաւ:

- Հոիփսիմէ,- դարձաւ տիկինը դէպի աղջիկը,- Սիմոն Եագորիչին մի բաժակ արաղ համեցէք արեք:

Հոիփսիմէն կատարեց մօր հրամանը, եւ պոլիցիական հին արբեցողը, խմելով իր սիրած ըմպելին, օրհնեց եւ հեռացաւ:

Դրսումը սաստիկ մութն էր, այնպէս որ, ինչպէս ասում են, եթէ մատդ կոխէիր մէկի աչքը, չէր տեսնի: Սիմոն Եագորիչին խաւարի միջից մօտեցան մի քանի հոգի, որոնք, կարծես, նրան սպասում էին: Նրանց մէջ սկսուեցաւ մի այսպիսի գաղտնի խօսակցութիւն:

- Եթէ պոլիցիան ուշադրութիւն կը դարձնէ, այն ժամանակ մենք կորած ենք...

- Մեզ կարող են մատնել ես...

- Աւելի լաւ կը լինէր, որ խանութի ետեւի անյայտ դուռը նոյնպէս կնքէին, որպէս միւսները...

- Այժմ նա ոչինչ բանի չէ ծառայում... ամէն բան վերջացած է...

- Դուք գնացէք, անհոգ կացէք,- պատասխանեց Սիմոն Եագորիչը իր խօսակիցներին:- Ես ամէն բան սարքել եմ, ինչ որ պէտք է...

Խօսող խումբը իրանց սեւ մտածութիւնների հետ անհետացան գիշերային մթութեան մէջ: Դրանք հանգուցեալ աղաչի խանութի գործակատարներն էին...

Սիմոն Եագորիչի գնալուց յետոյ տիկին Մարիամի սենեակը մտան երկու կին՝ դրացիներից, որոնք եկել էին նրան մխիթարելու համար: Նրանցից մէկը պատաւ էր, միւսը՝ մանկահասակ, որ բաւական թարմ եւ սիրուն դէմք ուներ:

Սովորական խօսակցութիւններից լետոյ, որ առհասարակ գործ են դնում սգաւորներին միխթարելու քամար, հիւրերից մէկը՝ պատալը, դարձաւ դէպի տիկին Մարիամը այս հարցով.

- Ախար պատմիր, մէկ տեսնեմ, ի՞նչպէս պատահեց այդ ցաւալի դէպքը:

Պատալի հարցմունքը հանգուցեալ աղայի վախճանի մասին էր. տիկին Մարիամը հարիւր անգամ պատմել էր նրա հրաշալի մահուան պատմութիւնը, այժմ ստիպուեցաւ լցուցանել եւ իր նոր հիւրերի հետաքրքրութիւնը:

- Գիշերից բաական անցել էր, - ասաց նա, - Գայեանէն եւ Հոփսիսիւէն վաղուց քնած էին, աղայի սենեակում ճրագ չէր երեւում. նա էլ քնած էր. ես միայն մնացել էի անքուն, կարծես մի բան, որը ինքս էլ չեմ իմանում թէ ինչ էր, խոռվեցնում էր ինձ եւ անհանգիստ էր անում: Աքաղաղները վաղուց սկսել էին կանչել. ես տակաւին նստած էի ճրագի մօտ եւ կարկատում էի նրա (աղայի) գուլպաները: Յանկարծ լսում եմ նրա սենեակից մի խուլ ձայն, որ կրկնուեցաւ մի քանի անգամ: Սիրտս սկսեց դողդողալ, եւ իսկոյն վազեցի նրա մօտ: Տեսնում եմ, խեղճը իր քնած տեղից դուրս է եկել եւ ընկել է թախտի վրայ: Նա սարսափելի խոռվութեան մէջ էր: Երբ ինձ տեսաւ, վեր կացաւ, նստեց: Ես զարհուրեցայ, երբ նկատեցի նրա դէմքը. բոլորովին փոխուել էր, այլանդակուել էր եւ մահուան գոյն էր ստացել, իսկ աչքերի մէջ վառում էր սոսկալի կրակ:

- Տունս քանդուեցաւ... - ձայն տուեց նա ողորմելի կերպով:

- Ի՞նչ է պատահել, - հարցրի ես սարսափելով եւ մօտեցայ նրա ձեռքերը բռնեցի, որոնցով անխնայ ծեծում էր իր գլուխը եւ փետում էր մազերը:

Ես մտածեցի, թէ նա ցնորուած պէտք է լինի. նրա բոլոր շարժումները, խօսքերը ցոյց էին տալիս, թէ

այլեւս չէ իշխում իր վրայ: Բայց շուտով հանգստացաւ եւ դարձեալ կրկնեց միեւնոյն խօսքերը.

- Մեր տունը քանդուեցաւ... մենք կորած ենք...- եւ աչքերը ծածկեց ձեռքով, սկսեց լաց լինել:

- Ի՞նչ կայ, ի՞նչ է պատահել,- միւս անգամ հարցնում եմ ես:

- Էլ ինչ պէտք է լինի, «ոսկի աքաղաղը» մեռաւ... պատասխանեց նա խորին տխրութեամբ:

- Ի՞նչպէս թէ մեռաւ:

- Մեռաւ... իմ աչքով տեսայ:

- Ես դարձեալ մտածեցի, թէ խելքից գնացած պէտք է լինի, որովհետեւ այսպիսի ցնորքներ վերջին տարիներում շատ անգամ պատահում էին նրա հետ:

Ես փոքր ինչ հանգստացրի նրան եւ խնդրեցի, որ պատմէ, թէ ե՞րբ տեսաւ կամ ի՞նչպէս մեռաւ «ոսկի աքաղաղը»:

Նա պատմեց, թէ տեսաւ, որ «ոսկի աքաղաղը» երեւեցաւ նրան իր ոսկի հաւի հետ, իրանց ոսկի ճտերով. նրանք պտտում էին տան պարտէզի մէջ, թրթռում էին եւ զուարճանում: Յանկարծ օդի միջից վրայ հասան մի քանի ուրուրներ: Խեղճ հաւը իր աքաղաղի հետ երկար պատերազմում էին ուրուրների հետ, որ ազատեն իրանց ճտերը նրանց ճանկերից, բայց ազատել չկարողացան. բոլորին չափշտակեցին, տարան, եւ ոսկի հաւը «ոսկի աքաղաղի» հետ պատառ-պատառ անելով, թողեցին թռան եւ կրկին անլայտացան ուրուրները օդի մէջ:

- Դու, երեւի, երազ ես տեսել,- պատասխանեցի ես, աշխատելով միսիթարել նրան:

- Երա՞զ... երազը ո՞րն է... ես իմ աչքով տեսայ... եւ «ոսկի աքաղաղից» մնաց ինձ մի փետուր միայն... տե՛ս, տես, ինչպէս արիւնոտ է... դեռ արիւնը չէ ցամաքել...

Եւ նա ձեռքը մեկնեց դէպի ինձ, որպէս թէ ցոյց էր

տալիս այն ոսկի փետուրը, որ մնացել էր նրան «ոսկի աքաղաղից», բայց ես նրա ձեռքում ոչինչ չտեսայ: Նույն միջոցին կրկին տիրեց նրան սարսափելի խոտվութիւն, կրկին նա պէկոծութեան մէջ ընկաւ: Յետոյ փոքր առ փոքր հանգրտացաւ: Յանկարծ դողդողաց ամբողջ մարմնով, երեսը կծկուեցաւ, աչքերը փակեց, «մեր տունը քանդուեցաւ»..., գոչեց վերջին անգամ, թուլացաւ եւ ընկաւ գետնի վրայ...

Տիկին Մարիամի պատմութիւնը սարսափ գցեց լսողների վրայ, Գայեանէն եւ Հոփսիսիմէն լաց էին լինում, եւ նրա հիւրերը չկարողացան զսպել իրանց արտասուքը:

- Ի՞նչ էր այդ «ոսկի աքաղաղը», - հարցրեց նրանցից մէկը:

- Նա մեր տան բախտն էր, մեր բոլոր հարստութիւնը նրանից էր կախուած, - պատասխանեց տիկին Մարիամը:

Տիկինը ոչ սակաւ սնահաւատ էր, քան թէ հանգուցեալ աղան. առհասարակ, Մասիսեանների ամբողջ ընտանիքը հաւատում էր «ոսկի աքաղաղի» բարերար ազդեցութեանը, բացի Ստեփանից:

- Այդ իրաւ է, - հաստատեց տիկնոջ խօսքը կնիկներից մէկը. - ամէն տան բախտը մի-մի բանի վրայ հիմնուած է լինում. երբ նա անհետանում է, բախտատրութիւնն էլ իր հետ է տանում: Ես ճանաչում եմ մեր քաղաքացիներից մէկին, որի համար պատմում էին, թէ նրա տան մէջ բնակուում էր մի օձ, որ ամէն գիշեր ածում էր իր բոյնի առջեւ սխտորի կճեպներ. տանեցիքը հաւաքում էին, պահում եւ առաւօտեան տեսնում էին, որ բոլոր կճեպները զուտ ոսկի էին դարձել: Մի անգամ տանեցիներից մէկը, որ յիմար էր, խփեց, կտրեց օձի ձագերից մէկի պոչը, օձը բարկացաւ, էլ այնուհետեւ չերեւեցաւ, նրանք զրկուեցան ոսկուց եւ սկսեցին հետզհետէ աղքատանալ:

Տիկին Մարիամը եւ իր հիւրերը երկար խօսում էին այս տեսակ սնահաւատութիւնների վրայ, եւ գիշերը

աննկատելի կերպով անցնում էր: Յետոյ նրանք կրկին դարձան դէպի աղայի խորհրդատր մահր:

- Բայց ի՞նչ ասաց բժիշկը, երբ միւս օրը եկաւ մարմինը քննեց,- հարցրեց կնիկներից մէկը:

- Նա պատասխանեց, թէ կաթուածք է ստացել,- պատասխանեց տիկին Մարիամը:

- Հո՞ղը նրանց գիտին, նրանք ի՞նչ են հասկանում այս տեսակ բաները...

Է.

Միքայէլը, ատլի քան հինգ տարի բացակայ լինելով Մասիսեանների տնից, վերջապէս վերադարձաւ այնտեղ: Այս հինգ տարուայ ընթացքում նա գլխատրապէս բնակուել էր Մոսկուայում, ամէն տարի ներկայ էր գտնուել Նիժնի Նովորոդի տօնավաճառին եւ մի քանի անգամ գնացել էր Մարսելիա, որտեղից ճանապարհորդել էր զանազան երոպական քաղաքներ:

Նրա կրկին յայտնուելը Մասիսեանների տանը նույնպիսի հետաքրքրութիւն չարժեց, որպէս եղաւ նրա առաջին յայտնուելու ժամանակ, երբ դեռ նոր էր բերուած գիղից: Առաջ գիղից նա եկաւ այստեղ գիղական կոշտութեամբ, որի ամէն մի խօսքը, ամէն մի շարժումը ծաղրածութեան առարկայ էր դառնում ամբողջ ընտանիքի համար, իսկ այժմ նա վերադառնալով երոպական քաղաքներից, բոլորովին ուրիշ մարդ էր դարձել, կրթուած, տաշուած եւ կոկուած, այժմ նրա ամէն մի վարմունքը, ամէն մի խօսքը հրաւիրում էր իր վրայ պատկառանք եւ համակրութիւն:

Այս հինգ տարուայ ընթացքում Մասիսեանների տան մէջ շատ բան փոխուել էր, ինչպէս փոխուել էր եւ ինքը՝ Միքայէլը: Տիկին Մարիամը բաւական ծերացել էր. հոգսը, տխրութիւնը եւ տանջանքը բոլորովին մաշել էին

նրան: Գայեանէն այժմ նմանում էր կուսանոցի պատա ապաշխարողի, որին պակաս էին «Տէր ողորմեան» եւ սեւ հագուստը: Իսկ Հռիփսիմէն անելի ձեւակերպուել էր, անելի վայելչակազմ հասակ էր ստացել եւ անելի գեղեցկացել էր: Նրա մանկական յամառ կամապաշտութիւնը այժմ տեղի էր տուել խիստ նազելի եւ փափուկ քնքշութեան: Նա գտնուում էր այժմ այն բախտաւոր հասակում, որին կարելի էր սիրել եւ որից կարելի էր սիրուել:

Տան մէջ ոչինչ չէր փոխուել, ամէն ինչ գտնուում էր իր հին ձեւի մէջ, ամէն ինչ իր տեղն էր. միայն մի բան պակաս էր, եւ դա էր՝ աղան:

Մի շաբաթ անցել էր, ինչ որ Միքայէլը հասել էր Ե... քաղաքը եւ այս մի շաբաթում Մասիսեաններին համար նա համարեա աննկատելի մնաց: Ամբողջ օրը զբաղուած էր հանգոցեալ աղայի գործերով: Առաւօտեան վաղ դուրս էր գնում եւ վերադառնում էր գիշերը շատ ուշ, բոլորովին յոգնած, եւ երբեմն այն աստիճան վրդովուած, որ անկարելի էր նրա հետ խօսել կամ տեսնուել: Նրա համար պատրաստել էին այն սենեակը, ուր մի ժամանակ բնակուում էր Ստեփանը: Ամէն անգամ, երբ տուն էր դառնում նա, տիկին Մարիամը անհամբերութեամբ մտնում էր նրա մօտ եւ հարցնում.

- Ի՞նչ շինեցիր:

- Դեռ ոչինչ...- լինում էր Միքայէլի սովորական պատասխանը:

Մի գիշեր գրում էր նա այս երկար նամակը Ստեփանին.

«Ես գտայ ձեր հօր գործերը այն դրութեան մէջ, որպէս նախագուշակում էի: Խանութները համարեա դատարկուած էին, եւ այն ապրանքները, որոնք փոքրիշատէ արժէք ունէին, յափշտակուած էին: Գիտէք ո՞ւմ ձեռքով. ձեր հօր հաւատարիմների, գործակատարների

ձեռքով: Աղայի յանկարծակի մահը հնար էր տուել այդ ասագակներին կատարել իրանց փափաքը, իսկ տեղական վարչութեան անհոգութիւնը անելի դիրութիւն էր ընծայել յափշտակութեան գործին:

Ես ոչ ոքի չեմ մեղադրում: «Խելացի մարդը կը գողանայ», ասում էր ինձ յաճախ հանգուցեալ աղան եւ գողութիւնը ընդունում էր որպէս գլխաւոր պայման կեանքի մէջ: Եւ այս մտքով նա պատրաստեց իր ձեռքի տակ եղող մարդերից կատարեալ գողեր, վարժուած եւ փորձուած գողեր, բայց չէր հասկանում ողորմելին, որ այն զէնքը, որ նա պատրաստում էր օտարների համար, մի օր անելի սարսափելի կերպով կը դառնար դէպի ինքը...

Ես պէտք է հանդիպէի շատ արգելքների, մինչեւ կարողանայի ուղղել եւ կարգի դնել ձեր հօր աներուած գործերը: Ամէն ինչ այնպէս խճճուած է, ամէն բանի մէջ այնպիսի անլուծանելի հանգուցեալներ են գցել, որ հազիւ թէ կարելի էր բաց անել: Եւ դժուարինն այն է, որ այս բոլորի հետ կապուած են այնպիսի քրեական յանցանքներ, որ եթէ պարզուելու լինէին կատարուած չարագործութիւնները, շատերը պէտք է ճանապարհ դրուէին դէպի Սիբիր, որը, կարծեմ, ոչ ձեզ եւ ոչ ինձ հաճելի կը լինէր:

Երեւակայեցէք մի այսպիսի խաբէութիւն. ձեր հայրը իր կենդանութեան ժամանակ ուներ մի փաստաբան (դուք չէք ճանաչում այդ անպիտանին), մի մարդ, ինչպէս ասում են, որ ամէն ծակ մտել եւ դուրս էր եկել, մի «չարութեասն», որ իր կեանքի մեծ մասը փտեցրել ու մաշել էր ստոր ծառայութիւնների մէջ, ուր յաճախ գործում են անիրաւութիւններ, ուր ծառայողը, որքան էլ ազնիւ լինէր, չէր կարող չսովորել զանազան տեսակ խաբէութիւններ: Այս մարդը ձեր հօր փաստաբանն էր, որ անխղճաբար կողոպտում էր նրա պարտականներին, իսկ աղայի մահից յետոյ, խելքից հանելով ձեր միամիտ մօրը, դառնում է նրա

եւ ձեր քոյրերի կողմից հաւատարմատար, այլեւ խնամակալ անչափահաս աղջիկների վրայ: Ոչխարի հօտը յանձնըւում է գայլի ձեռքը: Այնուհետեւ այս աւագակը, միանալով գործակատարների հետ, կատարում է ձեր հօր կայքի վերաբերութեամբ անկարագրելի անիրաւութիւններ:

Մի փոքրիկ գաղափար տալու համար գործուած չարութիւնների մասին, բաւական է յիշել մի քանի փաստեր. շատ մարդկանց ձեռքում երեւում են կեղծ պարտամորհակներ, իբր թէ ձեր հօրից տուած, որոնցով պարտաւորում է նա վճարել բաւական խոշոր գումարներ այս եւ այն անձանց: Ինձ յայտնի է, որ հանգուցեալ աղան փողի կարօտութիւն չունէր եւ ոչ ոքից պարտքով փող չէր առնում: Բայց ո՞րտեղից յայտնուեցան այդ պարտամորհակները: Այդ բոլորը շինել եւ սարքել էին գործակատարները. նրանցից ամէն մէկը գիտէր իր ձեռագիրը ձեր հօր ստորագրութեանը նմանեցնել: Ձեզ յայտնի է, որ հանգուցեալ աղան անգրագէտ մարդ էր եւ, բացի իր անունը ստորագրելուց, ուրիշ ոչինչ չգիտէր, իսկ անգրագէտ մարդու ստորագրութեանը նմանեցնել՝ շատ հեշտ է: Բանն այն է, որ յիշեալ պարտամորհակները ներկայացրել են դատարանը պահանջման համար, եւ որբերի խնամակալը, եւ միեւնոյն ժամանակ ձեր մօր փաստաբանն ու հաւատարմատարը, հաստատել է կեղծ պարտամորհակների վաւերականութիւնը:

Քրքրել այս բոլորը եւ երեւան համել գործուած անիրաւութիւնները, որքան դժուար են, այնքան էլ հեշտ են, միայն, որպէս յիշեցի վերելում, գործերի հետ կապուած են մեծ քրեական յանցանքներ, որ շատերի կորստեան պատճառ կը լինեն: Ես թողնում եմ ձեր վճոհն եւ կը սպասեմ ձեր հրահանգներիս:

Ես դեռ յիշում եմ այն խօսքերը, որ ինձ ասեցիք Մոսկուայում. «Հեղեղի բերածը էլի հեղեղը կը տանէ»...

Այսպէս էլ եղել է: Հանգուցեալը իր հարստութիւնը այնպիսի անհաստատ եւ խարխուլ հիմքերի վրայ էր դրած, որ ուրիշ կերպ սպասել չէր կարելի. պէտք է նրա մահից յետոյ ամէն ինչ ոչնչանար եւ ամէն ցնդուէր օդի մէջ... Ձեր մայրը ոչ մի գործից տեղեկութիւն չունի. նա, որ իր ամուսնի մահից յետոյ պէտք է տէր լինէր եւ պէտք է պահպանէր նրա թողած ժառանգութիւնը, իր անփորձութիւնից, իր տգիտութիւնից մատնել է բոլորը գազանների բերանը: Եւ ինչո՞վ է մեղաւոր նա: Կինը, որ իր ամուսնի կենդանութեան ժամանակ նրա ընկերը եւ գործակիցը չէ համարում, որին փակում են տան չորս պատերի մէջ, որը չգիտէ, թէ ինչ է շինում իր մարդը դրսում, երբ հասնում է վերջինի մահը, շատ հասկանալի է, որ ամէն ինչ կը մնայ օտարների ձեռքում: Ձեր հայրը ինքն էր պատրաստել իր կործանումը... Գոնէ մնացած լինէին օրինաւոր հաշուետոմարներ, այդ էլ չկայ. եւ եղածները մէջտեղից առնուած են...»:

Յետոյ նկարագրում էր աղայի մահը եւ նրա տեսիլքը «ոսկի աքաղաղի» մասին, եւ թէ այդ բախտաւորութեան եւ հարստութեան աներեւոյթ պաշտպանից մնացել էր աղայի ձեռքում մի ոսկի փետուր միայն...

Եւ համեմատելով այդ տեսիլքի երազական պեգորիան իրականութեան հետ, նամակագիրը անելացնում էր. «Ոսկի աքաղաղից» մնաց ձեր հօր ձեռքում մի ոսկի փետուր միայն... այնպէս էլ «ոսկի աքաղաղի» արտադրած հարստութիւնից կը մնայ նրա ժառանգների ձեռքում մի փոքրիկ մասը միայն... Բայց ի՞նչ էր իսկապէս այդ «ոսկի աքաղաղը», որ իշխում էր ձեր ընտանիքի բախտաւորութեան վրայ, որ իր բարերար ազդեցութեամբ յաջողեցնում էր ձեր հօր գործերը, ուրիշ ոչինչ, բայց միայն խաբէութիւնը, խորամանկութիւնը, խարդախութիւնը, անազնութիւնը եւ այլ անբարոյական յատկութիւններ, որոնք մարմնացած եւ մի աներեւոյթ ոգու կերպարանք

ստացած, տիրում էին գործերի վրայ... Մեռաւ հմուտ գործադրողը, նորա հետ եւ մեռաւ «ոսկի արքադաղը»... Ես այսպէս եմ բացատրում ձեր տոհմային հին աւանդութեան իմաստը, թող սնահաւատները այլապէս մտածեն»:

Իր նամակի վերջում Միքայէլը տեղեկութիւն էր տալիս Ստեփանի մօր եւ քոյրերի մասին եւ երկար խօսում էր Հոհիսիմէի մասին, թէ որքան գեղեցկացել էր նա եւ որքան շնորհալի աղջիկ էր դարձել եւ այլն:

Նամակը կնքում էր նա, երբ ներս մտաւ տիկին Մարիամը. նա տխուր դէմքով եկաւ, նստեց Միքայէլի մօտ:

- Գրեցի՞ր Ստեփանին, որ շուտ գայ, չուշանայ, հարցրեց նա:

- Իմ գրելը անելորդ էր, նա կը գայ, երբ իր գործերը կը վերջացնէ,- պատասխանեց Միքայէլը:

- Ա՛խ, ի՞նչ կը լինի մեր վերջը մինչեւ նրա գալը...

- Ես կարծում եմ, որ շատ լաւ կը լինի. Ստեփանը ինքը ձեզ համար մի մեծ հարստութիւն է, ուրիշ ի՞նչ էք ուզում, բախտաւորութիւն է այնպիսի որդի ունենալ:

- Ես ձեր խօսքերին հաւատում եմ,- պատասխանեց տիկինը մի փոքր մխիթարուելով,- ես կը ցանկանայի աղքատ լինել, օրական հացի կարօտ լինել, միայն նա ինձ մօտ գտնուէր... ես վախենում եմ մեռնել առանց նրան տեսնելու...

- Կը տեսնէք, շուտով կը տեսնէք, տիկին, նա ձեզ կարօտ չի թողնի:

- Մեր մասին ի՞նչ գրեցիք...

- Շատ բան գրեցի... ամէն ինչ գրեցի...

- Գրեցի՞ր, որ «ոսկի արքադաղը» մեռաւ:

- Գրեցի...

- Ա՛խ, այդ ինչ դժբախտութիւն էր...- հառաչելով գոչեց տիկինը եւ թաշկիմակը սեղմեց աչքերին:

- Բայց Ստեփանը մի նոր բախտ, մի նոր «ոսկի արքա-

դադ» կը ստեղծէ ձեզ համար, որը այն չի լինի, ինչ որ էր առաջ...- պատասխանեց Միքայէլը:

Տիկինը ուրախացած դուրս գնաց:

Այն օրից, որ եկել էր Միքայէլը, Գայեանէն եւ Հոփսիսիմէն մի անգամ եւս առիթ չէին ունեցել տեսնուելու եւ խօսելու նրա հետ. երբեմն հեռուից միայն տեսնում էին, բայց հէնց որ նա մօտենում էր, նրանք փախչում, մտնում էին իրանց սենեակը: Միքայէլը չէր զարմանում այդ օտարոտի վարմունքի վրայ, որովհետեւ իր երկրի սովորութիւնն իրան վաղուց յայտնի էր: Տարիներով միասին ապրած, միասին մեծացած, երկու քոյրերն եւ ընտանեցած Միքայէլը այժմ այն աստիճան խորթացել եւ օտարացել էին, որ չէին կամենում ճանաչել միմեանց: Իսկ այդ խորթութիւնը առաջ չէր գալիս Միքայէլի մի քանի տարուայ բացակայութիւնից, այլ նրանից, որ նա այժմ բաւական անել եւ չափահաս էր դարձել, եւ երկու աղջիկներ եւս գտնում էին այն հասակում, որ նրանց այժմ անպատշաճ էր թողնել օտար տղամարդու մօտ: Եւ այս պատճառով, հէնց առաջին օրը, երբ եկաւ Միքայէլը, նրանց մայրը պատուիրեց աղջիկներին.

- Գիտե՞ք ինչ կայ, թէեւ Միքայէլը ձեր եղբօր տեղն է, բայց հիմա դուք մեծ աղջիկներ էք դարձել, ձեր հասակում ամօթ է, որ աղջիկը մեծ տղի հետ խօսէ:

Երկու քոյրերը մի քանի օր պահեցին յիշեալ պատուէրը, բայց լետոյ նրանց մէջ սկսուեցաւ մի այսպիսի խօսակցութիւն, որ շատ նման էր բողոքի:

- Գիտե՞ս, Գայեանէ, այսօր Միքայէլը գալիս էր դրսից, եւ կանգնած էի փողոցի դրան մօտ, դուռը զարկեց, եւ բաց արի, «բարով, Հոփսիսիմէ», ասաց ինձ ժպտալով, բայց եւ ոչինչ չպատասխանեցի: Նա գլուխը քարշ գցեց եւ անցկացաւ, գնաց իր սենեակը: Յետոյ եւ ա՛յնքան ամաչեցի, ա՛յնքան ամաչեցի... ա՛խ, հիմա ի՞նչ կը մտածէ

նա. չի՞ ասի՝ այս աղջիկը իստակ յիմար է:

- Չի ասի,- պատասխանեց Գայեանէն սառնութեամբ,- նա մեր երկրի սովորութիւնը լաւ է իմանում:

- Ի՞նչ սովորութիւն,- հարցրեց Հոփսսիմէն մի փոքր զայրացած կերպով,- մի՞թէ Միքայէլը մեզ համար օտար է, ինչո՞ւ չպէտք է խօսենք նրա հետ:

- Օտար չէ, Հոփսսիմէ, քոյրիկ, բայց ի՞նչ կ'ասեն ուրիշները:

- Ի՞նչ պիտի ասեն, ո՞վ ինչ գործ ունի, եթէ մենք մեր տան մէջ կը խօսենք մեր տան տղի հետ:

Գայեանէն, նկատելով քրոջ վրդովմունքը, որ առաջ էր եկել այն օրուայ Միքայէլի հետ հանդիպելուց, իր խօսքերի մէջ ընդունեց անելի խրատական ձեւ, պատասխանելով.

- Ճշմարիտ է, մենք մեր տան մէջ ում հետ որ խօսելու լինենք, այդ ոչ ոքի չէ վերաբերում, բայց դու չե՞ս իմանում, որ տան պատերն էլ ականջ ունեն, ինչ որ լսեն, խաբարը, որտեղ ասես, կը տանեն:

- Հա՛, թող տանեն, ի՞նչ կայ:

- Այն ժամանակ մեր անունը կը կոտրուի, հազար տեսակ բամբասանքներ կը շարադրեն մեր մասին:

- Ախար Միքայէլը մեր եղբօր տեղն է:

- Հա՛, թող լինի, օտար հօր որդի է:

- Ուղիղն ասես քեզ, Գայեանէ, ես շատ եմ ուզում, որ խօսես Միքայէլի հետ. տեսնո՞ւմ ես, ինչ շնորհքով տղայ է դարձել:

- Տեսնում եմ...- պատասխանեց Գայեանէն խորհրդաւոր ձայնով:

- Ես կարծում եմ՝ նրա հատը չկայ մեր քաղաքում:

- Չկայ...

Այս խօսակցութեան միջոցին վրայ հասաւ նրանց մայրը, եւ երկու քոյրերը իսկոյն լռեցին:

Անցաւ ձմեռը, անցաւ գարունը, անցաւ վեց ամիս այն օրից, որ վախճանել էր աղան: Օրը Կիրակի էր: Այն օրը նշանաւոր էր Մասիսեանների համար նրանով, որ այսօր պէտք է նրանք դուրս գային սգից, պէտք է փոխէին իրանց սեւերը եւ հագնէին սովորական հագուստ: Իսկ Միքայէլի համար նշանաւոր էր նրանով, որ Գայեանէն եւ Հոփսիսմէն այսօր առաջին անգամ պէտք է հագնէին այն հագուստը, որ ինքը կարել էր տունէ նրանց համար եւ բերել էր Մոսկուայից:

Կնիկների մի բազմութիւն առաւօտեան վաղ եկել էր Մասիսեանների տունը կատարելու յիշեալ ծէսը. նրանց սեւերը փոխեցին, յետոյ եկեղեցի տարան, այնուհետեւ գնացին հանգուցեալ աղայի գերեզմանի վրայ հոգեհանգիստ կատարելու: Գերեզմանատնից գնացին Մասիսեանների այգին, որ հեռու չէր այնտեղից, որովհետեւ վճռուած էր այգում ճաշել: Գայեանէն եւ Հոփսիսմէն իրանց նոր հագուստի մէջ հիանալի էին: Կնիկների հասարակութեան մէջ բացի Միքայէլից մի ուրիշ տղամարդ չկար. նա էլ հեռուից հեռու էր գնում եւ նրանց խմբի մէջ չէր խառնում:

Մտնելով այգին՝ հիւրերը հաւաքուեցին ճիւղերից հիստուած տաղաւարի մէջ, որ հովանաւորուած էր ծիրանի ահագին ծառերով: Այնտեղ տիկին Մարիամը սկսեց զբաղուել կերակուրների պատրաստութեամբ, եւ հասակաւոր հիւրերից մի քանիսը, որպէս ընդունուած է տնից դուրս ճաշելու ժամանակ, սկսեցին օգնել նրան, իսկ ոմանք, որոնք մանկահասակներ էին, գնացին այգին պտտելու եւ միրգ ուտելու, մինչեւ սեղանը պատրաստ կը լինէր: Բայց Գայեանէն եւ Հոփսիսմէն, մի խումբ աղջիկների հետ միացած, բաժանուեցան կնիկներից եւ սկսեցին

այգու մի ուրիշ կողմը զբօսնել:

Միքայելին զգալի եղաւ իր դրութեան անտանելիութիւնը. ոչ ոք չէր մօտենում նրան, բացի պառաւ կնիկներից, որովհետեւ նա տղամարդ էր, որովհետեւ ջահել աղջիկների եւ մանկահասակ հարսների յարակցութիւնը նրա հետ անպատշաճ էր: Նա առանձնացաւ այգու մի հեռաւոր կողմը եւ այնտեղ գտաւ ծերունի այգեպանին:

- Բարեւ, Խաչօ:

- Աստծոյ բարին քեզ, աղա:

- Ծառերի պտուղները այս տարի սակաւ են երեւում, այսպէս չէ՞, Խաչօ:

- Մեր մեղքից խաղողն էլ պակաս է, աղա,- պատասխանեց այգեպանը ներքին դժգոհութեամբ:

- Ի՞նչ է պատճառը:

- Ո՞վ է իմանում... Աստուած գիտէ... բայց ես իմ կարճ խելքով այսքան գիտեմ, որ այն օրից, երբ Պետրոս աղան վախճանեցաւ, Աստծոյ խեր-բարաքեաթը այս այգուց վերացաւ: Բայց առաջ պէտք էր տեսնել, կատարեալ դրախտ էր այդ այգին. ծառերի ճղները այնքան ծանրանում էին պտուղներից, որ պէտք էր ամէնի տակին նեցուկ տալ, որ չկոտորուէին. խաղողը խօ չափ չունէր. ամէն եկող-գնացող ուտում էր, տանում էր, էլի մնացածով ամէն տարի հարիւր կարասից աւելի գինի էինք լեցնում, հիմա ի՞նչ կայ...

- Ես կարծում եմ,- պատասխանեց Միքայելը,- այս բոլորը նրանից է, որ այս տարի ծառերի տակը չես բրել տունել, Խաչօ, խաղողի որթերն էլ, տեսնում ես, խոտի մէջ կորել են, քաղհան չես անել տունել:

- Չէ, աղա, դրանից չէ:

- Ապա ընչի՞ց է:

- Դու, երեւի, չե՞ս լսել այն դժբախտութիւնը:

- Ո՞ր դժբախտութիւնը:

- «Ոսկի աքաղաղի» մահը...

- Լսել եմ...

- Հիմա իմացա՞ր, նրանից է: Նա երբ մեռաւ, ամէն բան տակնուվրայ էլաւ, ոչ ծառն է պտուղ տալիս, ոչ որթը՝ խաղող, կարկուտը մէկ կողմից, թրթուրը միւս կողմից սկսեցին փչացնել բոլորը:

Միքայէլը ոչինչ չպատասխանեց:

- Աւելի քան քսան տարի ես այս այգում ծառայում եմ,- շարունակեց ծերունի այգեպանը,- բոլոր ծառերին այնպէս եմ սիրում, որպէս իմ զաւակներին. տես, այս մատնե-րովս եմ պահել, մշակել եւ հասցրել բոլորը (նա ցոյց տուեց իր կոշտացած մատները), բայց հիմա, ուղիղն ասած, սիրտ չէ մնացել ինձանում, ամէն բան աչքիցս ընկել է, մանա-ւանդ այն օրից, երբ ականջիս հասաւ այն ցաւալի լուրը...

- Ի՞նչ լուր:

- Ասում են, այս այգին պիտի ծախուի պարտքի տեղ. հէնց որ լսեցի, կարծես սրտումս մի դանակ ցցեցին: Ո՞վ էր տեսել մի այսպիսի բան: Հանգուցեալ աղայի հարստութիւնը այնքան շատ էր, որ եթէ Արագի առջեւը լեցնէիր, ջուրը կը կանգնացնէր. ի՞նչ եղաւ, ո՞րտեղ կորաւ, որ հիմա այգին էլ եմ ծախում:

- Չի ծախուի, Խաչօ, դարդ մի արա,- մխիթարում էր նրան Միքայէլը:

- Ա՛խ, Խաչօն կը մեռնի, եթէ այս այգին ծախուի,- պատասխանեց նա բառաչանքով եւ կոշտացած ձեռքով սկսեց սրբել աչքերի արտասուքը:

Խաչոյի տխրութիւնն առանց պատճառի չէր. այգու վրայ արդէն կապանք էր դրուած պարտքի փոխարէն վաճառելու համար, բայց Միքայէլի աշխատութեամբ աճուրդը մի քանի ամսով ետ էր ձգած:

Միքայէլը, ոչ սակաւ տրտում, քան թէ ծերունի այգեպանը, մի քանի մխիթարական խօսքեր ասաւ նրան եւ հեռացաւ:

Այսուամենայնիւ, այգումը ամէն ինչ անդորր էր եւ գուարճալի. օդի խաղաղութեան մէջ մի տերեւ անգամ չէր շարժուում, իսկ արեգակի այրող ճառագայթները ոսկեղէն կայծերով թափուելով տերեւախիտ ծառերի վրայ, չէին անցնում նրանց անթափանցիկ եւ կանաչազարդ կամարներից: Նրանց հովանու տակ գովասուն օդը խիստ թարմ ու կազդորիչ էր: Այստեղ առանձնացած երգեցիկ թռչունները ուրախ-ուրախ թռչկոտում էին մի ուստից դէպի միւսը, եւ օդի խուլ լուռութեան մէջ լսելի էր լինում նրանց քաղցր ձայնը: Բայց գեղեցիկ բնութեան թովիչ հրապույրը ամենեւին չէր ազդում Միքայէլի վրայ, ամենեւին չէր գրաւում նրան: Նա մոլորուածի նման խիստ տխուր, ինքնամոռացութեան մէջ, պտտում էր ծառազարդ ճեմելիքներով, եւ նրա աչքերը անխորհուրդ կերպով նայում էին տունկերի ուղիղ շարքերի վրայ, որոնք երկու կողմից կազմում էին, կարծես, կանաչազարդ պատեր:

Նա տեսաւ հեռուից աղջիկների խումբը, որոնք անտառային յաւերժահարսանց նման վազվզում էին, ճախրում էին եւ գուարճանում էին ծառերի մէջ: Նա մի կողմ քաշուեցաւ, որ իրան չտեսնեն: Ուրախ խմբից երկուսը բաժանուելով, հանդարտ քայլերով անցնում էին նրա մօտից: Նրանք որոնում էին խոտի մէջ թաքնուած երեքթերթիկներ* եւ աշխատում էին գտնել չորս թերթ ունեցողը: Մէկը Հոփփսիմէն էր, միւսը՝ անծանօթ աղջիկ:

- Ինչո՞ւ համար ես այսքան պտտում,- հարցրեց անծանօթը:

- Ա՛խ, թէ գտնէի...- պատասխանեց Հոփփսիմէն, չդադարելով իր քնքույշ ձեռքերով քրքրել խոտերը:

- Ախր, ասա՛ ի՞նչ պիտի անես:

*Երեքթերթիկը մի բոյսի անուն է, որ գործ է ածում կախարհութիւնների մէջ:

- Ուզում եմ բախտս փորձել:

Անծանօթ աղջկայ դէմքի վրայ երեսաց մի հեզմա-
կան ժպիտ, եւ խուլ ակնարկութեամբ պատասխանեց.

- Դու արդէն քո բախտին հասել ես... Էլ ի՞նչ պէտք է...

- Չէ, Նազանի, սուտ եմ խօսում,- ասաց Հոփսիմէն
շատագունելով:

- Սուտը ո՞րն է, ողջ քաղաքում խօսում եմ...

- Ի՞նչ եմ խօսում:

- Ասում եմ; որ ձեր տան տղան, ի՞նչ է անունը, հա՛,

Միքայէլը, քեզ սիրում է:

- Չեմ իմանում, Նազանի, խաչը վկայ, չեմ իմանում:

- Բայց դու սիրում ե՞ս:

- Ես...

«Եսի» պատասխանը Միքայէլը չլսեց: Նրանք անցան:

Բայց այս խօսակցութիւնը սաստիկ ազդեց Միքայէլի վրայ: Մինչեւ այն օր հանգուցեալ աղայի գործերը եւ նրա անբախտացած ընտանիքի հոգսերը այն աստիճան զբաղեցրել էին Միքայէլին, որ նա երբեք ժամանակ չէր ունեցել խօսելու իր հոգու եւ սրտի հետ: Մինչեւ այն օր նա մի անգամ ես չէր հետաքրքրուել Հոփսիմէնով, միանգամ ես, ինչպէս ասում եմ, մուշտարու աչքով չէր նայել նրա վրայ: Բայց այսօր նա առաջին անգամ տեսաւ նրան, որպէս պէտք էր. այսօր Հոփսիմէն երեսեցաւ նրան իր գեղեցկութեան բոլոր հրապուրանքով, այսօր նա կախարդելու չափ աննման էր:

Կէսօրից բաւական անցել էր. ժամանակ էր ճաշելու. եւ ամէն կողմից աղջիկների ու կնիկների բազմութիւնը սկսեցին հաւաքուել տաղաւարի մօտ, ուր պատրաստ էր սեղանը: Միքայէլը իր քայլերը ուղղեց դէպի նրանց կողմը: Նրանք երկու աստիճանաւորներ էին, որ ծառայում էին դատարանում:

- Մենք ուշացանք, այնպէս չէ՞,- ասաց նրանցից մէկը՝ սեղմելով Միքայէլի ձեռքը:

- Շատ չէք ուշացել, կնիկները դեռ նոր են նստել սեղան,- պատասխանեց Միքայելը, ձեռքը մեկնելով դեպի տաղարի կողմը եւ ցոյց տալով նրանց:

- Օ՛-հօ՛, ինչ ահագին բազմութիւն է,- բացականչեց աստիճանաւորներից մէկը,- բա՛ մենք նրանց հետ չե՞նք ճաշելու:

- Շատ ցանկալի կը լինէր, բայց ո՞վ կը թողնէ,- ասաց Միքայելը, եւ միեւնոյն ժամանակ նրա տխուր դէմքի վրայ երեւեցան մի տեսակ ցնցումներ:

- Ասացէք, խնդրեմ, այս ի՞նչ բանի նման կը լինի, երբ մենք առանձին պիտի ուտենք, նրանք՝ առանձին:

- Իմ կարծիքով, մի առանձին հաճութիւն էլ չէ կարելի զգալ մեր կանանց հասարակութիւնից. ի՞նչ կարող ես խօսել. ոչ դու նրանց կը հասկանաս, ոչ նրանք քեզ. պիտի լուռ ու մունչ նստես ու նայես երեսներին: Մենք աւելի կը խանգարենք նրանց քէֆը, եթէ խառնուելու լինենք նրանց մէջ:

Այսպէս խօսելով, Միքայելը իր հիւրերի հետ դիմեցին ահագին տանձենու տակը, ուր նրանց համար առանձին սեղան էր պատրաստուած: Ծերունի այգեպանը սպասարարի պաշտօն էր կատարում:

Սեղանի վրայ խօսակցութիւնը, ըստ մեծի մասի, Մասիսեանի մահուան, «ոսկի աքաղաղի», Սիմոն Եագորիչի եւ աղայի գործակատարների չարագործութիւնների մասին էր, որոնք այն ժամանակ հասարակաց խօսակցութեան առարկայ էին դարձել:

- Գիտե՞ք, Միքայել,- ասաց ծառայողներից մէկը,- նրանց չորսին էլ այսօր կալանաւորեցին, այժմ բանտումն են:

Խօսքը Սիմոն Եագորիչի եւ Մասիսեանի երեք գործակատարների մասին էր:

- Այժմ շատ ուշ է...- պատասխանեց Միքայելը սառ-

նութեամբ: - Դրան ասում են. «Հարսանիքից յետոյ երաժշտութիւն»: Այժմ ոչինչ նշանակութիւն չունի կալանատրելը, որովհետեւ կողոպտած ապրանքների մեծ մասը արդէն ոչնչացրել են:

- Բայց նրանք Սիբիր կը կորչեն:

- Ի՞նչ օգուտ, դրանով Մասիսեանի զաւակների փորը չի կշտանայ:

- Ջարմանալի է, ես մինչեւ այսօր երեւակայել չեմ կարող այս տեսակ աւազակութիւն:

- Ջարմանալին այն է, որ աւազակները այսքան ժամանակ պաշտօնավարում էին...- պատասխանեց Միքայէլը դառն վրդովմունքով: - Ես այնքան չեմ ցաւում, որ այդ չարագործները դատարկեցին Մասիսեանի հարուստ կրպակները, բայց ամենամեծ կորուստն այն է, որ գողացան մի արկղ լի պարտամորհակներով եւ, չնչին վարձատրութիւններ ստանալով, տուեցին Մասիսեանի պարտականներին. այլեւ չեմ խօսում այն բանի վրայ, որ հանգուցեալի անունով կեղծ պարտամորհակներ շինեցին եւ տուեցին այս եւ այն խաբէրայի ձեռքը: Այս գործը մի այնպիսի բաղադրեալ քրեական գործ է, որ եթէ օրինաւոր կերպով քննուելու լինի, շատերը կը մերկացուեն, որոնց վրայ դեռեւս ոչ ոք կասկած չէ տանում...

- Իսկ այդ անպիտանները ի՞նչ արեցին այնքան փողերը:

- Չէ՞ք լսել՝ «Գողը գողից գողացաւ, Աստուած տեսաւ, զարմացաւ»: Փողերը տուեցին իրանց նման գողերին, որոնք նրանց պաշտպանում էին... Մասիսեանի տունը քանդուեցաւ, եւ նրանից տասը-քսան տուն շինուեցաւ...

- Ուրեմն այդ ընտանիքը բոլորովին կ'աղքատանայ:

- Դեռեւս չգիտեմ...- եղաւ Միքայէլի խօսքը:

Ճաշից յետոյ Միքայէլի հիւրերը ցանկացան լողանալ գետի մէջ, որ հոսում էր այգու կողքից: Ինքը եւս

նրանց հետ գնաց, թէ՛ւ լողանալու ցանկութիւն չունէր: Նոյն միջոցին կնիկները նոյնպէս վերջացրել էին իրանց ճաշը, նրանք էլ տարածուեցան այգու մէջ եւ սկսեցին զքօսանք անել:

Միքայէլը, հասնելով գետի ափը, բաժանուեցաւ իր ընկերներից: Նա պառկեց խոտերի վրայ, հովանաւոր ընկուզենու տակին, եւ լուռ մտախոհութեան մէջ մտիկ էր տալիս գետի հոսանքին, տեսնում էր, թէ որպէս ջրի կոհակները զարկուելով ծայրերին, փրփրալով եւ կատաղելով, առաջ էին վազում:

Այս գետին նայելով, Միքայէլը մտաբերում էր Արաքսը, որի ափերի մօտ անցուցել էր իր մանկութեան ամենագեղեցիկ օրերը, մտաբերում էր իր ընկերներին, այն սիրելի եւ բարեսիրտ ընկերներին, որոնց հետ այնքան երջանիկ էր ինքը. մտաբերում էր Օուշան տատին եւ Աւետ ապորը, որոնք վաղուց գերեզման էին դրած... Եւ մանկութեան օրերը երագի նման գալիս ու անցնում էին նրա յիշողութեան մէջ, որպէս իր մօտից անցնող գետի սրընթաց հոսանքը, որ արտայայտում էր մի աղմկալի կեանք...

Այգու այդ մասը բոլորովին սահմանափակում էր գետով, եւ ծառերը տեղ-տեղ կպած էին եզերքին: Յանկարծ նրա ականջին զարկեց մի ճիշ, որ խառնուեցաւ խուլ աղաղակների հետ: Կայծակի արագութեամբ վեր թռաւ իր տեղից եւ վազեց դէպի կոչող ձայնը, որ վտանգ էր գուշակում: Նրա աչքերի առջեւ հանդիսացաւ մի այսպիսի տեսարան. մի քանի աղջիկներ սարսափած, ուշակորոյս եղած կուչ էին եկել թփերի մէջ... Հոիփսիմէն ընկած էր գետին... եւ մի ահագին կատաղած շուն առել էր նրան իր թաթերի մէջ... Որթերի տակին նեցուկ տուած ցգերից մէկը դուրս քաշելը եւ կատաղած գազանի գլխին խփելը մի րոպէի գործ եղաւ, երկրորդ զարկին շունը գլորուեցաւ եւ անշարժ մնաց:

Օրհորդը անվնաս էր, միայն նրա աջ թևի վրայ երեսում էր թեթև կեղեքումածք, որից դուրս ցայտող արիւնը կարմիր բծերով ներկել էր նրա ամառային հագուստի թևերը: Միքայելը գիտեր, թէ որքան վտանգաւոր բան էր կատաղած շան կծելը, եւ, առանց ժամանակ կորցնելու, գրկեց ուշակորոյս աղջկան եւ հասցրեց մօր մօտ, որի դրոպիւնը ոչ սակաւ ցաւալի էր, երբ լսեց իր դստեր հետ պատահածը:

Բոլոր հիւրերի վրայ տիրեց սարսափ, եւ ամէն մէկը շտապում էր տուն դառնալ: Հոփսիսիմէին դրեցին ձիան վրայ եւ իսկոյն տարան քաղաք:

Թ.

Հոփսիսիմէի վերքը անվնաս էր. բժշկի հետազօտութիւնից երեսաց, որ նա առաջ էր եկել շան ճանկոտելուց եւ ոչ կծելուց: Մի շաբաթից լետոյ նա կարողացաւ ոտքի կանգնել, բայց տակաւին իրան թոյլ էր զգում. դէմքը գունաթափուել էր, եւ աչքերի մէջ փայլում էր, կարծես, մի տեսակ շրջմոլիկ հուր:

Հոփսիսիմէի թևքի վերքը բժշկուեցաւ, բայց նրա փոխարէն բացուեցաւ մի ուրիշ վերք անմեղ աղջկայ սրտումը, մի վերք, որ առաջ է գալիս Աստղիկի որդու սուր սլաքից...⁴

Մինչեւ այն օր անխոցելի էր մնացել Հոփսիսիմէի սիրտը, իսկ այժմ սկսեց տանջել նրան մի անորոշ, մթին զգացմունք, որ ինքն էլ չգիտեր, թէ որպէս պէտք էր բացատրել: Նա միշտ տխուր էր, միշտ լուռ եւ միշտ աշխատում էր փախչել ընկերութիւնից եւ առանձնանալ, եւ շատ անգամ ակամայ արտասուքը թաց էր անում նրա գեղեցիկ, սետրակ աչքերը:

Տիկին Մարիամը չէր կարող չնկատել իր սիրելի դստեր յանկարծակի փոփոխութիւնը. «Ի՞նչ է պատահել

քեզ, աղջի», - հարցնում էր նա: «Ոչինչ»... - լինում էր Հոփսիսիմէի սովորական պատասխանը:

Քոյրերը ասելի մտերիմ են լինում եւ շատ անգամ բաց են անում միմեանց առջեւ իրանց սրտերը: Այն գաղտնիքը, որին չկարողացաւ հասնել մայրը, աշխատեց բաց անել երեց քոյրը՝ Գայեանէն:

- Այդ ի՞նչ է, Հոփսիսիմէ, աշնան տերեւի նման օրըստօրէ դեղնում ես, - մի օր հարցրուց նա, երբ միասին նստած էին իրանց տան պարտէզում:

- Ես էլ չեմ իմանում, քոյրիկ, - պատասխանեց Հոփսիսիմէն, գլուխը դէպի ցած խոնարհեցնելով:

- Չէ, մի բան կայ, դու չես ուզում ինձ ասել, մի բան կայ, ես իմանում եմ...

Հոփսիսիմէն ոչինչ չպատասխանեց եւ տակաւին գլուխը քարշ օգած, մատներով խաղում էր խոտերի հետ, աշխատելով ցրուել իր սրտի ամբոխամունքը...

- Դու խօս ոչինչ չես ուզում ինձ ասել, Հոփսիսիմէ, հէնց գիտես, որ ես չեմ իմանում, - խօսեց Գայեանէն կատակի ձեւ տալով իր խօսքերին, - ուզո՞ւմ ես բոլորը ասեմ:

- Ի՞նչ ասես:

- Ասեմ, թէ ինչու ես դու այսպէս մաշում:

- Չեմ ուզում լսել, ոչինչ մի՛ ասա, - պատասխանեց Հոփսիսիմէն, վեր կացաւ եւ կամենում էր հեռանալ:

- Նստի՛ր, մի գնա՛, - բռնեց նրա ձեռքից Գայեանէն:

Հոփսիսիմէն դարձեալ նստեց քրոջ մօտ: Գայեանէն շարունակեց.

- Հոփսիսիմէ, քոյրիկ, ինչո՞ւ ես ամաչում, ինչո՞ւ ես թաքցնում ինձանից քո ցաւը, ես իմանում եմ, որ դու մէկին սիրում ես...

Հոփսիսիմէն դարձեալ լուռ մնաց, միայն նրա գունաթափ դէմքի վրայ երեսաց թեթեւ կարմրութիւն, նրա աչքերը վառուեցան եւ այդ նազելի, անխօս աչքերը ամէն ինչ

յայտնեցին հետաքրքիր քրոջը: Գայեանէն գրկեց նրան եւ համբուրեց: Կրտսեր քոյրը գլուխը չբարձրացրեց իր մտերմի գրկից եւ սկսեց խուլ կերպով լաց լինել:

Երբ մի փոքր հանգստացաւ, խօսեց նա:

- Բոյրիկ, խաչը վկայ, որ չեմ իմանում, արդեօք սիրում եմ՝ թէ ոչ: Բայց այն օրից, երբ պատահեց այն անցքը, երբ կատաղած շունը քիչ էր մնացել, որ ինձ պէտք է պատահապատահ անէր, եւ հանգիստ չեմ: Թէ արթուն եմ լինում եւ թէ քնած, միշտ նրան եմ տեսնում... եւ միշտ նրա հետ խօսում...

- Բայց արթուն ժամանակը նրա հետ չես խօսում, - նկատեց մեծ քոյրը ժպտելով:

- Մտքումս խօսում եմ... - պատասխանեց Հոփսիսիմէն, բայց հէնց որ տեսնում եմ նրան, ուզում եմ խօսել, մի բան ասել, լեզուս կապում է, չեմ իմանում, թէ ինչ պէտք է ասել... Կարծես նա էլ ինձանից փախչում է, եւ այդ ատելի է տանջում ինձ... Տեսնո՞ւմ ես, վերջին օրերում նա խիստ ուշ է վերադառնում տուն եւ եկածին պէս մտնում է իր սենեակը եւ դռները փակում: Առաւօտեան խօսումս նրա երեսը չես տեսնի...

Երկու քոյրերի խօսակցութիւնը Միքայէլի մասին էր: Նրանք երկար եւ երկար խօսում էին այսպէս, մինչեւ երեկոյեան վերջալոյսը սկսեց հետզհետէ աղօտանալ, եւ ծառախիտ պարտէզի մէջ տիրեց գիշերային մթութիւնը: Դա ամառային այն խաղաղ եւ փափուկ գիշերներից էր, երբ ցերեկուայ խեղդող տօթից յետոյ մարդը կազդուրում է, ազատ է շնչում, զգալով մի տեսակ ոգետրիչ գուարճութիւն: Երկու քոյրերը դեռ նստած խօսում էին: Բայց չէին նկատում, որ մէկը ծառի ետեւից լսում էր նրանց:

- Գնանք տուն, - ասաց Գայեանէն կանգնելով:

- Դեռ վաղ է, մի փոքր ման գանք, շատ նստեցինք, - պատասխանեց Հոփսիսիմէն՝ ներքին վրդովմունքով:

Նրանք սկսեցին պտտել պարտէզի ճեմելիքների մէջ,

ուր այժմ լուսինը ծառերի սաղարթախիտ ուսերի միջից թափում էր իր արծաթափայլ լոյսը: Իսկ այն անձնատրութիւնը, որ ծառի ետեւում թաքնուած լսում էր երկու քոյրերի խօսակցութիւնը, շարժուեցաւ իր կանգնած տեղից եւ հանդարտ քայլերը ուղղեց դէպի տիկին Մարիամի սենեակը:

Այդ անձնատրութիւնը Մասիսեանի ընտանիքից կտրուած, տարիներով հեռացած եւ աչքից ընկած անդամներից մէկն էր, որ երկար անջատումից վերջը երկու անգամ միայն յայտնուեցաւ այս տան մէջ. առաջին անգամ, երբ կատարում էր հանգուցեալ աղայի թաղման հանդէսը, երկրորդ անգամ, երբ Հոփսիսմէն հիւանդ էր: Դա այն դժբախտ զաւակն էր, որի մասին աղան խօսելիս երբեք անունը չէր յիշում՝ իր բերանը չալօծելու համար, այլ միշտ ակնարկում էր այսպիսի անտարբերութեամբ՝ «այն անզգամը»... Դա տիկին Մարիամի այն աղջիկն էր, որին կոչում էին Նունէ, որը հասակն առնելով, երբ նկատեց, թէ հայրը իրան մարդու տալու վրայ չէ մտածում, երկար տանջուելէն յետոյ, վերջապէս սիրահարուեցաւ իր հօր գործակատարներից մէկի վրայ եւ, տնից փախչելով, գիղում պսակուեցաւ նրա հետ:

Մտնելով մօր սենեակը, Նունէն գտաւ նրան մեռակ: Ըրագի լոյսը ընկնելով նրա գեղեցիկ կազմուած եւ ուղղաձիգ հասակի վրայ, երեսն հանեց նագելի պատկերը: Որպիսի՞ զարմանալի նմանութիւն նրա եւ Հոփսիսմէի մէջ, Հոփսիսմէն՝ այդ փոքր ինչ հնացած, փոքր ինչ մաշուած օրիգինալի ճիշդ պատճէնն էր, միայն անելի թարմ եւ անելի գուարթ, քան թէ իր երէց քոյրը:

Նունէն պատմեց մօրը Գայեանէի եւ Հոփսիսմէի խօսակցութիւնը, որ լսել էր պարտեզում:

- Ես այդ նկատում էի...- ասաց մայրը, երբ նրա աղջիկը վերջացրեց իր պատմութիւնը: - Բայց ի՞նչ պէտք է արած:

- Այսքանը պարզ է, որ Հոփսսիմէն սիրահարուած է,- խօսեց Նունէն՝ աւելի մերձ նստելով իր մօր մօտ եւ ձայնը մեղմացնելով,- հիմա պէտք է գիտենալ՝ արդեօք Միքայէլն էլ նոյնպէս սիրո՞ւմ է նրան, թէ ո՛չ:

- Ի՞նչ կերպով գիտենալ,- հարցրեց մայրը:- Միքայէլը խիստ ծածկամիտ տղայ է, նրանից շուտով բան հասկանալ չէ կարելի:

- Սէրը ծածկել չէ կարելի, նա ինքն իրան կը յայտնուի, որքան էլ մարդ ծածկամիտ լինի, իրան պահել չէ կարող: Լսիր, մայրիկ, պէտք է աշխատել անպատճառ այս բանը գլուխ բերել...

Մի քանի րոպէի մէջ ուրախութիւնը եւ տրտմութիւնը փոփոխակի կերպով արտայայտուում էին տիկին Մարիամի բազմահոգ դէմքի վրայ. նրա սիրտը բաբախում էր, որպէս մի տէրեւ, որ դողդողում է քամուց:

- Միթէ կարելի՞ է բանը գլուխ բերել,- հարցրուց նա, ինքն էլ իր խօսքերին չհաստատւով:- Ես, իրան ասած, Նունէ, բոլորովին շուարած եմ, չեմ իմանում, թէ ինչ պէտք է անել... Ա՛խ, եթէ, Տէրը մի արասցէ, Հոփսսիմէն իր բաղձանքին չհասնի, ա՛խ, ինչ կը լինի նրա վերջը...

- Դու անհոգ կաց, մայրիկ, նրանք իրանց բանը կը շինեն,- պատասխանեց Նունէն աւելի փորձուած եւ աւելի գործազէտ կնոջ վստահութեամբ,- միայն պէտք է թող տալ իրանց կամքին, այն ժամանակ «չորը իր նանապարհը կը գտնէ...»:

- Դժուար է,- պատասխանեց մայրը կասկածաւոր կերպով,- շատ դժուար է: Հիմա Միքայէլին ձեռքից-ձեռք խլում են, ամէն կողմից աղջիկներ են առաջարկում, եւ ի՞նչ աղջիկներ, հարուստ տներից եւ ահագին բաժինըներով: Բայց մենք ի՞նչ ունենք... այն ուրիշ բան կը լինէր, եթէ աղան կենդանի լինէր, եթէ մենք մեր առաջուայ վիճակի մէջ լինէինք...

Եւ անբախտ կնոջ աչքերից վերջին խօսքերի վրայ գլորուեցան արտասուքի խոշոր կաթիլներ: Նունէն սկսեց սիրտ տալ նրան:

- Ես չեմ կարծում,- ասաց նա,- որ Միքայէլը փողի մտիկ տայ. Հոփսսիմէն նրա համար մի մեծ հարստութիւն է:

- Է՛հ, որդի, բոլոր աշխարհը փողի է մտիկ տալիս: Տեսնում ե՞ս, հիմա մեզ վրայ ոչ ոք չէ ուզում նայել, բայց առաջ... Առաջ պատիւ էին համարում, երբ մենք խօսում էինք մէկի հետ, երբ մենք մէկին արժանացնում էինք մեր հայեացքին:

- Այդ ճշմարիտ է, բայց ես դարձեալ կ'սսեմ, մայրիկ, որ Միքայէլը փողով խաբուող չէ, նա, ինչպէս ասում են, ինքը բաւական փող ունի:

- «Աւել պատարը փոր չի ծակում», իմանում ե՞ս: Փողից ո՞վ է կշտացել, որ նա կշտանայ:

- Այնուամենայնիւ, ես յոյս ունեմ, որ այս բանը գլուխ կը գայ,- պատասխանեց Նունէն:- Պէտք չէ յուսահատուել:

- Տեսնենք...- ասաց մայրը դարձեալ յուսահատ կերպով:- Տեսնենք Աստուած ի՛նչ կը յաջողէ:

Ներս մտան Գայեանէն եւ Հոփսսիմէն՝ բաւական ուրախ դէմքերով. մօր եւ երէց դստեր մէջ խօսակցութիւնը ընդհատուեցաւ:

Նոյն միջոցին Միքայէլը մենակ էր իր սենեակում. նրա սեղանի վրայ դրած էր մի բաց նամակ, նա կրկին վեր առեց նամակը եւ սկսեց կարդալ: Դա նրա մի քանի ամիս առաջ գրած նամակի պատասխանն էր, որ ստացել էր Ստեփանից:

- Բոլոր տողերից արտայայտում էր նրա մեծահոգութիւնը,- խօսում էր Միքայէլը ինքն իրան,- այս նամակի մէջ նա նոյն խստասիրտ, արհամարհող եւ մեծամիտ Ստեփանն է, ինչ որ եղել է միշտ: Ես յայտնել էի հօր մահուան մանրամասնութիւնները, նրա թողած հարստութեան

ոչնչանալը, ահա ինչ է պատասխանում ինձ. «Ես, որպէս բժիշկ, իմ հօր հարստութեան վրայ նայում էի բոլորովին բժշկական կէտից: Երբ հիւանդ մարմնի վրայ յայտնում է թարախով լիքը մի պալար, ես սպասում եմ, գործ եմ դնում իմ նշտարը... Հաւաքուած նեխութիւնը կենդանի մարմնի մէջ միշտ վտանգաւոր հետեւանքներ կարող է ունենալ: Իմ հօր հարստութիւնը մի հսկայական պալար էր՝ լցուած անմաքուր շարաւով եւ ամբարուած ամէն տեսակ ապակա-նութիւններով: Նրա գործակատարները, թէեւ չարամտու-թեամբ, բայց կատարեցին մի տեսակ բժշկի պաշտօն, ծա-կեցին պալարը եւ դուրս թափեցին փտութիւնը... Հիւանդը չդիմացաւ ցաւին եւ մեռաւ... բայց ժառանգները առողջա-ցան»... Մի քանի տողից յետոյ շարունակում էր, խօսելով գործակատարների մասին. «Հանգիստ թողէք, ի սէր Աստծոյ, այն ողորմելիների. նրանք յանցաւոր չեն, նրանք իմ հօր ամենալաւ աշակերտներն են եւ գեղեցիկ կերպով իրագործեցին նրանից առած դասերը... Ո՞վ սովորեցրեց նրանց գողութիւնը... ես ցաւում եմ այդ ողորմելի արարած-ների մասին: Խնայեցէք նրանց»:

Դռները բացուեցան, եւ ներս մտաւ Հոնիփսիմէն:

- Հը՛մ, ի՞նչ կայ:

- Ընթրիքը պատրաստ է, մայրս խնդրեց, որ շնորհի բերէք,- պատասխանեց նա բեկբեկուած ձայնով:

- Օ՛, ինչ քաղաքավարի լեզուով ես խօսում դու, Հոնիփսիմէ, այդ ե՞րբ սորվեցար,- ասաց Միքայէլը, նստած տեղից վեր բարձրանալով եւ մանուկ օրիորդի երկու ձեռքերն էլ առնելով իր ափերի մէջ:

Հոնիփսիմէն շտապումեցաւ եւ ոչինչ չկարողացաւ պատասխանել:

- Հանաքը մի կողմ մնայ, ես դարձեալ զգուշացնում եմ քեզ, Հոնիփսիմէ, դու շատ վատ ես պահում քեզ. դու դեռ ոչ բոլորովին առողջ ես, կարող ես կրկին հիւանդանալ,

երբ այս գիշերուայ պէս ման կը գաս պարտեզում: Այն-
տեղ շատ խոնար է, մանաւանդ վերջին անձրեւից յետոյ:

- Դու տեսա՞ր, երբ ես ման էի գալիս,- հարցրեց
օրիորդը, ուղիղ Միքայելի երեսին նայելով:

- Տեսա՛, Գայեանէն ես քեզ հետ էր. առաջ նստած
էիք, յետոյ վեր կացաք եւ սկսեցիք ման գալ:

- Երեւի դու լսեցի՞ր ես, թէ ինչ էինք խօսում մենք...-
հարցրեց օրիորդը թեթեւ ժպիտով:

- Ես ոչինչ չլսեցի, ես սովորութիւն չունեմ լրտեսել
ջահիլ աղջիկների գաղտնի խօսակցութիւնը, այդպիսի
բան Նունէն է անում...

- Ղո՞րդ,- հարցրեց օրիորդը սուր ձայնով,- ուրեմն
նա լսո՞ւմ էր... ա՛յ, սատանայ...

Միքայելը, ինչպէս սովորաբար ասում են, «իզը
գտաւ», այսինքն՝ իր կորցրած առարկայի հետքերի վրայ
հանդիպեց: Անցնելով պարտեզի միջից, նա տեսել էր
երկու քոյրերին միասին նստած եւ խօսելիս, այլեւ նկատել
էր Նունէին, որ ծանր ետետում թաքնուած ակամջ էր դնում
նրանց խօսակցութեանը: Այդ դէպքը հետաքրքրեց նրան,
եւ մտածում էր, թէ Նունէն առանց առանձին պատճառի
մի այնպիսի կասկածաւոր դիրք չէր բռնի իր քոյրերի վե-
րաբերութեամբ: Իսկ այժմ Հոփսիսմէի շփոթութիւնը եւ
նրա սիրուն դէմքի ներկը ստուգեցին Միքայելի կարծիքը:

- Տեսա՞ր, որ ես բոլորը իմանում եմ...- դարձաւ նա
դէպի օրիորդը:

- Դու ոչինչ չես իմանում,- պատասխանեց Հոփսիս-
մէն ծիծաղելով,- դու ուզում ես ինձանից խօսք քաշել...

- Ի՞նչպէս խօսք քաշել:

- Որ գիտենաս, թէ ինչ էինք խօսում Գայեանէի
հետ... բայց ես չեմ ասի, որքան էլ խնդրես, չեմ ասի...

- Դու չես ասի, բայց Գայեանէն կ'ասէ, նա բարի
աղջիկ է:

- Իսկ ես չա՞ր եմ:

- Դու կամակոր ես:

- Լաւ, լաւ, եկ գնանք, հիմա սպասում եմ քեզ,- ասաց օրիորդը եւ, բռնելով Միքայէլի ձեռքից, համարեա գոռով սկսեց նրան դուրս տանել:

Այժմեան Հոփփսիմէն չէր մի քանի շաբաթ առաջուայ ամօթխած եւ երկչոտ Հոփփսիմէն, այլ նույն փոքրիկ, ուրախ եւ աշխուժով լի Հոփփսիմէն, ինչ որ հինգ-վեց տարի առաջ, երբ մի անգամ Վարդավառի տօնին ոտքից ցգլուխ թորչեց Միքայէլին եւ գոռով ստիպում էր, որ իր նոր հագուստը հագնէ: Իսկ այժմ Միքայէլը կանգնած էր նրա առջեւ, ճաշակով հագնուած, բարեկիրթ մի երիտասարդ, որի իւրաքանչիւր ձեւերից երևում էր ազնիւ եւ շիտակ մարդու ուղղամտութիւնը: Նա ընդունեց օրիորդի հրաւերը եւ նրա հետ միասին մտան տիկին Մարիամի սենեակը, ուր նա իր աղջիկների հետ բոլորել էին ընթրիքի սեղանի շուրջը:

Այգու անցքից յետոյ Մասիսեանների ընտանեկան յարաբերութիւնները Միքայէլի հետ բոլորովին փոխուեցան. այժմ նա վայելում էր այդ գերդաստանի անդամակցութեան կատարեալ ազատութիւնը: Տիկին Մարիամը նրան ասում էր. «Ես այժմ երկու որդի ունեմ, մէկը դու ես, միւսը՝ Ստեփանը»: Գայեանէն, Հոփփսիմէն եւ Նունէն առանց քաշուելու մտնում էին նրա սենեակը, մաքրում էին, կարգի էին դնում եւ շատ անգամ կցում էին նրա հետ փոքրիկ խօսակցութիւններ: Ծառը եւ ընթրիքը միասին էին ուտում եւ երբեմն առաւօտեան թէլը միասին խմում, եթէ մի կարեւոր գործ չէր պահում Միքայէլին իր առանձնաբանում: Երեկոյեան զրօսանքը պարտէզում եւ գրոյցները մանուկ օրիորդների հետ արդէն սովորական էին դարձել: Միքայէլը ըստ մեծի մասին պատմում էր նրանց իր ճանապարհորդութիւններից եւ խօսում էր շատ բաներ

Մոսկուայի եւ Եւրոպայի կեանքից: Իսկ այն գիշեր մի առանձին խօսակցութիւն ընթրիքի սեղանի վրայ տեղի չունեցաւ, միայն Միքայէլը հաղորդեց Ստեփանից ստացած նամակի բովանդակութիւնից այնքան միայն, որքան կարելի էր:

Ժ.

Մասիսեանի ընտանիքին հասած դժբախտութիւնը եւ ահագին հարստութեան մի քանի օրուայ մէջ ոչնչանալը՝ իսկապէս այն դառն եւ աղետալի ներգործութիւնը չունեցաւ թշուառ ընտանիքի վրայ, որքան սպասելի էր: Կեանքը շարունակուեւ էր իր սովորական ընթացքով. ոչինչ չէր փոխուել, ոչինչ չէր պակասել, եւ կարելի էր ասել, որ այժմ անելի կենդանի եւ անելի խաղաղ կերպարանք էր ստացել: Եւ իրաւ, ի՞նչ էր կորցրել այդ միշտ անբախտ ընտանիքը: Ի՞նչ բանից էր զրկուել նա: Ոչնչից:

Մասիսեանի հարստութիւնը նրա ընտանիքի համար մի երեսակայական ցնորք էր, որպէս նոյնիսկ «սուկի աքաղաղի» գոյութիւնը: Ընտանիքը միայն լսել էր, թէ հարստութիւն ունի, իսկ այժմ լսում էր, թէ այն հարստութիւնը այլեւս չկայ: Մասիսեանի հարստութիւնը անտրական հրապարակի մի լոկ գարդ էր, նրա բարիքները չէին թափանցում ընտանեկան շրջանի մէջ, որ միշտ զուրկ էր կեանքի ամենահամեստ վայելչութիւններից անգամ: Եւ որովհետեւ ընտանիքը մասնակից չէր հարստութեան վայելման մէջ, բնականաբար, այժմ չէր կարող ցաւ զգալ նրա կորստեան համար: Հարստութիւնը պատկանում էր մի մարդու միայն եւ նրա հետ գերեզման մտաւ: Այդ մարդը «աղան» էր...

Բայց կար եւ մի ուրիշ պատճառ, որի մէջ Մասիսեանի ընտանիքը մխիթարութիւն էր գտնում: Միքայէլի

քաղցր վարմունքը, նրա անկեղծ անձնագոհությունը, նրա ջերմ կարեկցական սերը բոլորովին մոռանալ տուեցին հասած դժբախտությունները: Միքայելի մէջ գտնում էին ամէնը, ինչ որ կորցրել էին:

Որքան երջանկութիւն է բերում ընտանիքի մէջ սերը, միաբանութիւնը, ազատութիւնը, մանաւանդ, երբ իշխում է նա տիրող բռնակալութիւնից յետոյ: Դա ջերմ, լուսապայծառ ատր բերկրութիւնն է ազդում, երբ անցել էր բքաբեր փոթորիկը: Մասիսեանի ճնշուած, տանջուած եւ տարիներով մի ուրախ օր չվայելած ընտանիքը, ուր կինը, բացի նրանից, որ կտրուած էր արտաքին աշխարհից, այլ իր գերդաստանական նեղ շրջանի մէջ եւս դարձեալ գուրկ էր տղամարդի յարակցութիւնից, այժմ դէռ նոր էր առնում մարդկային վայելչութեան այն քաղցր համը, որ մատակարարում էր նրան ընկերական կեանքը: Նա դէռ նոր էր հասկանում, որ երջանկութիւնը եւ բարօրութիւնը միայն դրամի մէջ չէ կայանում, դրամի, որի ժանգից ամբարուած եւ անշարժ դրութեան մէջ թոյն է գոյանում, այլ կայ եւ մի ուրիշ բան, որը երբ պակասում է՝ ընտանեկան օջախը դժոխքի է փոխարկում: Հանգուցեալ աղայի օրերում այս տունը կատարեալ դժոխք էր. իսկ Միքայելը մտցրեց այնտեղ այն կենսագործող զօրութիւնը, որ դժոխքը դրախտի է փոխում, դա էր՝ սերը:

Անցաւ ամառը, տիրեց ձմեռը: Այդ երկու եղանակները իրանց յատկութիւններով՝ ցրտութիւններով եւ ջերմութիւններով, կարծես, միեւնոյն բնական ներգործութիւնն են անում մարդերի վրայ, ինչ որ անում են առհասարակ բոլոր մարմինների վրայ: Վերջին դպրոցական աշակերտը գիտէ, որ ջերմութիւնը փափկացնում է եւ ընդարձակում է մարմինները, իսկ ցրտութիւնը խտացնում է եւ կուչ է բերում նրանց: Նոյնը պատահում է եւ մարդերի հետ տարուայ տաք եւ ցուրտ եղանակներում: Ամառը իր

ջերմութիւնով ցրում է եւ բաժանում է նրանց միմեանցից, իսկ ձմեռը մօտեցնում է, մի տեղ է հաւաքում եւ անլի սերտ կերպով սեղմում է նրանց միմեանց հետ: Ձմեռը մարդկային ընկերական կեանքը անլի ամբողջական կերպարանք է ստանում: Նոյնը լինում է եւ ընտանիքի մէջ: Դրսի ցուրտը ներս է մղում բնակիչներին սենեակների չորս պատերի մէջ եւ անլի սեղմում է, կայցնում է նրանց միմեանց հետ: Յարաբերութիւնները շօշափում են միմեանց, եւ առաջ է գալիս մի տեսակ շփումն: Եւ որպէս մինչեւ անգամ անշունչ մարմինների միմեանց հետ շփուելուց եւ քսքսուելուց գոյանում է կրակ, այնպէս էլ կենդանի մարմինների սերտ յարաբերութիւններից առաջ է գալիս մի ուրիշ ջերմութիւն, որը կոչւում է սէր: Եւ այս էր պատճառը, որ տիկին Մարիամի սենեակը, որ այժմ ծառայում էր որպէս ընդունարան, շատ անգամ կենդանանում էր ուրախ եւ գուարթ խօսակցութիւններով, որ հաւաքուած էին լինում նրա աղջիկները, Միքայէլը եւ երբեմն ուրիշ հիւրեր:

Նունէն դեռ չէր հեռացել իր հայրենական տնից, այժմ նա գիւղից բերել էր տուել իր երկու զաւակներին, փոքրիկ Նարգիզին եւ Ռոստոմին: Այդ փոքրիկների թում անելացել էին երկու ուրիշ երեխաներ եւս՝ Մարգարիտը եւ Աւետիսը, որոնք Միքայէլի հօրեղբօր՝ Աւետ ապոր զաւակներն էին: Նրանց հայրը վաղուց մեռած էր, իսկ մայրը, գիւղացի կնիկների սովորութեան համեմատ, ուրիշ մարդու էր գնացել: Միքայէլը վեր էր անել իր մօտ որբերին պահելու եւ խնամելու համար, որպէս նրանց հայրը իրան պահել եւ մեծացրել էր, երբ ինքը ծնողներից որբ մնաց:

Տասն տարի կը լինէր, որ Մասիսեանի տունը երեխայ չէ տեսել, այժմ կրկին կենդանացաւ նա անմեղ մանուկների ուրախ ճվլոցով: Տունը առանց երեխաների

ամայի անապատի նման է, որ գուրկ է լինում նոր աճող եւ թարմ բոյսերից:

Մի անձն միայն պակաս էր, որ կը լրացներ ընտանեկան երջանկութիւնը, եւ դա էր Ստեփանը: Վերջին նամակներից երեւում էր, որ նա տակաւին չէ կարող գալ, այլ երկար կը մնայ արտասահմանում:

Հանգուցեալ աղայի ակերուած գործերը համարեալ կարգի էին դրուած, որքան հնարատր էր եւ որքան կարելի էր: Միքայէլը բոլորովին թողեց այն բոլորը, ինչ որ արդէն գողացուել էր, ինչ որ յափշտակուել էր... «Գերեզմանից մեռելը ետ չես բերի», - ասում էր նա եւ միանգամայն ապարդիւն էր համարում կորածի ետեւից ման գալը: Նա մտածում էր, թէ վաճառականութեան մէջ ինքը ակելի կարող էր վաստակել, քան թէ այն գումարը, որ սուղերում կեանք մաշելով եւ ժամանակ կորցնելով կարելի էր ետ խլել յափշտակողներից: Միայն նա աշխատեց ազատել կեղծ պարտատէրերի ձեռքից Մասիսեանների տունը, այգին եւ մի քանի անշարժ կալուածքներ, մասամբ ապացուցանելով պարտատէրերի ձեռքում գտնուած թղթերի անվաւերականութիւնը, եւ մասամբ վճարելով նրանց պահանջը: Միքայէլի մօտ հանգուցեալի կայքից առաջուց մնացել էր մի գումար՝ Մոսկուայի անետրական հաշիւներից, եւ այդ գումարով նա թափեց նրանց անշարժ կալուածքները: Այժմ անբախտացած ընտանիքի ապրուստը ապահոված էր չափատր եկամուտով, որով կարող էր նա վարել բաւական հանգիստ եւ համեստ կեանք:

Մինչեւ այն օրը Միքայէլը իրան մոռացել էր, նա իրան չէր տեսնում, որպէս մի մարդ, որ, յափշտակուած մի ընդհանուր գաղափարով, գործում է միայն հասարակական շահերի համար, առանց մտածելու իր անձի վրայ եւս, թէ ինքն էլ մի փոքրիկ աշխարհ է, թէ ինքն էլ իր առանձին պէտքերը ու կարիքները ունի: Նա իր վիճակը այն աս-

տիճան կապուած էր տեսնում Մասիսեանների ընտանիքի ճակատագրի հետ, որ շատ բնական էր համարում իր անձնագրօրօթիւնը: «Ես պէտք է բաժանորդ լինեմ այս ընտանիքի անբախտութեանը, - մտածում էր նա, - մինչեւ ինձ կը յաջողուի բոլորովին վերականգնել նրա բախտաւորութիւնը»: Այդ բոլորի մէջ նրան առաջնորդում էր պարտականութեան մի սուրբ զգացմունք, թէ ինքը այն տան տղան է եղել, նրա օդը շնչել է, նրա հոգով սնուել է, թէւ այն մի կտոր հացը տուել էին նրան դառն տանջանքների գնով... Բայց ո՞վ էր տանջողը. մի մարդ, որ այժմ չկար... բացի նրանից, բոլոր միւսները միշտ խնամել եւ միշտ սիրել են նրան, իսկ նոյն սերը այժմ վառուեցաւ ւաւելի ջերմութեամբ եւ մոռանալ տուեց սեւ անցեալը...

Բայց կար եւ մի ուրիշ բան, որ Միքայէլին կապում էր այն ընտանիքի հետ. նա վերջին ժամանակներում ւաւելի ու ւաւելի սաստիկ կերպով զգում էր, թէ սիրում է Հոփիսիմէին, թէ առանց նրան ապրել չէ կարող, եւ թէ նա կը բախտաւորացնէ իրան: Եւ միեւնոյն սերը նկատում էր նա մանուկ օրիորդի կողմից: Բայց մինչեւ այն օր նրանց մէջ ոչ մի բերանացի խոստովանութիւն չէր եղել, թէ սիրում են միմեանց, միայն եղել էին խօսակցութեան մէջ մթին ակնարկութիւններ, լուռ եւ իմաստալից ժպիտներ, աչքերի թափանցող հայեացքներ, յօնքերի խորհրդաւոր շարժումներ, որոնցով Հայաստանի աղջիկը ւաւելի որոշ կերպով կարողանում է յայտնել իր սրտի կրքերը, քան թէ՛ լեզուով: Միքայէլը որքան էլ կրթուած լինէր, դարձեալ նրա մէջ մնացել էր շատ բան, որ թոյլ չէր տալիս նրան շեղուել ընդունուած նախապաշարմունքներից եւ տեղական սովորութիւններին հակառակ ընթացք բռնել: Իսկ Հոփիսիմէն բոլորովին համոզուած էր, թէ իր ձեռքի եւ սրտի մասին պէտք էր խօսել իր մօր հետ:

Մի առաւօտ նրա մօտ ներս մտաւ Հոփիսիմէն, դրսի

ցրտի ազդեցութիւնից նրա թշերը կարմիր վարդի քնքոյշ գոյն էին ստացել:

- Դու ասում էիր, որ շապիկներիցդ մի քանիսի կոճակները կտրուած են, եկայ, որ տանեմ, կարեմ,- խօսեց նա, կանգնելով սենեակի դրան մօտ:

- Ա՛խ, որքան անքաղաքավարի ես դու, Հոփսիսմէ,- ասաց Միքայէլը մօտենալով նրան,- առաւօտեան, երբ մարդի մօտ են մտնում, առաջ բարեւում են, յետոյ մօտենում են, ձեռք են բերում, յետոյ քէֆն են հարցնում, յետոյ մի քանի լաւ-լաւ խօսքեր են ասում, ժպտում են, ծիծաղում են, վերջը յայտնում են, թէ ինչու համար են եկել:

- Ես դրանք չեմ իմանում, ես եկայ շապիկները տանելու,- պատասխանեց օրիորդը, ատլի կարմրելով:

- Հանաք եմ անում, Հոփսիսմէ, այսպէս ատլի լաւ է, ատլի պարզ եւ համեստ է. ես սիրում եմ պարզութիւնը,- խօսեց Միքայէլը, բռնելով նրա երկու ձեռքից:- Բայց ո՛րքան հոգատար ես դու, Հոփսիսմէ. ես գիշերը ատեցի, թէ շապիկներիս կոճակները կտրուած են, կարծում էի, կը մոռանաս մի՞նչէս առաւօտ:

- Ես մոռացկոտ չեմ...

Միքայէլը, դուրս բերելով շապիկները եւ տալով օրիորդին, ասաց.

- Ես կ'ուզէի, որ նստէիր այստեղ, իմ սենեակումը կարէիր:

- Ինչո՞ւ, կարծում ես, ես կը սխալուէի՞ կարի մէջ, եւ կոճակները իրանց տեղում չէի՞ն լինի, եւ դո՞ւ պիտի ցոյց տաս ինձ, թէ որպէս պէտք է կարել:

- Ձէ, ես գիտեմ, որ դու շնորհալի աղջիկ ես, միայն ցանկանում եմ, որ այստեղ, իմ աչքերի առջեւ նստած, այնպէս կարես:

Օրիորդը առեց կարը եւ լուռ նստեց լուսամտի մօտ:

- Բայց կը խնդրեմ, որ չխանգարես ինձ,- ասաց նա, սկսելով իր գործը:

- Չեմ խանգարի, միայն կը պատմեմ զանազան բաներ, որպէսզի չձանձրանաս:

- Երեւի դարձեա՞լ քո ճանապարհորդութիւններից:

- Այդ հաճելի չէ՞ քեզ:

- Հաճելի է, բայց...

- Բայց ի՞նչ:

- Այնքան չէ գրաւում:

Միքայէլը մտածութեան մէջ ընկաւ:

- Ապա ի՞նչ կ'ուզես,- հարցրեց նա,- ուզում ես, որ հեքիա՞թ ասեմ:

- Հեքիաթ պատու կնիկներն են ասում:

- Կը պատմեմ, թէ ինչպէս Եւրոպայում աղջիկները մարդի են գնում: Կամեն՞ում ես:

- Պատմի՛ր:

- Այնտեղ աղջիկները այստեղացոց մման ամաչկոտ չեն, որ տղամարդերից փախչեն, եւ որին սիրում են, իրանց սիրտը նրա առջեւ չբաց անեն: Այնտեղ աղջիկը ազատ է. սիրած տղի հետ խօսում է, ման է գալիս, պարում է եւ զանազան զուարճութեան տեղեր է գնում:

- Յետոյ նրանց մայրերը ի՞նչ են ասում, չե՞ն արգելում,- ընդհատեց օրհորդը Միքայէլի պատմութիւնը:

- Չեն արգելում, որովհետեւ գիտեն, որ իրանց աղջիկները այնքան լաւ կրթուած են, որ մի վատ բան չեն անի, եւ թող են տալիս, որ աղջիկները իրանք տղին ճանաչեն, նրա բնատրութիւնը ուսումնասիրեն, նրա սովորութիւնները, խելքը, բարքը, գիտութիւնը, պարապմունքը, մի խօսքով՝ նրան վերաբերեալ ամէն բան գիտենան, որ չսխալուեն իրանց ընտրութեան մէջ, արդեօ՞ք նա կարող է լինել արժանատր ամուսին, թէ ո՛չ: Եւ երբ ամէն ինչ իրանց պահանջին համապատասխան են գտնում, այն

ժամանակ միայն յայտնում են իրանց սերը, որովհետև ամուսնութիւնը խիստ ծանր լուծ է, երբ կինը խաբւում է, յետոյ շատ եւ շատ անբախտ է լինում...

- Երեւի, միեւնոյն քննութիւնը անում են տղամարդի՞կը աղջիկների վերաբերութեամբ,- հարցրեց Հոփսիսիմէն խորհրդատր կերպով:

- Ի հարկէ, անում են:

- Այդ լաւ է:

- Ես իմ պատմութիւնը վերջացրի, Հոփսիսիմէ, հիմա դու պատմի՛ր, այստեղ աղջիկները ի՞նչպէս են փեսայ ընտրում:

- Դու խօսիմանում ես...

- Մոռացել եմ, լաւ չեմ իմանում:

Մանկահասակ օրհորդը սաստիկ ներքին դժուարութեամբ պատասխանեց.

- Այստեղ աղջկան տղի մօտ չեն թողնում. եթէ պատահում է, որ նա մէկին սիրում է, պէտք է իր սերը թաքցրնի իր սրտում, ոչ ոքի յայտնելու իրաւունք չունի... եւ մինչեւ անգամ նոյն տղին, որին սիրում է...

- Ինչպէս դու...- ասաց Միքայէլը, առնելով օրհորդի դողդոջուն ձեռները իր ակերի մէջ:

Նա ոչինչ չպատասխանեց, եւ նրա գեղեցիկ աչքերում երեւացին արտասուքի խոշոր կաթիլներ:

- Տա՛ր, ինձ էլ տա՛ր այն երկիրը, ուր աղջիկները ազատ են...- ասաց նա, զսպելով իր խորին վրդովմունքը:

- Կը տանեմ, Հոփսիսիմէ, երբ դու իմ կինը կը լինես,- պատասխանեց Միքայէլը՝ ոչ սակաւ այլայլութեամբ:- Ասա՛, համաձա՞յն ես:

- Այո...- պատասխանեց օրհորդը խուլ ձայնով:

Միքայէլը կամեցաւ գրկել նրան, բայց նա թողեց չվերջացրած կարը եւ շտապով դուրս վազեց նրա սենեակից:

Միքայելը կանգնած մնաց, որպէս ստոած եւ քար կտրած:

- Սարսափելի՛ աղջիկ,- ձայն արձակեց նա երկար ապշութիւնից յետոյ,- ամէն մի դէպքում երեւում է նախապաշարմունք... մի գրկախառնութիւն, մի համբոյր, մի գգուանք անգամ նա մեղք է համարում, քանի որ տէրտէրը չէր կարողացել նրա գլխին պսակի ծիսական խօսքերը:

Նոյն ատր երեկոյեան պահուն, երբ դեռ նոր մայր էր մտել արեգակը, երբ սկսել էր դրսում ցուրտը սաստկանալ, Միքայելը փակուած էր իր սենեակում եւ տխուր, մտայնոյզ կերպով, մէկ-մէկ բերանն էր դնում ընչացքի նորարոյս մազերը եւ ատամներով կտրատում էր նրանց ծայրերը, կարծես նրանք արգելում էին նրան խօսել եւ իր սրտի ցարը արտայայտել: Իսկ սենեակի միւս կողմում Նունէն ուղղում էր վառարանի մէջ դրած փայտերը, որ վատ էին վառում եւ թացութիւնից ծխրտում էին եւ սուլելով արձակում էին մի տեսակ մելամաղձական ձայն:

- Կրակը հառաչում է...- խօսեց Նունէն սնահաստութեամբ,- դա վատ նշան է...

- Ինչո՞ւ,- հարցրեց Միքայելը, կարծես զարթնելով իր մտայնագութիւնից:

- Չեմ իմանում, այսպէս ասում են, երբ կրակը տխուր ձայն է արձակում, ասում են՝ լաց է լինում,- պատասխանեց մանկահասակ կինը, չհեռանալով վառարանի մօտից:

- Ամէն մի թարմ գիրք, որի մէջ դեռ մնացել էին կեանքի նշոյլները, այսպէս տխուր ձայն է հանում, երբ մօտեցնում են կրակին...- նկատեց Միքայելը:

- Ինչպէս քո սիրտը...- ասաց Նունէն խորհրդական ժպիտով:

- Եւ ինչպէս քո քրոջ՝ Հոփիսիմէի սիրտը...- կրկնեց Միքայելը:

- Հանաքը մի կողմը կենայ, ինչո՞ւ կոտեցար մօրս

հետ,- հարցրեց Նումէն, մօտենալով եւ նստելով Միքայելի մօտ:

- Չկոտեցանք, բայց բաւական տաք կերպով վիճեցինք: Մի՞թէ մայրդ ինձանից վիրաւորուել է:

- Չի վիրաւորուել... բայց սիրտը մի փոքր կոտորած է երեւում...

- Դու ինքդ դատի՛ր, Նումէ, մի՞թէ կարելի է այս աստիճան նախապաշարուած լինել: Մեր վիճաբանութիւնը այստեղից սկսուեց, ես յայտնեցի իմ սէրը, համբուրեցի մօրդ աջը եւ խնդրեցի Հոփիսիմէի ձեռքը: Նա ուրախացաւ, շատ ուրախացաւ, համբուրեց իմ ճակատը եւ օրհնեց մեզ: Յետոյ, երբ խօսք եղաւ պսակի մասին, նա ասաց, թէ ես պէտք է մի քանի ամիս ես սպասեմ, մինչեւ աղայի մահուան օրից մի տարի անց կենայ, որովհետեւ մարդիկ կը բամբասեն մեզ, եթէ, սգաւոր տարին չլրացած, մենք հարսանիք կ'անէինք: Դրա վրայ մենք վիճեցինք:

- Ինչո՞ւ ես շտապում:

- Դու էլ քո մօր խելքին ես, Նումէ, դու չես իմանում իմ նպատակները, ես պէտք է կրկին վերադառնամ Մոսկուա. եթէ մի քանի ամիս ես այստեղ ուշանամ, ես անպատճառ կը կորցնեմ իմ կլիենտները, որոնց համար զանազան վաճառականական գործեր էի կատարում, եւ ես կը զրկուեմ իմ շահերից, իմանում ե՞ս: Բացի դրանից, ես Հոփիսիմէին պէտք է ինձ հետ վեր առնեմ. նրան պէտք է աշխարհ մտցնել, որ մի փոքր կրթուի, բան սովորի: Նա շատ լաւ աղջիկ է, շատ խելք ունի, բայց դեռ շատ բան պակասում է նրան օրինաւոր կին լինելու համար:

- Այս բոլորը չչայտնեցի՞ք մօրս:

- Ի՞նչպէս չչայտնեցի, նա էլի իր ասածն է ասում՝ «աղջիկս եթէ ինձանից հեռացնես, ես ցաւից կը մեռնեմ», եւ ուրիշ այսպիսի խօսքեր: Ես չեմ հասկանում, մի՞թէ լաւ կը լինի, որ պակուեմ, թողնեմ եւ գնամ, եւ տարիներով

մնամ օտարութեան մէջ, որպէս անում են այդ մեր հայ վաճառականները: Ես կը ցանկանայի գիտենալ, թէ Հոփսիսիմէն ի՞նչ է մտածում, առաօտից նրան չեմ տեսել:

- Նա այսօր սպանուածի պէս է, այս եւ այն անկիւնն է մտնում եւ լուռ լաց է լինում:

- Խեղճ աղջիկ:

Միքայէլի խօսքերը, կարծես, բաց արեցին Նունէի հին վերքերը, եւ նա բառական զգալի ձայնով պատասխանեց.

- Այսպէս, սիրելի Միքայէլ, ծնողների նախապաշարմունքը շատ անգամ պատճառ է դառնում զաւակների անբախտութեանը: Մեր գերդաստանի վրայ, կարծես, մի անէծք կայ, որ նրա որդիները երբեք բախտաւոր լինել կարող չեն: Մեծ քոյրս ինքն իրան խեղդեց... ա՛խ, որքան բարի, որքան սիրուն աղջիկ էր նա, նրա մահուան մէջ մի այնպիսի գաղտնիք կայ, որ անկարելի է առանց սարսափելու լսել... Իսկ իմ պատմութիւնը քեզ յայտնի է, եւ ինչո՞վ եմ մեղաւոր, որ այժմ աշխարհը ինձ դատապարտում է որպէս վատ կին: Իմ մայրը իսկապէս լուռ կին է, բայց ի՞նչ անես, նա անում է այն, ինչ որ տեսել, ինչ որ սովորել է...

Խեղճ կինը իր սրտի հետ դուրս է թափում դառն վշտերը. նա իր կեանքում այնքան տանջուել էր սեւ նախապաշարմունքներից, որ նրա բոլոր ճնշող զօրութիւնը իր անձի վրայ էր փորձել: Երբ ամէն ինչ ասաց, նա դարձաւ դէպի Միքայէլը՝ այս խօսքերով.

- Դու անհոգ կաց, սիրելի Միքայէլ, ես կը գնամ մօրս մօտ եւ ամէն ինչ կը վերջացնեմ, որպէս դու ցանկանում ես: Մենք, բոլոր քոյրերս, անբախտ եղանք, գոնէ թող Հոփսիսիմէն բախտաւորուի...

Մի շաբաթից յետոյ Ե... քաղաքի եկեղեցիներից մէկի մէջ կատարում էր պսակի խորհուրդ: Հոփսիսիմէն եւ

Միքայելը ուրախ դեմքերով կանգնած էին սեղանի առջև: Մարդերի շատ փոքր բազմությունն ներկայ էր հանդեսին: Պսակը վերջացավ, եւ հանդիսականները մէկ-մէկ մօտեցան ու շնորհատրեցին հարսին եւ փեսային: Յետոյ փոքրիկ բազմութիւնը, ժամի դրանը սպասող կառքերի մէջ նստած, դիմեցին դէպի Մասիսեանների տունը:

Նոյն գիշեր Միքայելը ստացավ Ստեփաննից մի այսպիսի հեռագիր. «Շնորհատրում եմ քո բախտատրութիւնը. իմ հօր քանդուած տունը քեզանով կրկին կեանք ստացավ. այսուհետեւ դու կը լինես այդ ընտանիքի իսկական «ոսկի արքայադր»»...

1.- Եկատերիմայի ժամանակից մնացած ահագին մանէթները - խօսքը ուսական կայսրուհի Եկատերիմա Բ.ի գահակալութեան շրջանում (1762-1796) գործածութեան մէջ դրուած մէկ ուրլիանոց արծաթեայ դրամի մասին է:

2.- Իր խառնափճորութեամբ նմանութիւն էր տալիս Տաուստի գրասեղանին - Խօսքը Եոհան Վոլֆգանգ Կեօթէի (1749-1832) «Տաուստ» ողբերգութեան նոյնանուն հերոսի գրասեղանի մասին է:

3.- Կ.Պոլսի պատրիարքի նոտիրակներից մէկն արդէն գտնուում է Պետերբուրգում, իսկ միւսը՝ Լոնդոնում - Խօսքը Կ.Պոլսի հայոց պատրիարք Ներսէս Վարժապետեանի (1838-1884) լանձնարարութեամբ 1878 թուականին Լոնդոն եւ Պետերբուրգ մեկնած պատուիրակների մասին է: Լոնդոն մեկնող պատուիրակութեան ղեկավար Մկրտիչ Խրիմեանը, Մինաս Չերազի ընկերակցութեամբ, Մարտի Չին, դուրս գալով Կ.Պոլսից, մեկնում է Հոռն, այնտեղից՝ Փարիզ, ապա՝ Լոնդոն: Միւս պատուիրակ Խորէն Նար-Պէլը Մարտի 14ին մեկնում է Պետերբուրգ եւ ներկայանում է Գորչակովին ու Ալեքսանդր Բ. կայսրին: Աւարտելով իրենց առաքելութիւնը, նրանք պէտք է վերադարձին հանդիպելին Բեռլինում՝ Հայաստանին վարչական ինքնավարութիւն տալու մասին խնդրագիրը կոնգրէսին ներկայացնելու համար:

4.- Աստղիկի որդու սուր սլաքից - Նկատի ունի սիրոյ եւ գեղեցկութեան աստուածուհի Աստղիկի (Աֆրոդիտէ, Վեներա) որդուն՝ Ամուրին: